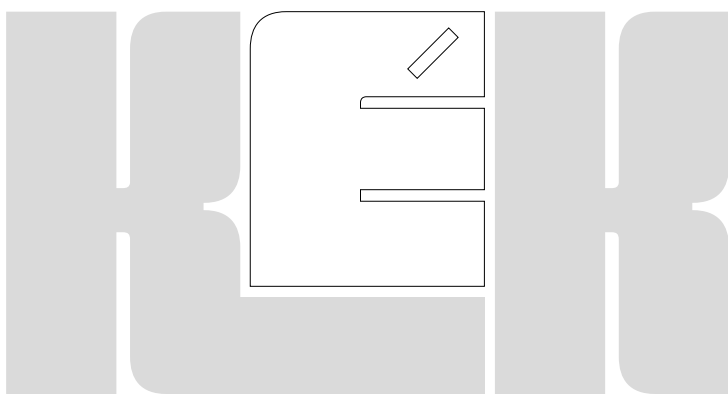

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Találkozás a művészetekkel és alkotóikkal

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Tímea és A.Gergely András munkája.

A szám anyagához kapott illusztrációs anyag Ruttkey Sándor grafikusművész munkája, amiért köszönettel tartozunk.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Lánczi Viktória – Fazekas Elek: „Jelenleg úgy gondolom, hogy magyarnak lenni könnyű, csak magyarként élni nehéz...”. Továbbtanulási szándékok Kárpátalján a kisebbségben élő magyar fiatalok körében
DOI 10.35402/kek.2022.2.15

Babits Antal: *A szférák zenéjének Karmestere. Zsidó kántorművészet és a megújuló hagyomány*
DOI 10.35402/kek.2022.2.221

Séra László: *Alkotás és humor – párhuzamos életrajzok Bibó István Uchroniája ürügyén*
DOI 10.35402/kek.2022.2.335

Laczkó-Albert Elemér: *Nő, aki nem paraszt*
DOI 10.35402/kek.2022.2.451

MŰHELY

Ludmann Mihály: *Pygmalion magánya. Gondolatok Ruttkay Sándor grafikáiról*
DOI 10.35402/kek.2022.2.563

Mezőhegyi Gergő: *A Jordán család emlékezete*
DOI 10.35402/kek.2022.2.667

Bodzásné Csényi-Nagy Krisztina: *Margaret A. Murray boszorkánykultusz-teóriája és kritikája*
DOI 10.35402/kek.2022.2.775

Boga Bálint: *Híres emberek síremlékei világszerte*
DOI 10.35402/kek.2022.2.885

MŰHELYVITA

A.Gergely András: *Tudományvita, legitimitás, szervezeti válaszok. Hozzászólás egy komplex kultúratudományi kérdésfelvetéshez*
DOI 10.35402/kek.2022.2.995

SZEMLE

Pócsi Orsolya: *A Magyarországra menekült görögök különböző generációinak traumái*
DOI 10.35402/kek.2022.2.10101

Tibori Timea: *Lapozgató*
DOI 10.35402/kek.2022.2.11107

A.Gergely András: *Vallás és tudomány – amikor találkoznak /avagy ezotéria vallástudományi olvasatban/*
DOI 10.35402/kek.2022.2.12109

Szerzőink.....117

Klara Denzin Cross Culture Consulting.....119

Ikarusz

„JELENLEG ÚGY GONDOLOM, HOGY MAGYARNAK LENNI KÖNNYŰ,
CSAK MAGYARKÉNT ÉLNI NEHÉZ...”

Továbbtanulási szándékok Kárpátalján a kisebbségben élő magyar fiatalok körében

[DOI 10.35402/kek.2022.2.1](https://doi.org/10.35402/kek.2022.2.1)

Absztrakt

A tanulmány a kárpátaljai fiatalok továbbtanulási szándékait igyekszik feltérképezni.¹ Az elméleti részben az Európában élő, nemzeti kisebbségek nyelvhasználati lehetőségeit, oktatási helyzetét igyekszünk feltárni a szakirodalom alapján. Fontos helyet kap továbbá a kárpátaljai oktatás helyzete, s az ezt erősen befolyásoló független érettségi vizsga, mint a felsőoktatási intézménybe való belépés fontos lépcsőfoka. Többek között a kárpátaljai fiatalokkal is foglalkozó nagymintás ifjúság kutatás tanulmánykötetinek összefoglalására törekszünk a szakirodalmat áttekintő részben. A nagymintás Magyar Ifjúságkutatás 2016-os adatbázisából összehasonlítottuk a kárpátaljai magyar fiatalok és a küllhoni magyar kisebbségben élők adatait a továbbtanulási szándék mentén. A másodelemzés eredményeiből kiderült, hogy a Kárpátalján élő magyar fiatalok a második helyen állnak a küllhoniakhoz képest a továbbtanulási szándékot illetően.

Kulcsszavak: továbbtanulási szándék, oktatás, kisebbség, ifjúság kutatás

Abstract

The study aims to map the further education intentions of young people in Transcarpathia. In the theoretical part, we try to explore the language use opportunities and educational situation of national minorities living in Europe on the basis of the scientific literature. In addition, the situation of education in Transcarpathia and the independent school-leaving examination as an important step towards entry to higher education, which has a strong influence on this, will be discussed. Among other things, we will summarise the volumes of large-scale youth research on young people in Transcarpathia in the literature review section.

¹ Egy 2008-ban végzett felmérés kapcsán, ahol szülőket, pedagógusokat, igazgatókat kérdeztek a magyar oktatás helyzetéről, egyik kárpátaljai szülő figyelemreméltó válasza (Orosz 2017).

From the 2016 database of the large-sample Hungarian Youth Survey, we compared the data of young Hungarians living in Transcarpathia and the Hungarian minority living abroad along the lines of their intention to continue their studies. The results of the secondary analysis showed that young Hungarians living in Transcarpathia ranked second compared to their foreign counterparts in terms of intention to continue their studies.

Keywords: education, minority, youth research, intention to continue studies.

Bevezetés

A kárpátaljai fiatalok továbbtanulási szándékait befolyásoló tényezők között az ukrain oktatási rendszer sajátossága, hogy kevésbé veszi figyelembe a kisebbségben élők jogait. Az ukrán nyelv egyre erőteljesebb dominanciájára való törekvések, a kisebbségi iskolákban ukrán nyelvet és irodalmat tanító oktatók nem megfelelő képzése, a nyelvtörvények fenyegető mivolta kétségkívül háttérbe, hátrányba szorítják (nem csak) a magyar anyanyelvű fiatalok továbbtanulási lehetőségeit, iskolai teljesítményét. Kárpátalján a nemzeti kisebbségben élők iskolaválasztására is hatással vannak a kisebbségi jogokat erősen befolyásoló intézkedések (a magyar szülők inkább ukrán tannyelvű iskolába íratják gyermekeiket), fő céljuk az asszimiláció elérése (Csernicskó 2017; Orosz 2005). Fontosnak tartjuk tehát, hogy felmérjük a továbbtanulási szándékait az ebben a régióban élő magyar ajkú ifjaknak is, melyet a Magyar Ifjúság Kutatás 2016-os adatait felhasználva teszünk meg, amely Magyarország mellett a magyar-lakta régiók ifjúságát kérdezi minden negyedik évben (Erdély, Felvidék, Vajdaság, Kárpátalja). A nagymintás ifjúságkutatás 2000 óta, négy évente folyik Magyarországon. A 15-29 évesek körében felvett, korra, nemre, iskolai végzettségre, településtípusra, lakhelyre (járás/város) reprezentatív adatok szolgálják az ifjúság élethelyzetének megismerését, a fiatalok életmódbeli változásainak követését és elvileg a (jellemzően közpolitikai)

döntéshozatal előkészítését. 2016-tól arra is lehetőség nyílt, hogy a határon túl élő magyar fiatalokkal kapcsolatos adatokat is megismerjük.

Kitekintés az európai kisebbségek oktatási helyzetéről

Számottevő nemzeti kisebbségi csoport él a különböző európai országokban. Az alábbi fejezet igyekszik feltárni, milyen jogokkal rendelkeznek – főleg az oktatás területén – ezek a népcsoportok Finnországban, Svédországban, Franciaországban és Hollandiában, Olaszországban és Szlovéniában.

Négy eltérő kétnyelvű kontextust vizsgál Márton Enikő (2020), mégpedig a Lendvidék régióban élő szlovén anyanyelvűeket, akik magyarul tanulnak, valamint finn anyanyelvűeket, akik svéd nyelven tanulnak. Dél-Tirolban olasz anyanyelvűek, akik német nyelvet tanulnak, valamint szintén finn anyanyelvűek, akik a finn jelnyelvet tanulják. Ez a disszertáció megerősíti azt a feltételezést, hogy a kisebbségben élő csoportok igyekeznek fenntartani az anyanyelvüket, a nyelvi jogszabályok ezt pedig megerősítik. Az eredmények alapján az is elmondható, hogy a kisebbségi nyelvek használata interakciós szinten fokozható, valamint az is pozitívan hat a kisebbségi nyelven tanuló többségi anyanyelvűekre, hogyha pozitív megerősítést kapnak a kisebbség tagjaitól az interakció, kommunikáció során. A szerző arra a kérdésre kereste a választ, hogy pozitív hatással van-e a kapcsolatokra, az interakciókra a többnyelvűség, mindazokra, akik a többségi nyelvet használják, illetve azokra, akik a kisebbségi nyelvet használják. Ezért is különbözik az eddigi vizsgálatoktól, amelyek a többnyelvűséggel foglalkoztak, mivel abból a szempontból igyekszik feltárni a kérdést, vajon mi motiválja azokat, akik a kisebbségi nyelvet tanulják annak ellenére, hogy anyanyelvük az államnyelv (Marton 2021). Szlovéniában a magyar-szlovén határ mentén, kisebbségben élő magyarok számára az állam biztosítja a magyar nyelven tanulás lehetőségét, továbbá a szlovén iskolákban is heti 3 órában magyarul tanulnak. Finnországban törvényileg elfogadott két nemzeti nyelv van érvényben: a finn és a svéd nyelvek. Bár a svédek kisebbségben élnek, mégis joguk van saját nyelvüket használni, anyanyelvükön tanulni, akár az egyetemig. Törvényileg előírt továbbá, hogy mindkét nyelvet ismerniük, tanulniuk kell az ország lakóinak. Finnországban minden tanulóknak az anyanyelvét tanítják és legalább két másik

idegen nyelvet a kötelező oktatás során, valamint kétszintű nyelvvizsgát tesznek az oktatás különböző szintjein (Østern & Harju-Luukkainen 2013; Marton 2021). Olaszországban, Dél-Tirolban német anyanyelvűek és olaszok élnek, hosszas viták után mára már joguk van a német anyanyelvűeknek német iskolába járni, viszont kötelező megtanulniuk az olasz nyelvet, ahogyan az olasz iskolákban pedig németül kell tanulniuk a diákoknak ebben a régióban (Marton 2021).

A baszk (Franciaországban és Svédországban) és fríz (Hollandiában) nyelvet vizsgáló kutatásból kitűnik, hogy a baszk nyelv oktatásában tett innovatív változtatások pozitív hatást gyakoroltak a nyelv ismeretére, amely nem is olyan régen hanyatlani látszott. A baszk nyelv oktatása három szinten történi, amelyet A, B és D modellként írhatunk le. Az A-modell a spanyol anyanyelvűek számára, melyet heti 5 órában tanítanak számukra. A B-modell programja szerint szintén spanyol anyanyelvűek számára oktatják a baszkot, a tanítás kétnyelvű. A D-modell programját a baszk anyanyelvűek részére hozták létre, de nagy számban tanulnak spanyol anyanyelvűek is e program szerint. A fríz nyelv kötelező az iskolában Hollandia frízek által lakott területén, viszont a fríz nyelvhasználat kevésbé olyan pozitív, mint a baszk. Vannak fríz nyelvű óvodák, az iskolában kötelező a fríz nyelv oktatása. A tanárképzésben is kötelező részt venni egy fríz nyelvtanfolyamon, s erről oklevelet is kapnak a diploma megszerzésénél. Léteznek három nyelvű iskolák, ahol az oktatás nyelve a fríz, a holland és az angol (Gorter & Cenoz 2011). A Számi (Lapp) népcsoportok főleg Finnországban és Svédországban, valamint Norvégia területén élnek. A Finn kormány – Svédországgal ellentétben –, elismeri a különböző számi kisebbségi népcsoportokat, szorgalmazza az esélyegyenlőséget. Svédországban öt különböző számi népcsoport él, amelyek mindegyike veszélyeztetett helyzetben van, bár vannak biztosítva anyanyelvi iskolák a számukra. Problémát okoz viszont a fiataloknak, ha egyetemen, főiskolán kívánnak tovább tanulni, mivel svéd nyelven szükséges felvételi vizsgát tenniük (Hammine 2016). Összességében elmondható, hogy a nemzeti kisebbségek jogai az oktatáshoz, a felsőoktatásba való bejutáshoz biztosítva vannak az említett országokban. A nyelvtörvények segítik a kisebbségi nyelvek fennmaradását, megőrzését. A többségi nyelvek elsajátítását is elősegítik, mégpedig úgy, hogy második nyelvként tanítják, nem pedig anyanyelv tanításának módszereivel.

A kárpátaljai magyar oktatás helyzete

A kárpátaljai oktatás helyzete, a minisztériumi szabályozások, oktatási törvények, érettségi, valamint a független tesztelés hatással vannak a középiskolások pályorientációjára, professzióképére, továbbtanulási lehetőségére egyaránt. Az ukrán nyelv és irodalom független tesztelésen minimális ponthatár alatti eredményt elérve a fiatal nem mehet tovább tanulni egyik ukrain felsőoktatási intézménybe sem. A további független tesztek tantárgyai például Ukrajna története, angol nyelv, matematika, biológia, kémia, fizika stb. A felvételi rendszer központosított, a felsőfokú intézmények nem kérhetnek további felvételi vizsgát (ebben történt némi változás). Az óvodapedagógia szakra jelentkezőknek ugyanolyan szinten kell teljesíteniük a biológia független tesztet, mint azoknak, akik biológiára, orvosira jelentkeznek. Hasonlóan, hogy tanítói szakra felvételt nyerjen a diák, az ukrán teszt mellett matematikából ugyanannyi pontot kell elérnie, mint annak, aki matematikára, vagy mérnöki szakra jelentkezik. Az ukrán független tesztelés az ukrán anyanyelvűeknek, az ukrán filológiára jelentkezőknek készült eredetileg. A magyar szakra jelentkezőknek például nem kell magyar felvételi vizsgát letenni (Orosz 2006; Orosz 2015). Orosz Ildikó *A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás helyzetéről és minőségéről* címet viselő tanulmányában Ukrajna oktatáspolitikájának a kárpátaljai magyar kisebbség továbbtanulási lehetőségeire tett hatásáról olvashatunk. 2006-ban hozták létre a már említett független vizsgaközpontok hálózatát, melynek célja, hogy segítségével a felsőoktatásba való bekerülést egységesítsék az országban. Mindezzel a lépéssel elindult a felsőoktatás ukránosítása, valamint a kisebbségben élők, köztük a kárpátaljai magyarok hátrányos helyzetbe hozatala. Egy 2008-as törvénytervezetben foglaltak szerint az ukrán nyelv tanórák számát már a 2-4. osztályban is emelték volna. 2010-ben módosítások következtek, mint például az orosz mint kisebbségi nyelv beemelése a választható második nyelvek sorába. A 2007 előtt érettségizettek lehetőséget kaptak belső vizsgát tenni a felsőoktatási intézményekben. 2012-ben újabb változások következtek, a nemzetiségi nyelvet oktató felsőoktatási intézmények szervezhettek belső felvételi vizsgát az adott szakra, így a magyar szakra is. A tanulmány az oktatás minőségét befolyásoló tényezőket is sorra veszi, köztük a különböző tárgyi feltételekről, a könyvellátottságról, a minisztérium által kiadott, elvárt követelményekről, óratervekről, a különböző

idegen nyelvnek számító tantárgyak oktatási metodikájáról. Két kutatás, amelyek Kárpátaljára is kiterjedtek, iskoláskorú gyermekek kompetenciáit hasonlították össze. Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar diákok 30%-a tanul többségi tannyelvű iskolákban, s főként azon szülők gyermekei, akik végzettsége magasabb, illetve stabilabb a munkaerőpiaci helyzetük, ami maga után vonja, hogy a magyar iskolákba járó gyerekek családi háttérindexe alacsonyabb. A magyar iskolákba járó gyerekek kompetenciát tekintve magasabb szintet értek el, mint a többségi iskolába járók. A Papp Z. Attila által végzett kutatás alapján elmondható, hogy a családi háttér, az óvodában eltöltött évek száma, az önértékelés kihat az iskolai teljesítményre. A szülők többsége Kárpátalján főként annak okán dönt gyermeke többségi iskolába való beíratásáról, hogy elősegítse nyelvtudását, boldogulását a jövőben. Viszont ez azt is jelenti sajnos, hogy azok a gyerekek kerülnek ki a magyar iskolákból, akik motiváltabbak lennének a tanulásra. Az, hogy ezek a gyermekek kikerülnek a magyar tannyelvű oktatásból, hatással van nemcsak képességeik gyengébb fejlődésére, hanem felsőoktatásban való elhelyezkedésükre is egyaránt. Még ha beszélnek, használják is a nyelvet a mindennapokban, a nyelvtan, grammatika hiányos ismerete miatt hátránnyal indulhatnak egy magyar tannyelvű egyetemi vagy főiskolai szakon való elhelyezkedésben, integrációban, már ha magyar felsőoktatásban kívánnak tovább tanulni (Orosz 2017).

A kárpátaljai pedagógus-képzés, valamint -továbbképzés terén Kovács Klára és Márkus Zsuzsanna (2015) felvázolja Ukrajna oktatási rendszerének jellemzőit is. „...egy oktatási rendszerről a pedagógusképzése árulja el a legtöbb információt. A pedagógusképzés minősége valójában az egész oktatási rendszer minőségét mutatja” (idézi Kovács–Márkus 2015:70-71). Ukrajna felsőoktatási rendszere sok változáson ment keresztül a rendszerváltás óta, melyeknek következményei mind a mai napig a politikában, a gazdaságban, a társadalmi életben is tetten érhetők. Ukrajna kitűzte célul, hogy minél hamarabb integrálódjon az európai felsőoktatás rendszerébe, s azokkal megfelelő kapcsolatokat alakítson ki. A felsőoktatás körébe az alábbi intézetek tartoznak: főiskola, egyetem, konzervatórium, akadémia. Ukrajnában országos szinten az óvodapedagógia és tanítói szakosok diplomája I. és II. fokozatú felsőfokú intézményekből, illetve II. fokozatú főiskolákból származik, a szaktanárok képzése III. és IV. fokozatú főiskolákon és egyetemeken történik, ami

megmutatkozik a bérezésük különbözőségében. A továbbképzéseken ötévente kell részt venniük a pedagógusoknak, amelynek eredménye, hogy emelkedik a pedagógus bére, azaz a szakmai bérlista kategóriáiban (Kovács–Márkus 2015).

A szakirodalom nagy hangsúlyt fektet a szülők, a család mintájára a továbbtanulás terén is, a pályaválasztás motivációjában. Felhívja a figyelmet az iskola hatalmas szerepére, a képességek, az érdeklődés számbavételére. A továbbtanulás, pályaválasztás függ az iskolában eltöltött évek alatt szerzett élményektől, tapasztalatoktól, a tanárok személyiségétől, a velük való kapcsolat minőségétől.

Kárpátaljai magyar fiatalok a 2016-os Magyar Ifjúság Kutatás eredményei tükrében

Az ifjúságkutatás multidiszciplináris területe a tudományos kutatásnak, tárgyát képezi a fiatalok (15-29 éves kor között) társadalmi, gazdasági, politikai, pszichológiai és kulturális helyzetének vizsgálata, mégpedig a tanulás, iskola, munkaerőpiac, család, politika, média, vallás oldaláról. Az ifjúságkutatás fő tematikája, hogy a fiatalok miként járulnak hozzá a társadalom átalakulásához, milyen hatással vannak rájuk a külső körülmények (Petkovic – Ignatovich – Galstyan 2021).

A neveléstudomány pedagógiai etnográfia irányzata a nevelés fogalmának kiszélesített értelmezéséhez a szocializáció szándékos és nem tudatosan tett hatása is hozzátartozik, mely szerint a pedagóguson kívül a kortárs csoportok, a subkultúrák, a média, a különböző közösségek nevelő szerepe érvényesül. Így érvényesül az ifjúságügy szociológiával való kapcsolata, az utóbbiban a szabadidő-pedagógia vagy a családon és iskolán kívüli fejlesztés lehetőségeiben érhető tetten (Nagy 2016, 2017). Az ifjúságkutatás multidiszciplináris, mivel fejlődése elképzelhetetlen az alábbi tudományok kutatási eredményei nélkül: pszichológia, társadalomtudomány, szociológia, politikatudomány, pedagógia, antropológia (Petkovic – Ignatovich – Galstyan 2021).

A kárpátaljai magyar fiatalok (15-29 éves kor között) is részt vettek a Magyar Ifjúság Kutatás 2016-ban felvett kérdőívek kitöltésében. Ennek a régióknak a mintájában szám szerint 500 fő töltötte ki a kérdőíveket (Szekely 2018). Ukrajnában utoljára 2001-ben volt népszámlálás, csak becslések mutatják a kisebbségben élő magyarok számát. 2001-re

csökkent a magyarok száma 151 516 főre a korábbi adatokhoz képest, ez a szám tovább csökkent 2017-re 130 700 főre (Cserniczkó és mtsai 2021).

Papp Z. Attila és Vita Emese (2016) a 2016-os Magyar Ifjúság Kutatás adatait felhasználva a külhoni magyar fiatalok párválasztással és családalapítással kapcsolatos jövőbeni terveiről adnak képet tanulmányukban. Az erdélyi, felvidéki és vajdasági magyarok mellett a kárpátaljai régióban élnek a legkevesebben, itt a legmagasabb a kivándorlók száma, a legmagasabb a halálozási ráta. Elmondható tehát, hogy hasonlóan a másik három országban élő magyarokhoz, Kárpátalján élők népessége is csökkenőben van, negatív az itt élő magyarok népmozgalmi egyenlege, melyre a vegyes házasságok kötése – növekvő tendenciát mutat – szintén hatással van. A kárpátaljai fiatalok közül válaszolták a legtöbben, hogy házastársi kapcsolatban élnek, valamint minden régióra jellemző, hogy a házasságkötést, gyermekvállalást a tanulmányok befejezése után tervezik, ami Kárpátaljára jellemző, hogy 25-29 éves kor között a fiatalok zöme már házas. Itt vannak a legkevesebben azok, akik élettársi kapcsolatban élnek együtt. A diplomás házasságban élő fiatalok 30% alatti arányban vannak az érettségivel rendelkezőkhöz képest Kárpátalján (Felvidéken, Vajdaságban szintén). Élettársi kapcsolatban élő diplomások aránya Kárpátalján 25%, a még tanuló fiatalok körében nem jellemző a tartós kapcsolat kialakítása. A nemek eloszlása tekintetében a nők többen élnek kapcsolatban, mint a vizsgált más régiókban. A homogén házasságban élők aránya Kárpátalján 80%, a vegyes házasságot kötők között több a férfi (Papp Z. – Vita 2018:107-140). Az iskolai és foglalkoztatási mobilitást a 2016-os adatokat felhasználva az ISA-paradigma keresztábrák, illetve stratifikációs – a társadalom rétegzett, véletlenszerű mintavételi – módszerrel mutatja be Bakányi Zita, Györgyovich Miklós, valamint Pillók Péter (2018). A határon túl élő magyar fiatalok 30-40%-a a szülőkhöz – főleg az apához – képest magasabb végzettséget szerez, vagyis foglalkozási mobilitásuk felfelé ívelőnek tekinthető. Ezzel bizonyítva a korábbi kutatások eredményeit, miszerint a fiatalok iskolai végzettségét a saját teljesítményüknek köszönhetik. A kárpátaljai fiatalok esetében is jellemző (bő negyedük), hogy magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a szülők (főként apai végzettséget tekintve). Szándékaikat elemezve, a külföldön, főleg Magyarországon dolgozni kívánó kárpátaljai fiatalok háromnegyede válaszolt igennel.

Arra a kérdésre, hogy külföldön tanulnának vagy dolgoznának-e, hajlandók lennének külföldön élni hosszabb-rövidebb időn keresztül szintén a kárpátaljaiak válaszoltak fele arányban, közülük főleg az érettségivel rendelkezők vallottak így. A motiváció a legtöbb esetben materiális, a jobb megélhetőség utáni vágy.

Bocsi Veronika (2018) az adatokat felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy a határon túli magyar fiatalok iskolaválasztásában (többségi vagy anyanyelvű iskolák) a felsőoktatásba való bekerülésben, valamint a munkaerőpiaci elhelyezkedésben nagy szerep jut a többségi nyelv ismeretének, az oktatáspolitikai helyzetének, a földrajzi elhelyezkedésnek (kisebbség tömb- vagy szórványban való elhelyezkedése).

Szanyi-F. Eleonóra és Susánszky Pál (2018) a munkaerőpiaci státust középpontba téve elemezte a 2016-os keresztmetszeti vizsgálat adatait, az átmenet-elmélet hipotéziseire támaszkodva. Eszerint három csoportba sorolták a fiatalokat: „munkaerőpiacon aktív”, a „tanulók”, „akik nem tanulnak, de nem is dolgoznak” (Szanyi-F. – Susánszky 2018:209).

Az egészségmagatartásukra és a rizikófaktorok megjelenési arányára helyezi a hangsúlyt Ádám Szilvia, Susánszky Éva és Székely András (2018), akik a Kárpát-medencei magyar fiatalok válaszaiból következtettek egészségkárosító/megőrző magatartásuk jellegére. A dohányzási szokások és az iskolai végzettség kapcsolatot mutat, ahogy növekszik, úgy csökken a dohányzók száma. Az alkoholfogyasztás és az iskolai végzettség, hasonlóan a dohányzási szokásokhoz, kevesebb alkalommal fogyasztják a diplomás fiatalok. A kárpátaljai férfiakra inkább az alkalmi ivás jellemző (havonta vagy ritkábban), 10% alatti az absztinencia.

Gábrity Molnár Irén és Morvai Tünde (2018) tanulmányában a fiatalok problématerképét rajzolták fel az adatokból, amely komoly következtetésekre, változtatásokra hívja fel a figyelmet. Hasonlóan más régiókban megkérdezettekhez, a Kárpátalján élő fiatalok is leginkább a szegénységet, a megélhetési problémákat tartják a legégetőbbnek, valószínűleg emiatt is, több mint fele arányban kivándorolnának a térségből, leginkább Magyarországra a jobb megélhetőség, több munkavállalási lehetőség, kevésbé a továbbtanulás céljából. Ez elég égető probléma a térségben, hiszen valóban Kárpátalja az a régió, ahol a leginkább tapasztalható a gazdasági nehézség, s a fiatalok, családok emigrációja Magyarországra vagy más uniós országok valamelyikébe.

A szabadidős tevékenységek, a kulturális programokon való részvétellel foglalkozik a „Régi és új kultúra” című fejezet (Szabó-Híres-László 2018). Székely Levente és Aczél Petra (2018) a médiafogyasztás, internethasználat szokásait vizsgáló adatokat elemezték. A hagyományos média, az internet használatában felzárkózni látszik a külhoni magyar fiatalság is, ami azt is jelenti, hogy nem csak szabadidejükben használják a különböző eszközöket, hanem a munkahelyeken is. Kárpátalján olvassák a fiatalok a leggyakrabban a nyomtatott médiát, emellett hasonló arányban (23%) hallgatnak rádiót naponta. Az internethozzáférés a külhoni régiókban is megnövekedett az utóbbi években, csak az okostelefonok tulajdonosait, valamint a napi internetezést tekintve van kisebb lemaradás a kárpátaljai régió 2016-os adatai szerint. Az identitás formálódására, az önképre, önmeghatározásra erősen gyakorolt hatása van a médiatartalmaknak, különösen a külhoni régiókban élő fiatalokra. A magyar nemzeti identitás, a közösségek fennmaradásához elengedhetetlen forrás (id. Székely-Aczél 2018). Magyar nyelven használó internetező kárpátaljai fiatalok vannak a legnagyobb arányban a többi régióhoz képest, az államnyelven és magyarul is internetezők ebben a régióban 92%, s csak 5 százalékuk használja csak többségi nyelven. Hasonló a tévézési szokásokban is az eredmény, miszerint Kárpátalján 81%-a a fiataloknak többnyire magyar nyelvű műsorokat néz, a rádióadásokat szintén nagy százalékban hallgatják magyarul. További eredményeket mutattak be Veres Valér és Ruff Tamás (2018) páros az adatok felhasználása, elemzése során a nemzeti identitás kérdéskörében, miszerint a megkérdezettek magas százalékban vallották magukat magyarnak, vagy régióként kárpátaljai, erdélyi (székely), felvidéki, vajdasági magyarnak. Nemzeti identitásukat megerősítve jelenik meg az a következtetése az elemzőknek, mely szerint az anyaországi magyarsághoz pozitív attitűd mutatkozik minden régióban. Érdekessége továbbá, hogy a magyarországi magyar fiatalok viszont távolabb érzik magukat a külhoni magyar fiatalokhoz. A politikához való viszonyra utaló kérdéseket Szabó Andrea (2018) elemzi összehasonlítva a MOZAIK2001 kutatás hasonló kérdéseire adott válaszokkal, amely eredmények szerint a magyar fiatalokat kevésbé érdekli a politika, ha mégis, akkor konform módon a szülők eszméit képviselik a politikával, s annak hatásaival kapcsolatban. Tovább bogozza a politikai vonatkozásokat a következő fejezet, amely a „Fiatal magyar választók” címet viseli (Mráz 2018).

A kárpátaljai oktatásrendszer hasonlóan a magyarországi iskolarendszerhez túlságosan versenyközpontú, mind a számonkérést, mind a tananyagszervezést, mind pedig az értékelést illetően. A kooperatív, együttműködésre nevelő hatások alul maradnak a külföldi iskolákhoz képest. Szелеkciós hatása van az iskoláknak a továbbtanulást illetően: „Profánul azt is mondhatnánk, hogy a magyar iskola már az első éveiben eldönti, hogy kiből lesz benzinkutas és ki lehet szívsebész”.² A PISA felmérések szerint Magyarországon az iskola és a családi háttér meghatározó szegmensei a diákok tanulmányi eredményének, továbbtanulási esélyeinek. A korai iskolaelhagyás Magyarországon az elmúlt tizenkét évben 2014-re nőtt (11%-ról 13%-ra), amit az iskolai tankötelezettség korhatár-csökkentése (18 évről 16 éves korra) is erősen befolyásolhatott. Területileg főként Északkelet-Magyarországot érinti a lemorzsolódási probléma. Tovább fokozza a felsőoktatásba való bejutás szűkítése a helyzetet, mivel 2016-ra csökkent a felsőfokú végzettséget megszerzők aránya (2014-es adatok szerint 34%).³ A továbbtanulási szándékot tekintve a Magyar Ifjúság Kutatás 2016-os adatai alapján a megkérdezettek mindössze 31%-a szeretne tovább tanulni, s közülük is többen tennék ezt külföldön. A Kárpátalján élő fiatalok és a magyarországi fiatalok tovább tanulási szándékának összehasonlítására a nagymintás felmérés adataiból van lehetőségünk.

Helyzetkép a kárpátaljai oktatás jellemzőiről a 2019-es független érettségi eredményei alapján

A felfelé ívelő társadalmi mobilitás a magyar társadalomban az oktatás révén valósulhat meg, nincs ez másképp Kárpátalján sem, a szegénységből, a hátrányos helyzet leküzdéséből egyik út valószínűleg a felsőfokú végzettség megszerzése, esetleg olyan szakma elsajátítása, amellyel a munkaerőpiacon előbbre lehet jutni. A kérdés: mennyire könnyen járható út áll a fiatalok előtt, milyen problémák, nehézségek akadályozhatják az oktatás megvalósulását, az anyanyelven való tanulás lehetőségét.

2 Szputnyiksokk után: uniós célok és a magyar oktatás helyzete. Bócsi Veronika – Nagy Ádám – Szeifer Csaba. 2017. 05. 31. POLITIKA. Szputnyiksokk után: uniós célok és a magyar oktatás helyzete – Új Egyenlőség (ujegyenloseg.hu)

3 <https://kmf.uz.ua/hu/a-2016-os-felveteli-a-szamok-tukreben/> - A 2016-os felvételi a számok tükrében

2005-ben Ukrajna is csatlakozott a bolognai folyamathoz, aminek következtében egységes felvételi rendszer bevezetését, a független vizsgaközpontok hálózatát vezették be az országban.⁴ Az ukrán állam célja ezzel a lépéssel az volt, hogy biztosítsa az esélyegyenlőséget az érettségizők, tovább tanulni kívánók körében. Az Ukrajna területén kisebbségben élő nemzetek – többek között a magyar anyanyelven tanulók – viszont pontosan ezzel a lépéssel veszítették el az esélyegyenlőséget a továbbtanulás, a pozitív érettségi megszerzése terén. A magyar, az orosz, a román, a lengyel stb. tannyelvű iskolák érettségi előtt álló diákjai ekkor kerültek hátrányos helyzetbe, hiszen kötelezővé vált az ukrán nyelv és irodalom emelt szintű vizsga. Ugyanolyan követelmények elé voltak állítva, mint az ukrán anyanyelvű társaik. Az iskolai képzésekben viszont különbségek fedezhetők fel mind a mai napig az ukrán nyelv tanítási módszereit, óraszámait illetően (Orosz 2006, 2015). Az ukrán nyelv és irodalom oktatása a többségi anyanyelvűek számára van kifejlesztve, továbbá az is súlyos probléma, hogy az ukrán tanárokat a felsőoktatásban nem képezik ki a kisebbségi tannyelvű iskolákban való oktatásra, nem veszik figyelembe, hogy az érintett diákoknak ez csupán a második, nem pedig anyanyelvük. Az évek során változtatások figyelhetők meg a független tesztelésben, beemelték az oroszot, mint választható tantárgyat a vizsgatárgyak sorába, a további kisebbségi nyelveket viszont nem, valamint ma már annyi könnyítést engedtek meg a kisebbségi iskolák tanulóinak, hogy a szaktárgyakat választók (pl. biológia, matematika, Ukrajna története tantárgyak) magyarul kapják meg a kitöltendő tesztek. Továbbá bővítették a tantárgyak sorát, mára már legalább négy tárgyból kell választaniuk a tanulóknak. Az ukrán nyelv és irodalom továbbra is a megszokott szinten maradt, vagyis olyan kérdések vannak bennük, mellyel az ukrán nyelv és irodalom szakosokat válogatják ki az egyetemekre, főiskolákra (Orosz – Pallay 2020; Orosz 2006, 2015).

A főleg tesztek tartalmazó *Ukrán nyelv és irodalom* független érettségi vizsga esetén a nyelvi részben egy esszé is szükséges megfogalmazni adott témában, amelynek értékelése már nem objektív, hiszen függ attól is, milyen a javító tanár személyisége. Az átmenő ponthatár minden évben változik attól függően, hogy milyen az átlaga a populációnak,

4 Національна система освіти. (Az országos (Ukrajna) oktatási rendszeréről) <https://ukrlawcouncil.org/nacionalna-systema-osvity/>

minden résztvevőt ehhez viszonyítanak. Az évek során több kérést is benyújtottak már a kisebbség képviselői, kérelmezve, hogy emeljék be a vizsgarendszerbe azt a nyelvet, amelyen tanulnak a diákok (így a magyarok, románok, moldovánok), viszont azt a választ kapták, hogy túl sok költségbe kerülne. Az alábbi táblázat tartalmazza a független tesztvizsgákra jelentkezők számát tantárgyakra lebontva.

A részvételi arány az egyes választható tantárgyak esetén sokkal kevesebb, mint a magyar nyelv választása lenne, ha beemelné az Ukrán Oktatási és Tudományos Minisztérium (spanyol nyelvre országos szinten 152 fő regisztrált) (Orosz – Pallay 2020).

A minden évben változó minimális ponthatárt el nem érő érettségizők sajnos kevés eséllyel tudnak felvételt nyerni a felsőoktatásba, valamint ez az eredmény kerül be érettségi bizonyítványukba is. Mindenképpen hátrányos helyzetben vannak a

kárpátaljai magyar fiatalok a továbbtanulást illetően, mert nem egyenlő esélyekkel indulnak tovább sem Ukrajnában, sem külföldi felsőoktatási intézménybe jelentkezés esetén. Motiválja a szülőket továbbá abban is, hogy a magyar anyanyelvű gyermekeiket többségi iskolába írassák, hogy nagyobb esélyekkel rendelkezzenek (Orosz–Pallay 2020). Elmondható tehát, hogy a magyarnyelvű oktatás helyzete Kárpátalján nehézségekkel tüzdelte, a falusi iskolákat a diákok létszámának csökkenése miatt egyre inkább a bezárás fenyegeti. A fiatalok sok esetben stresszként élik meg a független tesztelés folyamatát, a továbbtanulási kérdések bizonytalansága csak fokozza a helyzetüket.

Az eredményeket tekintve a 2018–2019-es tanévben független tesztelésen részt vett magyar tannyelvű tehetséggondozó líceumok, gimnáziumok tanulói valamivel jobban teljesítettek, mint

1. táblázat. A független tesztvizsgákra jelentkezők száma tantárgyanként

Tantárgy	Országosan regisztráltak száma	Kárpátaljáról regisztráltak száma tantárgyanként	A kárpátaljaiak részaránya az országosan bejelentkezettekhez képest (%)	Magyar tannyelvű iskolákból jelentkezők száma	A magyar tannyelvű iskolák érettségizőinek részaránya az országosan regisztráltakhoz viszonyítva (%)	A magyar tannyelvű iskolák érettségizőinek részaránya a kárpátaljai érettségizőökhöz viszonyítva (%)
Ukrán nyelv és irodalom	349 365	12 170	3,5	838	0,24	6,9
Ukrajna története	231 857	9 160	4,0	497	0,21	5,4
Matematika	160 782	3 391	2,1	339	0,21	10,0
Fizika	23 485	468	2,0	36	0,15	7,7
Kémia	15 476	451	2,9	20	0,13	4,4
Biológia	81 276	4 119	5,1	409	0,50	9,9
Földrajz	80 312	2 943	3,7	111	0,14	3,8
Angol nyelv	96 188	2 067	2,1	228	0,24	11,0
Francia nyelv	616	34	5,5	0	0,00	0,0
Német nyelv	2 190	132	6,0	10	0,46	7,6
Spanyol nyelv	152	0	0,0	0	0	0

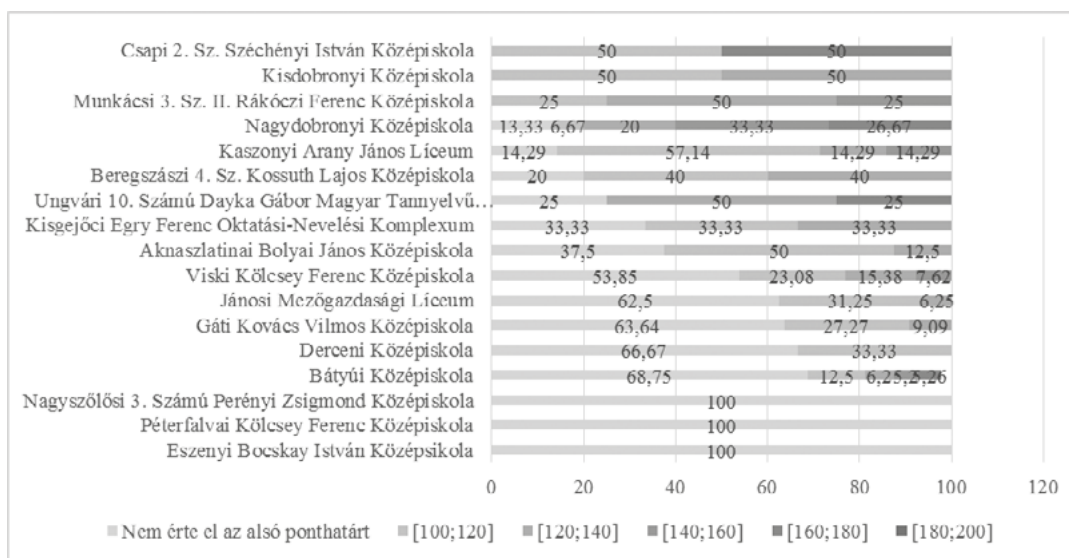
Forrás: az Ukrán Oktatás-minőségértékelő Központ adatai alapján (Orosz–Pallay 2020:26)

a vegyes tannyelvű iskolák tanulói az ukrán nyelv és irodalom érettségi vizsgán. Átlagosan a magyar tannyelvű iskolák alig maradnak el a vegyes tannyelvű iskolák eredményeitől. Az 1. ábra a magyar iskolák eredményeit mutatja be:

Az 1. és 2. ábra alapján az eredmények alátámasztják azt is, hogy az ukrán nyelv és irodalom független vizsgának a tanulók kompetenciáit

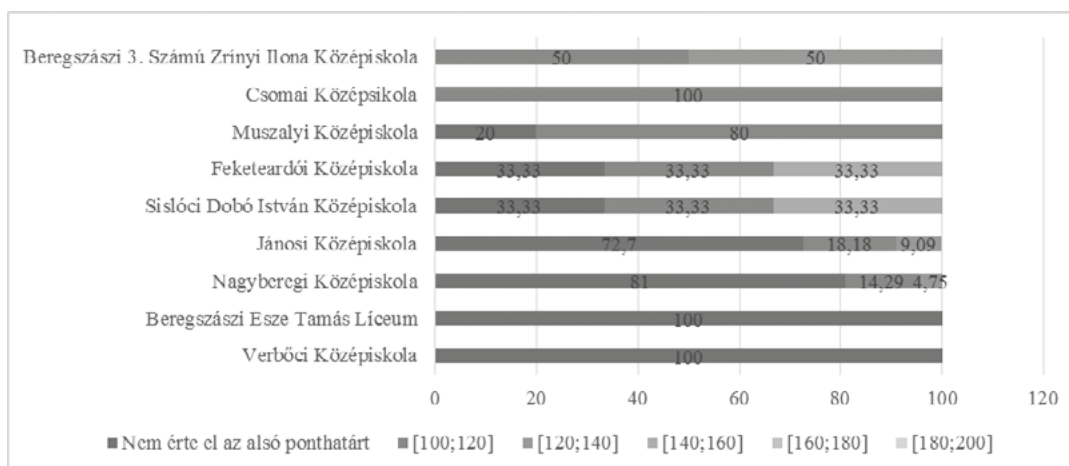
kellene mérni, valamint iskolatípustól függően különböző szintek szerint kellene kidolgozni, valamint felhívja a figyelmet a tantervek, az iskolai követelményrendszer módosításának szükségességére is. Indokolt lenne beemelni a kisebbségi nyelveken tett független vizsgázást az őshonos nemzeti közösségek (a magyar, román, görög, szlovák, bolgár, lengyel) számára (Orosz–Pallay 2020).

1. ábra. A kárpátaljai általános magyar tannyelvű iskolák eredményei (%)

Forrás: az Ukrán Oktatás-minőségértékelő Központ adatai alapján (Orosz–Pallay 2020:94)

2. ábra. A kárpátaljai vegyes tannyelvű iskolák eredményei (%)

Forrás: az Ukrán Oktatás-minőségértékelő Központ adatai alapján (Orosz–Pallay 2020:96)

A 2016-os felvételi adatok a kárpátaljai magyar nyelven érettségiző és továbbtanulni kívánó fiatalok körében

Azoknak a magyar tannyelvű iskolába járó fiataloknak, akik magyar nyelven kívánnak felsőoktatásban továbbtanulni Kárpátalján, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (II. RF KMF), illetve az Ungvári Nemzeti Egyetem (UNE) Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Kara jöhet szóba. Változtatások sora jellemezte ebben az évben felvételi eljárást. Az eddigi évek gyakorlatát ellensúlyozva a 2016-os nappali, alapképzésre jelentkezők számára kötelezővé vált az elektronikus jelentkezés, amelynek számos hibája felháborodást váltott ki a jelentkezők és szülők körében. Eltörölték továbbá a soron kívüli, valamint független tesztelésen szerezhető tanúsítvány nélküli jelentkezés lehetőségét a különböző kategóriákba sorolható felvételizők esetében (árvák, terrorellenes műveletek zónájában élő személyek, katonai szolgálatot teljesítők stb.). Ez a lehetőség azt is jelenthette volna a különböző kategóriákba sorolt fiataloknak, hogy a felsőoktatási intézmények legalább egy államilag finanszírozott helyet biztosítottak a meghirdetett szakokon. Legalább két – a kötelező: ukrán nyelv és irodalom, illetve a másik vagy Ukrajna története, vagy matematika – tantárgyból volt szükség ebben az évben már a központi rendszerben érettségizni a továbbtanulni kívánóknak. 9453-an regisztráltak Kárpátaljáról 2016-ban, a magyar nyelven érettségizők száma Ukrajna történetéből: 533 fő, matematikából 267 személy, összesen 800-an kérték a magyar nyelven vizsgázás lehetőségét. Csupán a 29%-a jutott el az érettségiig a magyar iskolákból. Országos szinten Ukrajnában 170 000 érettségiző szerzett megfelelő számú szertifikátot (tanúsítványt), s jelentkezhetett 344 ukrán felsőoktatási intézmény közül valamelyikbe. Viszonyítva például Magyarországhoz, ez a szám nagyon alacsony a lehetségeshez képest. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolára jelentkezők 12 szak közül válogatva 365 kérelem érkezett be alapképzésre, 94 fő pedig levelező tagozatra felvételizett. Az UNE nappali képzésre 95 fő, levelező tagozatra 39 fő nyújtott be kérelmet. Államilag finanszírozott helyre az országban csupán 76 000 főt vettek fel, ami szintén nagyon alacsony mind a lélekszámhoz, mind más országokhoz viszonyítva. A harmadik lehetőség a magyar tannyelven továbbtanuló fiataloknak a Kelet-Európai Szláv Egyetem, ahová ebben az évben nem

jelentkeztek. 711 végzöst tart számon a Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség. Az adatok szerint a magyar osztályokba beiskolázott tanulók 29 százaléka jutott el az érettségiig.

A vizsgálat célja, módszerek, minta

Jelen kutatás célja elsősorban, hogy feltérképezze a kárpátaljai magyar, kisebbségben élő fiatalok továbbtanulási szándékait, hogy más magyar lakta régiókhoz képest milyen arányban vesznek részt a felsőoktatásban. Másodsorban pedig a szülők végzettsége, illetve az anyagi helyzet függvényében hogyan alakul továbbtanulási szándékuk. A vizsgálat módszerét tekintve a 2016-os Magyar Ifjúság Kutatás adatainak többdimenziós másodelemzése, idősoros összehasonlítás a másik három régióval (Erdély, Felvidék, Vajdaság). A minta a 2016-os kárpátaljai adatbázis, amelyben 500 fő töltötte ki a kérdőívet (N=500). A korábban ismertett adatok és szakirodalmi elemzés alapján két hipotézist állítottunk fel. Feltételezzük, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok kisebb arányban vesznek részt felsőoktatásban a többi régióhoz képest (Erdély, Felvidék, Vajdaság). Továbbá, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok a szülők végzettsége, az anyagi helyzet az az szocioökonómiai státuszuk befolyásolja a továbbtanulási szándékot.

Magyar Ifjúságkutatás 2016 másodelemzése

Az elemzések során „listwise” modellt alkalmaztunk, tehát ahol a vizsgált változóknál hiányzó adatok merültek fel, azok a mérések során kihagyásra kerültek. A méréseket a teljes Kárpátalján felvett adatbázison végeztük el, de több helyen indokolt volt almintát generálni azokból a válaszadókból, akiknek a legmagasabb befejezett végzettsége nem éri el az ISCED-5 szintjét. Azért nem korlátozzuk le pusztán rájuk a mérést, mert nem egyértelmű, hogy a diplomás réteg akarja-e folytatni a tanulmányait. Magyarország határain belül élő fiatalokból vett mintát azért nem tesszük bele az összehasonlításba, mert a hazai oktatási rendszerben a magyar fiatalok nem minősülnek kisebbségnek, és ebből fakadóan nem éri őket hátrányos megkülönböztetés magyarságuk miatt.

Az ISCED besorolásra⁵ való váltás szükségességét a vizsgált országok eltérő oktatási rendszere teszi indokolhatóvá. A táblázatból jól látható, hogy a Kárpátalján élő fiatalok kisebb arányban vesznek részt a felsőoktatásban, önmagukhoz viszonyítva csupán 15,4%-uk jut el a főiskoláig/egyetemig, ez a legalacsonyabb arány a külhoni régiókhoz és az anyaországhoz képest is.

Ellentétben a felvetésünkkel, a felvidéki magyarok esetében érzékelhető a legalacsonyabb továbbtanulási szándék. A régiók között Kárpátalja

a második legnépesebb, ha a továbbtanulási szándék hiányát nézzük. Szintén második helyen áll a régió azok körében, akik „még nem gondolkoztak el rajta”, hogy tovább tanuljanak, avagy sem.

Elmondható tehát, hogy az első számú hipotézis igazolt abban a tekintetben, hogy arányaiban valóban a Kárpátalján élő fiatalok azok, akik nem jutnak be a felsőoktatásba (ISCED 5 és 6). Ez azonban nem jelenthető ki a szándékaikat illetően, bár meg kell jegyezni, hogy épp csak harmadik helyen vannak, ami továbbtanulási szándékaikat illeti.

2. táblázat: *Diplomával rendelkező magyar fiatalok aránya régiók szerint*

Legmagasabb iskolai végzettségek egységes besorolása a kül- és belhoni magyarság körében										
Besorolás	Kárpátalja		Erdély		Felvidék		Vajdaság		Magyarország	
	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék
ISCED-5	76	15,2	395	19,75	188	18,8	121	24,2	962	11,9
ISCED-6	1	0,2	5	0,25	0	0	0	0	12	0,2

3. számú táblázat: *Továbbtanulási szándék a külhoni magyarok esetében*

Továbbtanulási szándék	Kárpátalja		Erdély		Felvidék		Vajdaság	
	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék	Esetszám	Százalék
Igen	203	40,7	981	49,1	222	22,2	259	51,8
Nem	144	28,8	293	14,6	558	55,8	88	17,7
Még nem gondolkozott rajta	68	13,5	192	9,6	179	17,9	60	12,1
Nem tudja	13	2,6	50	2,5	16	1,6	54	10,9
Nem válaszol	72	14,4	484	24,2	25	2,5	38	7,6
Összesen	500	100	2000	100	1000	100	500	100

5 ISCED – Az oktatás egységes nemzetközi osztályozási rendszere. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. (é. n.). Elérés 2022. január 4., forrás <https://ofi.oh.gov.hu/isced-az-oktatas-egyseges-nemzetkozi-osztalyozasi-rendszer>

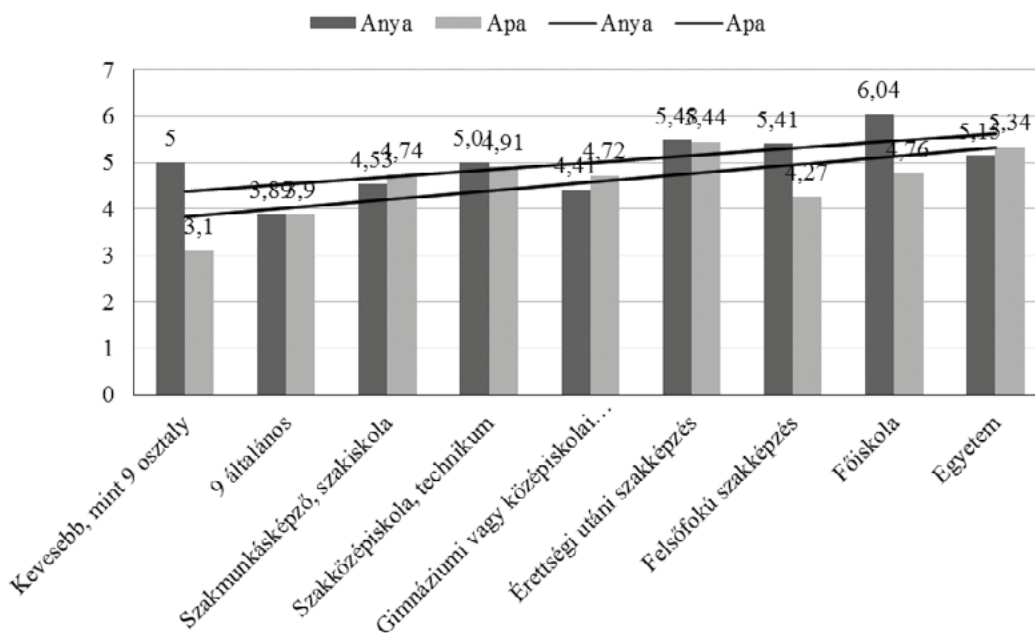
Szülői hatás

A kérdőívben a szülők végzettségére vonatkozóan 1 és 12 közötti skálát alkalmaztak annak meghatározására, hogy a szülő, vagy nevelőszülő milyen végzettséggel rendelkezik. Ennek átlagait mutatja a 1. számú diagram, amelyből látható egyrészt, hogy az édesapa legmagasabb iskolai végzettsége nem áll szignifikáns kapcsolatban a gyermekével ($P = 0,16$), az anyáké azonban igen ($P = 0,009$). Az összesített átlag mindkét szülő esetében azonos. Ahogy a gyermek oktatási szintje növekszik, úgy csökken a különbség a két szülő végzettségének

tekintetében. A magasabban képzett fiatalok szülei között az anyák képzési szintje magasabb értéket mutat, de mindkét szülő végzettségi szintjének növekedésével növekszik a fiataloké is.

A 4. számú táblázatból látható, hogy azoknak a fiataloknak az esetében a legnagyobb a szülők végzettségének átlaga, akik nem foglalkoztak még a továbbtanulás kérdésével. Ez az eredmény azért is meglepő, mivel a nagyobb végzettség az oktatás jobb megítélését feltételezi a szülők esetében és ennek örökítését is a gyermekeik részére. Habár a továbbtanulást választó fiatalok szüleinek végzettségi szintje átlagosan alacsonyabb, mint azoknak,

1. számú diagram: szülők iskolai végzettségének átlaga a fiatalok legmagasabb befejezett iskolai végzettségének szempontjából

4. számú táblázat: továbbtanulási szándék a szülők végzettségének átlagával összevetve

Továbbtanulási szándék a szülők legnagyobb befejezett iskolai végzettségének átlagával			
Továbbtanulási szándék	Szülők végzettségének átlaga	Esetszám	Szórás
Igen	4,89	191	2,27
Nem	4,25	131	1,81
Még nem gondolkozott rajta	4,58	63	2,21
Nem tudja	5,42	12	2,21
Nem válaszol	4,42	65	1,95
Összesen	4,62	385	2,13
Anova		P = 0,05	

akik közönyösebbek a téma iránt, a számuk az jelentős minden csoporthoz képest, az alminta 49,6%-a és a teljes minta 38,2%-a.

Azon kitöltők esetében, akiknek a végzettsége még nem éri el az ISCED 5-ös szintet (417 fő), tehát még nem jutottak be a felsőoktatásba, meglepő módon nem mutat szignifikáns kapcsolatot a továbbtanulási szándék: az anya végzettsége esetén $P = 0,132$; az apa esetén $P = 0,182$; ha pedig mindkét szülőt vesszük összevonva, akkor $P = 0,145$. A két szülő összevont átlagánál nem tapasztalható érdemi különbség, ennek egyik oka, hogy a teljes minta és az alminta között, amely azokat veszi csak figyelembe, akik nem érték még el a felsőoktatást, minimális a különbség az elemszámban.

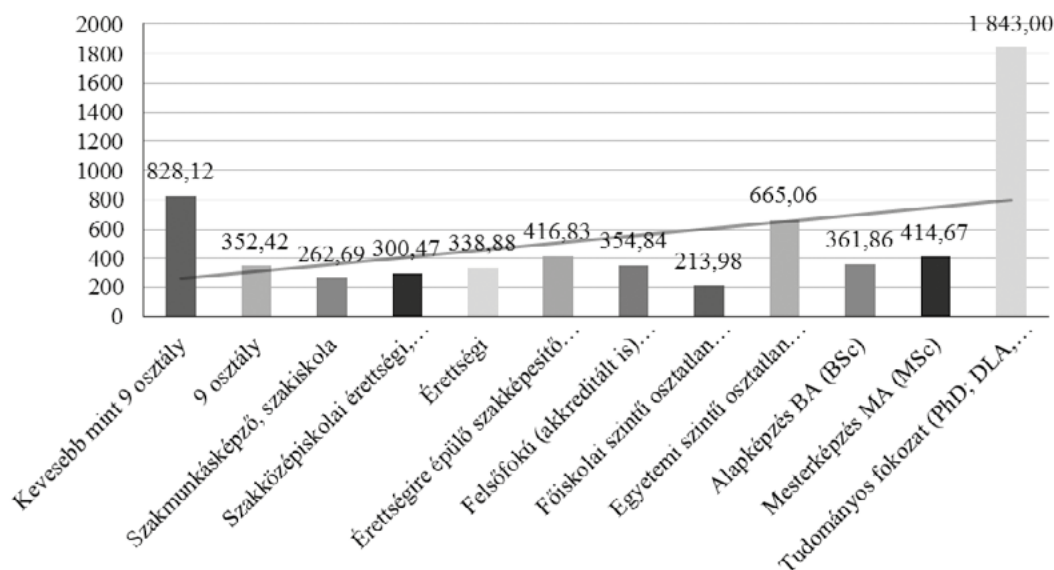
Oktatás az objektív anyagi helyzet tükrében

A mérés során kitértünk az objektív anyagi helyzetre is, mint az oktatást egyik meghatározó fontos tényezőre. Az iskolai végzettséget és a továbbtanulási

szándékot összevetettük a háztartás nettó jövedelmével és a válaszadó nettó jövedelmével. A méréseket az átlagok összehasonlításával végeztük el és az értékek euróban értendők. Fontos megjegyezni, hogy a hipotézisünk az anyagi helyzetet – mint az iskolázottságot meghatározó tényezőt – vettük számításba, ennek a két változónak azonban a kapcsolata körkörös is lehet. A család anyagi helyzete meghatározza a gyermek későbbi iskolázottságát, ami visszahat a gyermek anyagi helyzetére. Ezt a hatást némileg enyhítheti a felsőoktatási expanzió és a hátrányos helyzetűeket célzó ösztöndíjak, tanulmányi programok.

A jövedelemre vonatkozó kérdés nem csupán a munkabért érinti, hanem minden formájú bevételt, a család és az egyén vonatkozásában egyaránt. A 2. számú ábra szemlélteti számunkra a háztartások átlagjövedelmének alakulását euróban a fiatalok iskolai végzettsége mentén. A trendvonal jól láthatóan kirajzolja számunkra, hogy a háztartások bevételeinek növekedése magasabb iskolai végzettségek irányába tolódik. A mért változók között az összefüggés szignifikáns, $p = 0,01$.

2. számú diagram: Háztartások havi nettó jövedelme euróban kifejezett átlaga a legmagasabb iskolai végzettség körében

A következő, 5. számú táblázat mutatja, hogy a háztartások havi jövedelme és a válaszadók havi jövedelme miképpen alakítják a továbbtanulási szándékot a fiatalok körében. Annak ellenére, hogy a jövedelem meghatározó az oktatás és a továbbtanulási lehetőségek kapcsán, mégis az érzékelhető, hogy nincs szignifikáns kapcsolatban a

továbbtanulási szándékkal. Sőt az is kirajzolódik, hogy az alacsonyabb közepes jövedelmű családok gyermekei fejezik inkább ki ezirányú szándékaikat. A legalacsonyabb átlaggal rendelkező háztartásokban nem veszik fontolóra a tanulmányok folytatását, de nem is zárkóznak el tőle. Ennek egyik oka az lehet, hogy nem zajlik a környezetükben olyan

irányú diskurzus, ami lehetővé tenné számukra a döntéshozatalt vagy felkeltené az érdeklődésüket, hogy foglalkozzanak a továbbtanulással. Az ered-

mények nem mutatnak jelentős különbséget azok esetében sem, akik még nem rendelkeznek a felsőoktatásban szerzett végzettséggel.

5. számú táblázat: Háztartás havi nettó jövedelmének és válaszadó havi nettó jövedelmének átlaga euróban kifejezve a továbbtanulás szándék mentén

Továbbtanulási szándék az átlagjövedelmek vonatkozásában							
Továbbtanulási szándék		Háztartás	Válaszadó	Továbbtanulási szándék		Háztartás	Válaszadó
Igen	Átlag jövedelem euróban	373,69	104,08	Nem tudja	Átlag jövedelem euróban	289,71	108,45
	Esetszám	85	96		Esetszám	5	5
	Szórás	398,61	170,01		Szórás	169,83	81,57
	Középérték	239	69		Középérték	248,53	89,57
Nem	Átlag jövedelem euróban	415,69	142,06	Nem válaszol	Átlag jövedelem euróban	307,06	110,36
	Esetszám	69	75		Esetszám	28	34
	Szórás	476,94	120,88		Szórás	147,4	74,07
	Középérték	273	103		Középérték	299,47	101,02
Még nem gondolkozott rajta	Átlag jövedelem euróban	267,51	103,19	Összesen	Átlag jövedelem euróban	362,22	116,56
	Esetszám	29	34		Esetszám	216	244
	Szórás	141,81	89		Szórás	377,61	134,08
	Középérték	213,27	82,43		Középérték	265,87	86
Anova		Háztartás jövedelme mentén: P = 0,253			Válaszadó jövedelme mentén: P = 0,184		
Háztartás átlagjövedelme: N = 216				Válaszadó átlagjövedelme: N = 244			

Összegzés

Az adatbázisok elemzéséből kiderül, hogy a kárpátaljai fiatalok tanulmányi lehetőségei erősen elmaradnak a többi régiótól. Habár a továbbtanulási szándék tekintetében elmarad a felvidéki régió, azt követi Kárpátalja is. A megszerzett végzettségek tekintetében pedig a Kárpátalján élő magyar fiatalok a legkisebb arányban jutnak be a felsőoktatásba. Ezen adatok alátámasztják a kezdő hipotézis azon részét, ami a bejutási esélyekre vonatkozik, nem egyértelmű azonban a kapcsolat, ha a továbbtanulási szándékot nézzük, a hipotézis azon részét cáfolja a Felvidék elmaradása.

Erősen befolyásolja mind az objektív anyagi helyzet, mind pedig a szülői háttér a továbbtanulás lehetőségeit. Az érdekesség azonban az, hogy míg az anyagi hatás és a család összefüggést mutatnak a szerzett végzettségekkel, a továbbtanulási szándékra gyengébb hatást gyakorolnak, mint ahogy azt vártuk volna. A jövedelmi szint és a szülők befejezett végzettsége meghatározóak a fiatalok megszerzett végzettségeit tekintve, de hatásuk elmarad, ha a továbbtanulási szándékot nézzük. A második hipotézis részben megdőlt és részben beigazolódt.

Vizsgálatunk a jelenleg kialakult konfliktusos helyzet előtt pár hónappal készült. Szolidaritást vállalunk Ukrajnával, a konfliktus áldozataival, s a minél előbbi békés egymás mellett élésre hívjuk fel a figyelmet.

Felhasznált szakirodalom

- Ádám Sz. – Susánszky É. – Székely A. 2018 Egység- és rizikómagatartás alakulása a Kárpát-medencei magyar fiatalok körében. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. 2018 Tanulmánykötet. Budapest, 231-268.
- Bokányi Z. – Gyorgyovich M. – Pillók P. 2018 Rétegek és társadalmi mobilitás a fiatal társadalmi csoportban. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 141-182.
- Borbély-Pecze T. B. – Suhajda Cs. J. 2017 Pályaorientáció és tanárképzés. *Opus et Educatio* 4(1):62-75 DOI:10.3311/ope.166. Project: Magyar Pedagógiai Társaság/ Hungarian Pedagogical Association (Division for Career Education).
- Csernicskó I. 2017 *Nyelv, nyelvtudás és nyelvhasználat Kárpátalján a Tandem 2016 kutatás adatai alapján. Kisebbségi Szemle: A Nemzetpolitikai Kutatóintézet Folyóirata* II (2):41-63. ISSN 2498-8049. https://bgazrt.hu/wpcontent/uploads/NPKI_folyoiratok/kisebbségi_szemle/2017_02/ksz201702_05Csernicsko.pdf (Letöltve: 2021.11.18)
- Csernicskó, I. – Hires-László K. – Karmacsi Z. – Márku A. – Máté R. – Tóth-Orosz E. 2021 A magyarok és a magyar nyelv Kárpátalján. Termini Egyesület Törökbálint. (2021.11.28-i letöltés) https://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2021/02/HANyK_A_magyarok_es_a_magyar_nyelv_Karpataljan.pdf
- Gorter, D. – Cenoz, J. 2011 Multilingual education for European minority languages: The Basque Country and Friesland. *International Review of Education* 57(5-6), 651-666. <https://doi.org/10.1007/s11159-011-9248-2>
- Hammine, M. 2016 Sami languages in education in Sweden and Finland. 23. ECMI *Working Paper #92 European Centre for Minority Issues* (2022.01.23-i letöltés, https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/pdf/Working_Paper___92.pdf)
- Kovács K. – Márkus Zs. 2015 Kisebbségi és többségi pedagógusok jövőtervei – felsőoktatás és pedagógus(tovább)-képzés Ukrajnában a rendszerváltás után. In Pusztai G. – Morvai L. szerk. *Pálya – modell. Igények és lehetőségek a pedagógus-továbbképzés változó rendszerében. Felsőoktatás & Társadalom 4*. Partium Könyvkiadó. Personal Problems Solution. Új Mandátum Könyvkiadó, 70-81. ISBN 978-963-1234-00-8.
- Marton, E. 2021 L2 Motivation among Majority Language Speakers in Learning and Using Minority Languages. (2022.01.03-i letöltés, <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/323608>)
- Mráz Á. S. 2018 Fiatal magyar választók. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 459-478.
- Nagy Á. 2016 Előszó – az ifjúságügy mint több diszciplínára épülő terület. In Nagy Á. szerk. *25 év Jelentés az ifjúságügyről*. Iuvenis – Ifjúság-szakmai Műhely, ISZT Alapítvány, Budapest. 7-16.
- Nagy Á. 2017 Az ifjúságügy mint több diszciplínára épülő terület. The Youth Worker Training as A Research Area with Orientation of More Disciplines. *Gradus* (4) 1:194-197.
- Orosz I. 2006 A magyarországi támogatások hasznosulásának vizsgálata Kárpátalján a többségi és kisebbségi lakosság körében. In Orosz I. szerk. *Felsőoktatási támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján*. Ungvár–Beregszász, PoliPrint–KMF, 297-306.
- Orosz I. 2015 Magyar nyelvű pedagógusképzés Kárpátalján. In Pusztai G. – Ceglédi T. (Szerk.) *Szakmai szocializáció a felsőoktatásban. A pedagógusképzés kihívásai a Kárpát-medencében*. PARTIUM – P-P-S – Ú-M-K. Nagyvárad – Budapest, 52-64.
- Orosz I. 2017 A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás helyzetéről és minőségéről. In Pusztai, G. – Márkus, Z. (Szerk.) *Szülőföldön magyarul. Iskolák és diákok a határon túl. Oktatókutatás a 21. században*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 42-71. ISBN 978 963 318 635 0

- Orosz I. – Pallay K. 2020 A kárpátaljai oktatás helyzete a 2019-es külső független érettségi eredményeinek tükrében. II. RF KMF – „RIK-U” Kft. Beregszász–Ungvár. (2021.11.13-i letöltés) on-line: https://kmf.uz.ua/wp-content/uploads/2020/11/orosz_i-pallay-k_zno-monografia-2020-11-26.pdf
- Østern, A. L. – Harju-Luukkainen, H. 2013 *The Swedish Language in Education in Finland, 2nd Edition. Regional Dossiers Series*, Mercator, European Research Centre on Multilingualism and Language Learning.
- Papp Z. A. – Vita E. 2018 Megmaradás és átörökítés – küllhoni magyar fiatalok demográfiai, társadalmi folyamatai. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet, Budapest. 107-140.
- Petkovic, S. – Ignatovich, A. – Galstyan, M. 2021 Ifjúságkutatás: az alapok. Youth Partnership. Partnership between the European Commission and the field of Youth. (2021.11.14-i letöltés) Európa Tanács és Európai Bizottság, <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/90268416/HUN-Youth+Research+Essentials.pdf/b0911fff-b3fa-b884-fbab-8674f2d17dd6>
- Szabó A. 2018 A magyar fiatalok politikához való viszonya. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 435-458.
- Szabó J. – Híres-László K. 2018 Régi és új kultúra. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 315-350.
- Szanyi-F. E. – Susánszky P. 2018 Iskolapadból a munkaerőpiacra – magyar fiatalok karrierpályaszakaszainak elemzése. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. 2018 Tanulmánykötet. Budapest, 207-230.
- Székely L. – Aczél P. 2018 Magyar világ 2.0 – fiatalok és az újmédia. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. 2018 Tanulmánykötet. Budapest, 351-386.
- Székely L. 2018 Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 479-502.
- Szentes E. 2016 A pályaszocializáció felsőoktatási lehetőségeinek vizsgálata. Eger (2021.11.18.-i letöltés) https://konyvtar.uni-eszterhazy.hu/public/uploads/muhelyvita-szentes-2016_56d425cdf3327.pdf
- Veres V. – Ruff T. 2018 Kötődések – identitás, személyes kapcsolatok és nemzeti-etnikai attitűdök a Kárpát-medence magyar ifjúsága körében. In Székely L. szerk. *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Tanulmánykötet. Budapest, 387-434.

Weboldalak:

- A 2016-os felvételi a számok tükrében (2022.01.11-i megtekintés) <https://kmf.uz.ua/hu/a-2016-os-felveteli-a-szamok-tukreben/>
- Bocsi V. – Nagy Á. – Szeifer Cs. 2017 Szputnyik-sokk után: uniós célok és a magyar oktatás helyzete. In Újgyenlőség. (2021.11.14-i megtekintés) <https://ujgyenloseg.hu/szputnyiksokk-utan-unios-celok-es-a-magyar-oktatas-helyzete/>
- Національна система освіти. (Az országos (Ukrajna) oktatási rendszerről). (2022.01.12-i megtekintés) <https://ukrlawcouncil.org/nacionalna-systema-osvity/>
- ISCED (é. n.) Az oktatás egységes nemzetközi osztályozási rendszere | Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. (2022.01.04-i letöltés) <https://ofi.oh.gov.hu/isced-az-oktatas-egyseges-nemzetkozi-osztalyozasi-rendszere>

Antik idill

A SZFÉRÁK ZENÉJÉNEK KARMESTERE
Zsidó kántorművészet és a megújuló hagyomány

DOI 10.35402/kek.2022.2.2

„A szférák zenéjének Karmestere a belső csend harmóniájában
alkotóként hív neginákra hangolódni.”
(Rimáj: Széfer Rimáj¹ 1,1)

Absztrakt (Rimáj: Széfer Rimáj¹ 1,1)

A napjainkban megújulást kereső zsidó kántorművészet szemléletváltása akkor érhető tetten, ha jelenét és törekvéseit részletesen egybevetjük a zsidó vallási hagyományokkal. Egyrészt a Szentírás fényében a *leviták és kohániták* tradícióját kell nagyító alá tenni, másrészt a *rabbinikus és masszoretikus* tanítások figyelembevételével, illetve a társtudományok segítségével megvizsgálni a felmerülő kérdéseket. Igen reprezentatív és hatalmas „tár”-házat kell szem előtt tartani, melyet a több ezer éves hagyományok folytonossága szentesít. Mindezt csak akkor tudjuk sikerrel megközelíteni, ha megfogalmazzuk azokat az alapvetéseket, melyek *célkitűzésüket tekintve az Örökkévalóval kívánnak közös hullámhosszra kerülni*. Egy adott tudományterület kutatása csak akkor vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük annak

egyedi sajátosságait. A zsidó zenetörténet szakrális jellegéből adódóan csak azokat a megközelítéseket tartom szerencsésnek, melyek a vallási elemek szem előtt tartásával közelednek a Szentíráshoz és a rabbinikus forrásokhoz. Ellenkező esetben a műfaji keveredéseknek olyan kaleidoszkópja jönne létre, melyet éppen a talmudi hagyomány tilt, és a Szentírás kinyilatkoztatott voltát csorbítaná.

Abstract
Conductor of the music of the spheres

The change of attitudes in Jewish cantor art, which is in search of its ways to renewal nowadays, appears most obviously if we make a detailed comparison between its presence and ambitions with Jewish religious traditions. Our key to successfully do so is to define the basics which *aspire to get tuned to the same wavelength with the Eternal One concerning their objectives*. Research into a certain field of science can only yield results if its unique characteristics are taken into consideration. In my view, only those approaches are fairly justified which regard the Scripture and the rabbinic sources by considering the religious components because of the sacred nature of Jewish music history. Otherwise, the result is a kaleidoscopic blend of genres which is actually prohibited by the Talmud traditions, and would thus compromise the revelational nature of the Holy Scripture itself.

1 RIMÁJ: a szóbeli hagyomány szerint régi mesterek tanítványa ő, aki életművében a *Széfer Rimáj*-ban (Rimáj könyve) tanítványainak jó kérdéseit összegezte. A *Rimáj* mozaikszónak jelenleg három értelmezése ismeretes. 1. *Notarikon* (összevonás és kiterjesztés): e név betűivel új szavakat kezdve megkapjuk a feloldást – Ráv Ichák ben **Mose bár Jóháj**. 2. *Gematria* (a héber betűk számértéke): Rimáj számértéke 260, amely analóg a „népének tudósa” és az „örökkévalóság létrafoka” kifejezések héber számértékével. 3. *Temurá* (betűcsere): ha az első héber betűt a szó végére tesszük, és visszafelé olvassuk, akkor szintén a *Rimáj* név héber mássalhangzóit kapjuk. Tehát Ő minden irányból megközelítve kompatibilis mindenkori önmagával. Tanítványai elbeszélése alapján tudjuk, hogy elsősorban a *Széfer Jecirá* (Alkotás könyve) és *Rambam* (Maimonidész) kapcsolatának újraértelmezőjét és kommentátorát üdvözölhetjük személyében. A *tévelygők útmutatójának* kutatójaként azon az ösvényen járt, amely a *Tévelygésből kivezető úton* haladva az *örök ösvényjárók* spirálszerű felfelé tekintését célozza meg. Tanításai szóbeli hagyomány alapján ismeretesek. Főműve a *Széfer Rimáj* (Rimáj könyve) máig kiadatlan kéziratos formában szunnyad a *Melámed Széfer Schul*-ban (Tanító Könyv Iskola). Forrás, Oral History, Jerusalem, 2009. *Melámed Széfer Schul*, Perek Boher 1:1.

A napjainkban megújulást kereső zsidó kántor-művészet szemléletváltása akkor érhető tetten, ha jelenét és törekvéseit részletesen egybevetjük a zsidó vallási hagyományokkal.² Egyrészt a Szentírás fényében³ a *leviták és kohaniták* tradícióját kell nagyító alá tenni, másrészt a *rabbinikus⁴ és masszoretikus* tanítások figyelembevételével, illetve a társtudományok segítségével megvizsgálni a felmerülő kérdéseket. Igen reprezentatív és hatalmas „tár”-házat kell szem előtt tartani, melyet a több ezer éves hagyományok folytonossága szentesít. Mindezt csak akkor tudjuk sikerrel megközelíteni, ha megfogalmazzuk azokat az alapvetéseket, melyek *célkitűzésüket tekintve az Örökkévalóval kívánnak közös hullámhosszra kerülni*. Ahogyan a múltba tekintő és jövőt fürkésző prófétai beszéd, a leviták zenei stílusa is visszakövetkeztethető a szentírási és talmudi hagyományból. Sok zenetörténéssel ellentétben a rabbinikus forrásokat elsődleges és hiteles szövegnek tekintjük a Szentírás tanulmányozásához⁵ a leviták zeneisége tekintetében is (ez a vallásos zsidóság álláspontja). Manapság egyre több olyan hipotézis olvasható, melyek a kutatók tanácstalanságát és ingoványos talajon való tévelygését dokumentálják. Más esetekben pedig éppen túlzó tartózkodással vagy a mindenre egyként választ adó, félszeg

2 „Minden hagyomány eredete, hogy Mózes a Szináj-hegyén átvette a tanításokat (szóbeli hagyomány) és átadta nekünk” – Bacher Wilhelm 1914 *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonies*. Leipzig, 33. p. Ennek a tanításnak az alapja megtalálható a *Tórán* is: „A szóbeli tan szerint, amelyre téged tanítanak, és az ítélet szerint, amelyet kimondanak neked, cselekedjél...” (5 Móz 17:10-11.), valamint az *Atyák bölcs mondái* c. talmudi traktátusban (1:1.). Ebből következik többek közt az is, hogy „Minden zsidónak része van a túlvilági üdvösségben, ahogyan meg is van írva” (Jesájá 60:21 és Misna Szánhedrin 90a).

3 „Izrael ősi zenéjére nézve legelső és leggazdagabb forrásunk a Szentírásban található, a babiloni fogságot követő időszokról. Több külső forrás egészíti ezt ki, pl. a hangszerekre vonatkozó régészeti leletek, számos összehasonlító anyag a szomszédos népek kultúrájából, az apokrif irodalomból, Philón, Josephus Flavius írásaiból, valamint a Misnából.” *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Biblical Period.

4 „Minden egyes nemzedékben köteles az ember úgy tekinteni magát, mintha ő jött volna ki Egyiptomból”. Misna Pészáchim X:5.

5 „A babiloni fogságból való visszatérést követően egyfajta szent művészi tettként és művészetként fokozatosan kapott helyet mindez a templomi istentiszteletben”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Biblical Period.

„nemtudomással” találkozhatunk. A wellhauseni hipotézisekből táplálkozó bibliakritika a mai napig szítja a hitetlenség újabb és újabb koncepcióit a zsidó zenetörténet területén is. Akik számára a Szentírás csak „mese”, és a rabbinikus források csak legendák, azok nyilvánvalóan profán megközelítésből nyúlnak a zsidóság ősi szakrális zenéjéhez, tehát esélyük sincs jó válaszokat kapni.

„*Rabbi Joszé ben Jehuda mondta: Aki fiataloktól tanul, az olyan, mintha éretlen szőlőt enne, vagy újbort inna. Viszont aki a vénektől tanul, az olyan, mintha érett szőlőt enne, vagy óbort inna.*” (Talmud, *Pirké Ávot*, 4,20.)

Szóbeliség és írásbeliség

Egy adott tudományterület kutatása csak akkor vezethet eredményre, ha figyelembe vesszük annak egyedi sajátosságait. A zsidó zenetörténet szakrális jellegéből adódóan csak azokat a megközelítéseket tartom szerencsésnek, melyek a vallási elemek szem előtt tartásával közelednek a Szentíráshoz és a rabbinikus forrásokhoz.⁶ Ellenkező esetben a műfaji keveredéseknek olyan kaleidoszkópja jönne létre, melyet éppen a talmudi hagyomány tilt, és a Szentírás kinyilatkoztatott voltát csorbítaná.

A hagyományos zsidó vallási tanítás az, hogy Mózes a Szináj-hegyén megkapta⁷ az írásbeli és a szóbeli hagyomány ismeretét, melyet azóta nemzedékről-nemzedékre tovább adnak és bővítenek. Mindezt összefoglalóan „Miszináj”-dallamokként (Szináj-tól eredő dallamok) tartja számon a zsidó liturgia.

A kételkedőknek és hitetlenkedőknek igazuk van abban, hogy néhány kivételtől eltekintve csak az elmúlt néhány száz évben kezdődött el a kántorének gyűjtése és kottába foglalása, s ebből következően nincsenek „hiteles” adataink a korábbi időszakok zsidó zenéjéről. Mégis azt kell feltételeznünk, hogy a tradícióra ebben az esetben is biztosan támaszkodhatunk. Persze nem áltatom magamat azzal, hogy

6 „A rabbinikus hitnek axiómája volt, hogy Mózes számára az egész Törvény lett a Szinájnál kinyilatkoztatva, nem csupán az írott (*torá sebchtáv*), hanem a 'szóbeli' Törvény (*torá sebeál pe*) is”. Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor, zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Budapest, 2000:37.

7 „Mindaz, amit egy érett tanítvány mestere előtt értelmezni fog, már megmondott Mózesnek a Szinájnál.” jT Peá XVII:1.

ismerném az ókori leviták dallamkincsét, csupán azt gondolom, hogy jellemzői a hagyományban a mai napig felismerhetők.

Az ókori zsidó zenetörténet megismeréséhez segítségül hívhatjuk azokat a társtudományokat, amelyek szintén a hagyomány tükrében adnak magyarázatot olyan kérdésekre, amelyek sokak szerint már a feledés homályába tűntek.

Milyen tudományágak jöhetnek szóba? Elsősorban a Szentírás-tudomány, a rabbinikus források, valamint a történelem, a nyelvészet, az összehasonlító vallástörténet, az esztétika, a népzene-kutatás és persze a zenetudomány. Végül, de nem utolsó sorban a „művészképzést” említem, amely nem tanítható: ideális konstelláció esetén a mester beavathat egy valóban tehetséges tanítványt.

„Hogy megemlékezzél kijövésed napjáról
Micrájim (Egyiptom) földjéről életed minden napján”
(5 Móz 16,3)

A kollektív emlékezet

A történelem felől közelítve talán megdöbbenően hangzik, hogy a zsidóságnak (néhány kivételtől eltekintve)⁸ a legújabb időkig nem volt mai értelemben vett története. Yosef Hayim Yerushalmi megvilágító erővel bizonyítja Záchor⁹ („Emlékezz”) című művében a zsidóság kollektív emlékezetének történelemben ágyazottságát. A több ezer éves vallási rítusok, az évről évre ismétlődő ünnepek elbeszélései, valamint a liturgikus és szent szövegek állandó recitálása mind-mind olyan történelmi ismereteket hordoztak, amelyek nemzedékről-nemzedékre biztosították az élő emlékezést. Ez az erős szóbeli hagyomány csak a felvilágosodás korában kezdett meggyengülni, s az asszimilációval párhuzamosan kezd a zsidó történetírás egyre jobban teret hódítani. Amíg az ortodox zsidó vallási hagyomány szóbelisége nem lazult fel, addig a tradíció képes volt a történelmi ismereteket emlékezés útján fenntartani. Mindebből az is kikövetkeztethető, hogy az asszimiláció előtti nemzedék még „biztos” tudással rendelkezett az ókori vallási ismeretekről, s ezért nem is tartotta

8 „Nem akadt krónikás Izraelben... egy sem, míg én el nem jöttem”. Jozsef HáKohén: *Divré hájámim*. Sabbioneta, 1554.

9 „A zsidók között sosem szakadt meg az eleven múlt továbbadása nemzedékről nemzedékre”. Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor, zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Budapest, 2000:44.

szükségesnek, hogy írásba foglalja mindazt, ami számára ősidők óta evidens volt. Ez lehet a magyarázata többek közt annak, hogy sem az ókori történelmet, sem a leviták zenei örökségét nem volt fontos írásba merevíteni! Persze ez utóbbinak számos megközelítése lehetséges, amire a későbbiekben még kitérek.

A fentiek alól Josephus Flavius¹⁰ az első „kivétel”, aki minden szempontból kakukkozásnak számít, hiszen a római „megrendelők” miatti közismert elfogultsága esélyt sem adott arra, hogy reális történelmet írhasson. Vele szemben a rabbinikus hagyományt végül az idő igazolta, mert hordozhatóvá tömörített történelmet alkottak. Így a zsidóság körében sosem szakadt meg az eleven múlt továbbadása nemzedékről-nemzedékre. Flaviust követően egészen a 16. századig nem volt zsidó történetíró¹¹ – később is csak néhányan!

Az ókori és középkori¹² zsidó vallási tradíció nagyon erős történelmi tudattal és megtartó erővel rendelkezett, úgy a hálákhá, mint a filozófia és

10 A hazai kiadásban és vonatkozó hivatkozásokban a név gyakran megfordított szórenddel, *Josephus Flaviusként* szerepel. Ez azonban mindenképpen hibás: a zsidó tudós, hadvezér és politikus a *Flavius* nevet (az uralkodó császárdinasztia nevéé!) csakis azáltal vehette fel, hogy római polgárjogot nyert. Egy római polgár személyneve azonban kizárólag abból a tucatnyi hagyományosból volt kiválasztható, amelyeknek épp ezért oly kicsi volt az információértéke, hogy legtöbbször csak rövidítve fordulnak elő; ezt követte a nemzetségnév, melyet ilyen esetben a polgárjogot adományozó császártól kapott. Saját eredeti, „barbár” nevét csupán a harmadik helyen álló ragadványnév, „*cognomen*” alakjában őrizhette meg. Így lesz tehát a zsidó József ben Mattitjáhuból Titus Flavius Iosephus római polgár és történetíró. Ld. Hahn István: *Utószó (In Flavius: A zsidók története*. Budapest: Európa 1980:613. skk.) (A szerző megjegyzése.)

11 Említsük meg a két legjelentősebb korabeli történetírót, Salamon ibn Verga: *Júda jogara* (Sévét Jehudá) és Ázárjá de Rossi: *A szem fénye* (Meor Éjnájum) c. műveit. Az előbbi a zsidók szenvedéstörténetéről ír, míg az utóbbi történelmi esszéket tartalmaz. Mindketten sok évszázad összefüggő bemutatására kísérletet tesznek. Ázárjá módszerének újdonsága az volt, hogy a profán történetírást is felhasználta. Művében a zsidó forrásokon kívül görög, római és keresztény szerzőkre is hivatkozott. Vállalkozása sorsszerűen magára maradt sokáig. Vö. Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor, zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Budapest, 2000:82.

12 „A középkori zsidóságban a vallási és intellektuális alkotóerő három nagy tevékenységi területet talált magának: hálákhá, filozófia és kabbala. Mindhárom terület mindent átfogó tájékozódást kínált, s a rajtuk folyó munka egyikük esetében sem követelte meg, sem a történelmi ismereteket, sem a történelem művelését.” Uo. 65-66.

kabbala területén. A hétről-hétre és az évről-évre ismétlődő szakrális ünnepkörök és liturgikus alkalmak segítségével a zsidó közösségek tagjainak tudatában élő történelemmé vált a több ezer éves hagyomány. A tradícióban egyúttal egybeolvadt a történeti és liturgikus idő, amely a teremtéstől napjainkig megőrizte mindazt, amely más népek esetében csak a historikusok sajátos torzításai¹³ által maradt az utókorra.

Amikor a 18. század második felében egyre szélesebb körben terjed a hászkálá, a korabeli német zsidók a felvilágosodás hatására a modern zsidó történettudományt is megteremtik. Amikor Leopold Zunz 1819-ben megalapítja a „Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden”-t (Társaság a zsidók kultúrájának és tudományának előmozdítására), a korabeli zsidóság szükségét érzi annak, hogy érvényt szerezzen a zsidó történetírásnak is. A modern zsidó történetírás szinte egyik napról a másikra születik meg, vezéralakja Heinrich Graetz történész lesz. Monumentális, tizenegy kötetes művében, amely 1853 és 1870 közt jelent meg, a zsidóság történetét foglalja össze. Ettől kezdve könyvtárnyi mennyiségű munka lát napvilágot ebben a tárgykörben is. Talán a legpregnansabb véleményt Karl Löwith¹⁴ fogalmazta meg, aki gondviselészerű és szent történelmet említ.

Akcentus-eltolódás,¹⁵ vagy megújulás a liturgikus zenében...

A Szentírás helyes olvasata és tagolása, valamint a heti szakaszok és ünnepi alkalmakon recitált

13 A középkor legnagyobb tudósa Maimonidész a profán történeti munkák olvasását „időpocsékolásnak” nevezte. Kommentár a *Misna* Szánhedrin traktátusához. X:1.

14 „Csak a zsidók egészen különleges története olyasfajta történelem, amelynek politikai történelemként még ma is szigorúan vallásos értelmezés adható...” Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet*. Atlantisz, Budapest, 1996:246.

15 „A héber bibliai-kantilláció akcentus-jelei, a *táámim* már csak azért sem nyújtanak egyértelmű olvasási kulcsot, mert grammatikai-felolvasási jelentésük végső soron az adott tradíció zenei gyakorlatának is függvénye. A. Z. Idelsohn, a keleti zsidóság dallamkincsének összegyűjtője már az 1910-es években kimutatta, hogy a különböző diaszpóra-csoportok énekes-hagyományában a bibliai-kantillációk melodikus szerkezetét bizonyos moduszok, dallamvázak és visszatérő dallam-modellek határozzák meg.” Kárpáti János: *Kelet zenéje*. Zeneműkiadó Budapest, 1981:47.

szentírási szövegek előadása az írástudók feladata volt. A helyesnek tartott kiejtést szájhagyomány útján adták tovább¹⁶ nemzedékről-nemzedékre, amiről a Talmud is számos alkalommal beszámol. Az írástudók olvasatának (miqrá szófórim) hagyományát az i. sz. 7. századtól kezdve a masszoréták folytatták és tökéletesítették. A Talmud szerint az egyszerű felolvasást egyfajta kantilláló, éneklő előadásmód¹⁷ kísérte. Mindez nemcsak az ihletett előadás miatt volt fontos, hanem a szöveg memorizálásának¹⁸ megkönnyítésére is szolgált. A tanulást az oktatók azzal segítették, hogy az adott dallamot a szolmizációs kézjelekhez hasonló jelekkel kísérték,¹⁹ amely szokás például a jemeni zsidóság körében máig fennmaradt. A héber akcentusjelek nem az egyes hangokat „kottázták” le, hanem az adott dallamív irányára, emelkedő vagy süllyedő jellegére és a dallam tempójára adtak utalásokat. Az akcentusjelek egyúttal a rabbinikus exegézis szempontjából is irányadók voltak, hiszen a szöveg tagolása²⁰ egyben a szöveg értelmezését is meghatározta.²¹ A Talmud számos helyen említést tesz²² arról, hogy a Szentírásban bizonyos szavak a feléjük, illetve alájuk helyezett pontokkal meg vannak jelölve. E pontok neve héberül: nequdot, s ennek latin megfelelője a szakirodalomban a puncta extraordinaria. Mindezt szigorú szabályok szerint hagyományozták nemzedékről-nemzedékre.²³ Az I. sz. kb. 1000-ig a zsidóság két szellemi központtal rendelkezett. Az egyik Palesztina volt, a másik Babilónia. A palesztinai iskola tagjait nyugati masszorétáknak (occidentalis), míg a babiloni iskola tagjait keleti masszorétáknak (orientalis) nevezzük. Az i. sz. 8. századtól Palesztinában Tibériás városa volt a masszoréták legfontosabb központja. Itt működött többek közt a Ben Áser masszoréta család, amelynek tagjai öt nemzedéken keresztül végezték munkájukat. Nagy gondot fordítottak a mássalhangzók helyes kiejtésére, valamint rendszerbe foglalták a magánhangzók megállapítását, és zenei jelekkel segítették az énekek helyes előadásmódját, amit a teljesség igényével, a

16 bT Nedárim 37b-38a.

17 bT Megilla 32a, Nedárim 37a-b.

18 bT Nedárim 37a.

19 bT Berakót 62a.

20 jT Taanit 4:2, Megilla 5:5, Szófórim 6:4.

21 bT Szanhedrin 4b.

22 bT Berakót 4a, Nazir 23a, Horajót 10b.

23 bT Menachót 30a, 32b, Baba Bathra 13b-14a.

legaprólékosabban rögzítettek.²⁴ A masszoréták munkásságát megelőző időszakban az írástudók a különféle szövegváltozatok közül mindig azt részesítették előnyben és fogadták el kanonikusnak, amelyik a legtöbb kéziratban szerepelt.²⁵ A qumráni iratok tanúsága szerint a szentírási és egyéb szövegekben egyaránt alkalmazták ezt a fajta, a talmudi²⁶ időszakra visszavezethető szövegtagolást. Kiváló tudósunk, Bacher Vilmos kutatásai alapján összegzőként elmondhatjuk,²⁷ hogy a Talmud számos alkalommal hivatkozik a szóbeli hagyomány jelentőségére: „A tudósok tanításának elhanyagolása súlyosabb a Tóra tanításának az elhanyagolásánál” (bT Szanhedrin XI,3.), vagy „Ábrahám tudása egyaránt az írott és a hagyományos [szóbeli] tanra terjed ki” (Tószefta, Kiddusin vége), továbbá „Ha valaki Tórát hallgat, akkor a tudósok tanítását hallja” (Simon b. Jóchái mekhiltája, 95.). Reményeink szerint az eddigiekben röviden vázolt források arra is választ adnak, hogy a sokak által csak „mitologikusnak” mondott ókori zsidó zene vizsgálható-e sikeresen a rabbinikus hagyományok tükrében.

Kiváló zenetörténészünk, Szabolcsi Bence lassan hetven éve megfogalmazta a legfontosabb teendőket²⁸ a zsidó liturgikus zene megújítása tekintetében. A soá tragédiáját követő időszak ismert körülményei mára tovább szaporították a feladatokat.

Szabolcsi professzor három területen jelölte ki a megújulás szükségességét:

1. A legfontosabb elorvadóban lévő zenei faktor a Tóra-olvasás,²⁹ amely a legrégebbi³⁰ és legalapvetőbb részét képezi a zsidó istentiszteletnek.³¹ A beavatottak többsége, akik képesek lennének továbbadni a hagyományos³² akcentusjelek ismeretét, sokszor már maguk is csak töredékesen emlékeznek egykor még biztos tudásukra. A recitatív szent szövegek gyakran elsietett, gépies és száraz olvasása csak akkor válhat újra élő és sugárzó előadássá, ha sikerül kifejtetni azokat a melodikus csírákat, melyek sokak szerint a leviták örökségéből erednek. Ezt a feladatot manapság nyilvánvalóan azoknak a fiatalabb nemzedékhez tartozó szakembereknek kell megoldani, akik zenei és kutatói felkészültségükkel képesek tudományos igénnyel megismerni és széles körben átadni a masszoréták akcentusjeleit.

29 „A Tóra-olvasás kezdettől fogva énekes deklamáció volt, tehát – a Veda-énekek vagy a Korán-dallamok módjára – a szöveget állította előtérbe, a neginák melódiavilága így a szövegdeklamációból fakadt, akárcsak a későbbi Talmud-tanulás recitáló dallamai”. Szabolcsi Bence: *A zsidó liturgia rövid zenetörténete*. In Szabolcsi Bence *Zsidó kultúra és zenetörténet*. Összeállította Kroó György. Osiris-MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1999:186.

30 „A zsidó liturgikus zenének a 'lejnolás' a legrégebbi rétege, amely zenei szempontból rokonságban van elsősorban az előázsiai népzenevel, egyben a magyar népzenevel is. A dallamfordulatokra jellemző ún. ötfokúság (pentatónia), vagy a befejező három hangja (tritonía) mind ezt bizonyítja”. Kármán György *A zsidó liturgikus zene*. OR-ZSE, Budapest, 2004:22.

31 „A mai napig is a Tóraolvasás áll az istentisztelet középpontjában. A *Tóra* leírása a hasmoneusok korában fejeződött be, addig szájhagyomány, emlékezet útján terjedt el. A dallam lejtéséhez kötött szöveg megjegyzése könnyebben ment több száz éven át, ám az idők folyamán az anyag terebélyesedett, rögzíteni kellett a szöveggel együtt a dallejtést is. A neginák (táamé hámikrák, latinul: neumák) a mai értelemben vett hangjegyeket helyettesítik, amelyek az olvasáshoz szükséges dallamfordulatokat jelölik a felolvasó számára”. Kármán György, uo. 21.

32 „Az accentusok kétfélek voltak: prozaiak és metrikaiak”. „Ha az accentusok a szó fölött állott, hangemelkedést, ha alatta volt, mélyedést jelentett... minél magasabb és nagyobb volt az accentus, annál magasabban és erősebben volt éneklendő a hang és viszont...”. Bogisich Mihály *A zsidók zenéje*. In Bogisich Mihály: *A keresztény egyház ősi zenéje*. Eger, 1879:32-33.

24 Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege*. Debrecen, 2000:24-25.

25 bT Taanit 4:2, Szóférim 6:4.

26 Mísna Megilla 3: 4-6.

27 Bacher Vilmos: *A hagyomány bölcsői*. In Bacher Vilmos: *Szentírás és zsidó tudomány*. Múlt és Jövő, Budapest, 1998:99.

28 Szabolcsi Bence: *Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét? Ararát. Magyar-zsidó Évkönyv*. Budapest, 1941. 115-118. p.

2. A „Miszináj”-imadallamok esetében még ma is az a feladat fogalmazódik meg, hogy – mivel az istentiszteletek nagy részének archaikus zeneanyagát képezik – ezekből a szólóénekekből kellene a karénekek zenéjét megújítani. Ezzel sikerülhetne számos olyan zenei elemet kiiktatni a jelenlegi liturgiából, melyek külső hatásként és idegen³³ műfajként vannak jelen. További kérdés, hogy miképpen lehetne a közösségek által már megszokott, de zavaró új stílusként jelenlévő Sulzer-féle énekeket felváltani olyan dalokkal, melyek jobban illelnének a régebbi korok stílusához. Még problematikusabbnak tűnik az orgona használatának kérdése, amelynél csak nagy türelemmel és kellő fokozatossággal lehetne visszatérni régebbi időszakok konzervatív hangvételéhez.

Szabolcsi professzor megállapításait³⁴ kiegészítendő megemlítem, hogy régóta komoly viták folynak és szélsőséges nézetek ütköznek az orgona-használat mellett vagy ellen. Az orgonapártiak érvként szokták említeni, hogy az emancipáció miatt szükségessé vált az európai³⁵ zenekultúrához való „felzárkózás”, valamint hogy a Szentírás³⁶ és a talmudi irodalom is említi ezt a hangszert.³⁷ Ráadásul

33 „A Talmud befejezését követően (i. sz. 500) új fejlődés indult meg a liturgikus zenében. A keleti közösségek megtartották vezető szerepüket az újítások terén, ami a diaszpórában élő zsidó hagyomány szerves részévé vált. Ez a folyamat az idegen hatások területén komoly konfliktust okozott”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Evolution of the Basic Pattern and Creation of New Forms.

34 „A legrégebbi zsidó zeneanyag egyik legfőbb jellegzetessége az ötfokú hangrendszer, a félhangnélküli pentatónia.” Szabolcsi Bence *A zsidó liturgia rövid zenei története*. In Heller Bernát *életrajza*. Budapest, 1941:277.

35 „Keleten jóformán máig változatlanul, Európában pedig a középkorig élő sorokra (modusokra) épült zenei gyakorlat egyik legfőbb jellegzetessége ugyanakkor az volt, hogy nem vált el benne az a két mára szinte elkülönült, egymásnak ellentmondó jelenség és fogalom, amit rögzítettségnek és rögtönzésnek (anyagának és szellemének) nevezünk...”. Szabados György *A zene kettős természetű fénye*. In Szabados György *Írások*. Szombathely, 2008:59.

36 „Dicsérjétek dobbal és körtánczczal, dicsérjétek zeneszerekkel és fuvolával [más értelmezések szerint: orgonával]!” Zsoltárok 150:4. – Samuel Krass számos rabbinikus hivatkozás fényében említi a fenti kérdést, amely máig vitatott. Pl. bAráchin 10b-11a, vagy jSzukka 55b. Ld. Krauss Samuel *Talmudische Archäologie*. Leipzig, 1912. III:90., 280.

37 „A magrepha 10 hatalmas sipjával különösen a kar és körénekek kíséretére használtatott”. Bogisich Mihály *A zsidók zenéje*. In Bogisich i.m. 27.

az orgona használata segíti is a kántorok „csúszkáló” énekét, nehogy az istentisztelet alatt hamisan énekeljenek, és „kilépjenek” az adott hangnem kereteiből. A másik oldalon azt hangsúlyozzák, hogy az orgona az asszimiláció jelképe, s használata nem egyeztethető össze az ókori szokásokkal. Amennyiben erre egyesek azt mondanák, hogy a „magrepha”³⁸ vagy más néven „hydraulis”³⁹ már akkor is létezett, akkor ellenzői erre azt szokták rávágni viszontválaszként, hogy azért nem használható, mert törvény írja elő: a diaszpórában nem alkalmazható az, ami a működő Szentélyben még megvolt – mindaddig, amíg a harmadik Templom nem épül fel Jeruzsálemben! Akár neológ, akár ortodox oldalról közelítjük meg a problémát, az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a neológ szokás⁴⁰ úgy próbálja kikerülni a kérdést, hogy „sábeszgj” orgonistát alkalmaznak az istentiszteleten, mivel nem zsidó ember szombaton is végezhet munkát a zsidók számára.

3. Legalább ennyire kényes kérdés a kórusok részvétele és összetétele az istentiszteleteken. A női kar⁴¹ alkalmazása ellen az ortodoxia álláspontja egyértelmű. Talmudi szempontból a vegyes kórusok alkalmazásával nemcsak a régi törvényeket hágják át, de „hangversenyszerű” jellegük csorbítja a liturgia bensőséges hangulatát is. Persze a neológ hagyomány oldaláról nézve egészen más szempontok érvényesülnek. A Templom pusztulását követő időkre éppen az a jellemző, hogy a szétszóratásban új liturgikus

38 Ez a kifejezés előfordul a *Talmudban*, s hogy ez alatt tényleg az orgona értendő, azt a hangszer leírása mutatja, mely szerint: „tíz nyílása volt, s mindegyikén tíz hangot lehetett produkálni. Egy másik adat szerint száz nyílása, lyuka volt, s mindegyikén egy-egy hangot, vagy hangcsoportot, (regisztert) lehetett játszani”. jSzukka 22a

39 „A magrepha az orgona egyik őse, más néven hydraulis vagy víziorgona úgy működött, hogy egy hidraulikus szerkezet segítségével levegő jutott a sípokba, s azokat szabályozott hangerővel szólaltatták meg”. Kármán, i.m. 38.

40 „Az orgonahasználatról az első nyom Prágába vezet. 1594-ben Mordeháj Meisel, akiről az egyik zsinagógát elnevezték, orgonát építtetett a zsinagóga számára”. „Magyarországon az orgona először 1845-ben Nagykanizsán, Sátoros ünnep utolsó napján, Sömini Aceresz alkalmával szólalt meg”. U.o. 38-39.

41 „Sulcer is eleinte csak fiú- és férfikart használt, később tért át a férfi-női vegyes karra. A probléma azzal oldódott meg, hogy az énekkart nem a Frigyszekrény előtt, hanem lehetőség szerint a karzatokon vagy az imádkozó közösségektől elválasztott helyeken állították fel”. U.o. 37.

szokások⁴² és hagyományok alakultak/alkulnak ki, melyek az „átmeneti időszakban” megengedhetőek. A diaszpóra idejének⁴³ egyik legfontosabb kutatási területe a gregorián⁴⁴ korai időszakának tanulmányozása, valamint az azonosságok és különbözőségek⁴⁵ részletes feltárása. A csekély számú és csak nagyon késői kottába rögzített⁴⁶ zsidó vonatkozású anyag tovább nehezíti a kutatók munkáját. Nyilvánvalóan csak ezt követően lehetne olyan új liturgikus kézikönyv elkészítésére gondolni, amely a régi zene restaurált és megrostált énekeinek a gyűjteménye lehetne.

42 „Jerusalem pusztulása után a zsidó nép az egész világon szétszórva, akarva nem akarva felvette azon nemzetek szokásait, melyek őt magukhoz fogadták.” Bogisich Mihály *A zsidók zenéje*. In Bogisich i.m. 34.

43 „Az árnyalatok, egymásra hatások minden bonyolultsága ellenére lényegében két fő útról lehet beszélni: egy 'keleti-hellénisztikus' és egy 'nyugati-latin' fejlődési vonalról”. Maróthy János *Az európai népdal születése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960:247-248.

44 „Visszatérve például az írásbeliség kérdésére, azt a kijelentést is megkockáztatjuk, hogy az távolról sem jelent minden tradíció számára egyértelmű előnyt. Így a gregoriánum kodifikálása is több oldalról nézhető. Nagy tett volt teológiai és egyházpolitikai szempontból, kérdés azonban, hogy művészi – sőt: eredeti értelemben vett vallási – szempontból nem járt-e ugyanannyi veszteséggel, hiszen a kifejezés spontaneitása veszett el általa. Bizonyos keleti tradíciók létrehozásához szorosan hozzátartozik a rögtönzés, a lejegyezhetetlenség, sőt a lejegyezhetetlenség. A Közel-Kelet egyes országaiban még ma is élő zsidó vallásközösségek és elszigetelt keresztény csoportok éppen ezért hívebben és feltehetően autentikusabban őrzik az immár közel két évezredes hagyományú éneklési módot, mint a tökéletesen oktatott és fegyelmezett gregorián-iskolák Európában”. Kárpáti János *Kelet zenéje*. Zeneműkiadó Budapest, 1981:36.

45 „...az énekelt szakrális zenében, a gregoriánban egy ütemvonal megjelent ott, ahol eddig nem volt. Nem volt ütemvonal, mert a lélek szárnyalása énekelte a gregorián dallamot, nem a számolás”. Szabados György *Hamvas Béla és a zene*. In Szabados i.m. 186.

46 „...bonyolult helyzetet teremtett az a körülmény, hogy a zsidó zenei liturgia első nyugatos reformálói egyben e liturgia első írásba foglalói voltak. Az utókor, ha nem bízik feltétlenül a szájhagyomány hűségében, bizonyos fokig ki van nekik szolgáltatva, mert feljegyzéseiknél régebbi liturgikus anyag – egy-két fogyatékos XVI-XVII. századi közlés nem számítva – nem áll rendelkezésre”. Szabolcsi Bence *A zsidó liturgia rövid zenei története*. In Szabolcsi Bence *Zsidó kultúra és zenei történet*. Összeállította Kroó György. Osiris – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1999:183.

További feladatként fogalmazható meg a vidéki zsidóság eltérő dallamhagyományának gyűjtése és rendszerbe foglalása, valamint az újítástól remélt reform, hogy az istentiszteletek némán asszisztáló gyülekezetéből éneklő gyülekezet váljék.

4. Kiegészítés: A kántorművészet tudatos szellemi és művészi megalapozását szolgálja, ha az egyéni invenció alapuló improvizáció⁴⁷ mi-benlétének elvi és gyakorlati tisztázására sor kerülne a leviták hagyományának tükrében. Persze éppen ez utóbbi kérdés nagy körülmények között igényel a történészeketől, mivel egységes zsidó zenei történetről aligha beszélhetünk: „A mai zsidó istentisztelet zenéje, mint valami különleges geológiai képződmény, hat-hétféle történelmi rétegből rakódik össze. Alapja ókori, keleti dallamvilág, törzse a középkoré, kétharmada készen áll az újkor kezdetén, azután hozzátesz az újabbkor, díszíti a 18. század, s jelentékeny mértékben gyarapítja, betetőzi a 19. századi reform Közép-Európában”.⁴⁸ E tömör jellemzés is rávilágít a kérdés bonyolultságára és összetett voltára. Egységes zsidó liturgikus zene a szó eredeti értelmében nem létezik. Csak korszakok és irányzatok vannak, melyeknek tanulmányozása szerteágazó feladatot igényel a kutatóktól. Az ókori és középkori források⁴⁹ tekintetében jelentős helyet foglal el a keresztény gregorián tanulmányozása⁵⁰ is, mivel az egyházi liturgia számos zsidó zenei vonatkozást vett át.⁵¹

47 „A Tóraolvasás dallama kötött, ugyanakkor egy kis mértékben mindig rögtönzött (improvizatív), aszerint, hogy az illető, aki olvassa, hogyan érzi, hogyan oldja meg a különböző dallamvonalakat”. Kármán i.m. 21-22.

48 Kroó György: *Szabolcsi Bence*. Liszt Ferenc zene-művészeti Főiskola. Budapest, 1994. II:539.

49 „...a Holt-tengeri tekercsek jelei és jelzései ősei lehetnek a negináknek és neumáknek, melyek közös eredtre utalnak...”. Werner Eric *Musical Aspects of the Dead Sea Scrolls*. In *The Musical Quarterly*, 43. London, 1957:22-25.

50 Mindezt megerősíti az egyik legjelentősebb egyházi író, Eusebius is. *Hist. Eccles. Liber II. Cap.*, 17.

51 „A régi héberek zenéje, mely templomi istentiszteleténél nyilatkozott meg a legpregnansabban, azon a keresztény egyházi chorális énekekben örökített meg és tartatott fenn, melyek a dávidi zsoltárok melódiáiból nyerték életető erejüket”. Engelsmann Izidor *A zene a Szentírásban*. Budapest, 1893:47.

Művészképzés⁵² vagy/és improvizáció?

Az ősi tradíció meggyengülésével napjaink neológ kántorképzésének egyik legnagyobb dilemmája, hogy miképpen lehetséges a szakrális művészetet tanítani,⁵³ valamint a rögtönzés⁵⁴ isteni ihletettségébe⁵⁵ beavatást adni? További zavaró tényezőként jelentkezik az európai műzene hatása alatt álló temperált hangzásvilág és az ezzel járó összhangzat- és szolfézsoktatás nyugatias szelleme, vagy az ütemvonalak közé szorított zsidó dal,⁵⁶ amely alapvetően idegen a keleti zeneiségtől. Nagy kérdés az is, mindez mennyiben hátráltatja az egyébként nem mindig muzikális tanulót a keleti zenei világ sajátos idiómáinak anyanyelvi szintű elsajátításában.

Az eddigi problémafelvetésekhez szorosan kapcsolódik az elvi megfontolás is, hogyan lehet beavatást adni azokba a művészetfilozófiai és

kultúrtörténeti ismeretekbe⁵⁷ (is), melyek átfogó tanítást nyújthatnának a kántorművészet lényegéről. Gondolok itt elsősorban a zeneesztétika aspektusaira, valamint a Szentírás zenetörténeti vonatkozásaira, kezdve a sort a leviták zeneiségétől, a qumráni közösség⁵⁸ gyakorlatát is figyelembe véve, a talmudi hagyományon⁵⁹ keresztül, a masszoréták és a későbbi nemzedékek jellemző tanításaira. Persze a történetiség mellett elsőrendű szempontként említem, hogy a művészképzés csak művészi megközelítéssel lehetséges,⁶⁰ vagyis az „önjelöltek” helyett csak alkotásra valóban alkalmas egyéneknek adható tovább az effajta tudás.⁶¹

52 „A szentírási hangstílusok fejlődése egy igen hosszadalmas fejlesztési folyamat volt, amit csak i. sz. 900 körül fejeztek be... Mindezt elkezdtek az ütemek jelölésével, végül eljutottak a kántálás (énekbeszéd) tanult művészetéig”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The “Learned Art” of Bible Chant.

53 „A templomi zenész alakja világosan megjelenik a Talmudban is, Hogras ben Lévivel kapcsolatban (bT Shek. 5:1, Joma 3:11.), aki az énekesek prefektusa volt és a virtuóz hangképzés technikáját tanította”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Second Temple period.

54 „A zenei improvizáció: *nyelv*, amely egyben az emberi létezés legmélyebb rétegei és legmagasabb dimenziói közvetlen megszólalása...”. Szabados György *A rögtönzés mint attitűd*. In Szabados i.m. 117.

55 „A Zóhárbán majdnem minden misztikus zenei utalás össze van gyűjtve a Talmudból és a Midrásból”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Mystical Ideas and Forms.

56 Az európai zenére jellemző ritmikusság és a dalok ütemvonalak közé szorítása idegen volt a héber költészet és az ősi zsidó zene számára. „A zsidó művészetnek egy érzéki és egy esztétikai vonatkozású ütközése a zsidó zene számára új elem volt, amely csak a környezeti hatásként megjelenő és ezzel együtt haladó integrációjaként tapintható ki”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Challenge of New Forms of Art.

57 „A zsidó zene új stílusa jelent meg egy speciális és sorsdöntő pillanatban. A templom lerombolása i. sz. 70-ben egy teljesen új vallásos átrendeződést követelt liturgikus és lelki téren is, s ezért a zene is különböző módokon bonyolultabbá vált. A Templom elpusztulása az imádságok és a hangszerez zene addigi gyakorlatának végét jelentette. A zsinagógai szolgálatban bizonyos kivételekkel tiltották a hangszerek használatát, s a továbbiakban a »távozó zene« szigorúan szóbeli művészeté vált. Ez a korlátozás nyomot hagyott a zenei stíluson is. Ezen felül a levita énekesek zenei készségét és a nemzedékek óta felhalmozott hagyományát nem hasznosították a zsinagógákban, valamint a professzionális tanításuk és szabályaik nem maradtak írásban. A zsinagógai dal így egy új kezdetet jelentet, különös tekintettel lelki vonatkozásaira. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Emergence of Synagogue Song.

58 „A korabeli zenei gyakorlatnak egy másik irányzatát fejlesztették ki ebben az időszakban a szekták. Philón és Josephus leírja az egyiptomi terapeuták kórusénekletét, melyeknek néhány zenei alapját a Holt-tengeri tekercsekben megtalálták”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Second Temple period.

59 „Maimonidész hiú időpocsékolásnak tartotta a daloskönyvekkel való foglalkozást (kommentár a Szánhedrin traktátushoz: 10:1). Kivéve, ha az énekes tartózkodik attól, hogy belemerüljön a testi örömeibe és primitív ösztönöket gerjessen. A legtöbb rabbi nagy tiszteletben tartotta a zenét, ha az imádsággal kapcsolatos, és kívánatos ilyenkor a zenei kíséret”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Rabbinic Attitude to Music.

60 „A pijjutok (költemények) éneklése költői művészetet és különös szakértelmet kívánt egy tehetséges szólistától, mert elvárták, hogy egyszerre alkot szöveget és dallamot”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Hazzan and the Synagogal Solo Style.

61 „A 9. század után a *hazzanut* funkcióját egyre inkább apáról fiúra adták tovább, s egy zárt társadalmi osztály keletkezett, ahol szokássá vált, hogy a kántor házasságát össze a mester lányával.” U.o.

Mivel az Örökkévaló és a vallási közösség közti szakrális zenei kapcsolat közvetítője⁶² a kántor,⁶³ ezt a feladatot⁶⁴ csak egyéni invencióval⁶⁵ előadott⁶⁶ zenei imádságok képesek maradéktalanul betölteni.

A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a *seliah cibbur* (a közösség küldötte) kapcsolatos hagyományos három feltételnek: 1. a hagyomány ismerete, 2. példás életmód, 3. nem árt, ha mellesleg jó hangja is van – mindenképpen ki kell egészülnie egy negyedikkel is: csak az egyéni invenció alapuló kántori rögtönzés képes adott helyzetben megteremteni az „ég és föld” közötti kapcsolatot, amely egyszerre nyugszik a hagyományon, de egyúttal az „itt és most” megismételhetetlen beavatási csodájával is megajándékozta a vallásos hallgatóságot.

62 „'Zeneszerzői tevékenység' nemcsak a nignok komponálásában, hanem a zsidó zene minden rétegében megjelenik. A zsinagógai éneklés szigorúan megszabott keretek között történik, a liturgiában azonban nincsenek kész dallamok. Az előadónak lehetősége van, sőt kötelessége is improvizálni, csak egy bizonyos modell – adott motívumkészlet, dallamváz, formszékma és hangrendszer – keretein belül kell maradnia”. Frigyesi Judit *Egyéni invenció és hagyomány a magyarországi zsidó zenében*. In *Zenatudományi dolgozatok*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest, 1980:144.

63 „A zsinagógai szokás jellemzője, hogy a Szentírást sohasem olvassák elbeszélve, hanem mindig zenei hangmagasságokkal kántálják”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Emergence of Synagogue Song. Bible Reading by Chant.

64 „A 2. században a zsidó forrásokban bőséges bizonyítéka van a bibliai kántálásnak, ami régi és nagy múltú szokás volt. Rabbi Akiva is megfogalmazta ezt az igényt a mindennapi szövegolvasásnál”. (bT Szánhedrin 99a) Uo.

65 „Az éneklés hihetetlen intenzitása messze fölébe nő a kotta elemzésével kimutatható értékeknek”. „Az előadási mód részletes vizsgálatával a nemzetközi kutatás is adós, pedig talán ez a legszigorúbb és legalapvetőbb stiláris kötöttség”. Frigyesi, i.m. 148.

66 „A vallásközösségek előénekese, a nem hivatásos felolvasó (*seliah cibbur*) vagy a hivatásos kántor (*hazzan*) ilyen módon se nem rögtönöz, se nem komponál, hanem bizonyos kész elemekből alakítja ki, ugyancsak kész dallamvázak terve alapján a szöveghez idomuló hagyományos, de mindig újra és újra születő melódiát”. Kárpáti János *Kelet zenéje*. Zeneműkiadó Budapest, 1981:44.

A zsidó kántorművészetben⁶⁷ markánsan megjelenő rögtönzés,⁶⁸ alig vagy egyáltalán nem tanítható, mert művészi kvalitást igényel, s mindezt a kántor csak ajándékba kaphatja az Örökkévalótól.⁶⁹ Ezt a tehetséget persze lehet fejleszteni és bizonyos szempontból előhívni, de hiánya egy igényes vallási közösség esetében már komoly nehézségeket eredményez.

Tanulmányom terjedelmi korlátait figyelembe véve most csak röviden említek egy további nehézséget: az idegen elemektől⁷⁰ hemzseggő európai műzene hatását. A Sulzer-iskola által⁷¹ „megfertőzött” neológ liturgikus zene⁷² a tőle idegen dūr hangnemekkel s a szintén idegen metrikus kötöttségekkel nem tud mit kezdeni, s csak műzenei kalodában vergődik.

Az autentikus zsidó zenében értelmetlen a mai értelemben vett dūr és moll skálákról beszélni. A zsidó zene igazi jellegzetessége a *kis modális egységekben* való dallamvezetés, ám a Sulzer-féle

67 „Ami a kántorok szabad improvizációját illeti, ez a gyakorlat a 7. század óta lép mindjobban előtérbe, amikor az alkalmoszerű előimádkozó helyét jóformán mindenütt a hivatásos énekes kezdi elfoglalni, ezzel egyúttal rést ütve a liturgia zárt, tradicionális melódiavilágán, s új ötletszerűen behatoló idegen elemek számára...”. Szabolcsi Bence *A zsidó zenetörténet problémái*. *Magyar Zsidó Szemle*, Budapest, 1931:187.

68 „Az improvizativitás alapvetően: életrevalóság, életképesség. Részvétel a teremtésben, a teremtés aktusa”. Szabados György *Hamvas Béla és a zene*. In Szabados i.m. 178.

69 „Az i. sz. 70-ben bekövetkezett katasztrófa véget vetett a zsidóság templomközpontú zenéjének, és egy új korszak kezdődött, ahol a zsinagógában a szóbeliség és a 'hang' került a kreativitás középpontjába”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Second Temple period. – Véleményem szerint éppen ez az a történelmi fordulópont, ahol a korabeli mediterrán zeneiség szellemi kohója lehetőséget kínált a zsidó kántorművészet egyéni fejlődéséhez is!

70 „1800-ig reménytelenül sok idegen elem járta át a zsidó kántor műfajt (javarészt a barokk), s emiatt »félvérként« fejlődött, ami sajnálatosan mutatta a gyenge pontjait”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The “Improved Service” and Its Music.

71 „Alapos változást hozott a liturgikus zenében Solomon Sulzer Bécsben (1826-tól), Louis Lewandowski Berlinben (1840), és Samuel Naumbourg Párizsban (1845). Az ő elveikben sok közös vonás volt”. Uo.

72 „Sulzer zenei reformjainak első hulláma azonnal elérte Kelet-Európát; ezek a reformok lenyűgözték az énekeseket, valamint az ambiciózus közösségi vezetőket”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Evolution of East Ashkenazi Hazzanut.

reformot követő műzenei hatás folyamatosan átalakította a neológ (elsősorban a közép-európai) zsidó kántorzenét, amely egyre inkább harmóniákban és skálákban, valamint oktávokban kezdett gondolkodni.⁷³ Ezzel szemben, az igazi zsidó liturgikus zene a Tóra hetiszakaszainak dallamos recitálására, a *kántáló* előadásmódra vezethető vissza, amelynek jellegzetessége a néhány hangból álló rövid dallamos énekbeszédyszerű előadása.

Tisztában vagyok azzal, hogy manapság a fenti kérdéseknek akár mindegyike szokatlan és érthetetlen lehet sokak számára. Mindez azzal magyarázható, hogy napjainkra⁷⁴ annyira eltávolodtunk az archaikus zsidó hagyományoktól, hogy már a kérdésfeltevés is idegennek és eretneknek hangzik. Gondoljunk csak arra, hogy az asszimiláció⁷⁵ milyen hamar képes kifejteni „jótékony” hatását,⁷⁶ s az egykor még élő hagyományokat is teljességgel háttérbe szorítja és átalakítja.⁷⁷ Az elmúlt századok során sokan beleszülettek egy olyan új liturgikus

és vallási közegbe, amelynek neológ szokásai mára újfajta hagyományt teremtettek, a régi ezáltal már ismeretlen,⁷⁸ s akár idegenként is hathat. Persze akik nem idegenkednek attól, hogy az ősi vallási tanítás iránt érdeklődjenek, azoknak a zsidóságra oly jellemző megújulás visszatérést jelenthet az elvesztett neginák és nuszakok zeneiségéhez és a Szentírás szellemiségéhez is...

„*Rabbi Hániná mondta: Sokat tanultam a mestereimtől, még többet tanultam a társaimtól, de legtöbbet a tanítványaim kérdéseiből tanultam.*”
(bT Táanit 7a)

Kitekintés

Néhány kántortól, zenetudóstól, népzeneűjtőtől és zenetanártól eltekintve az átlag kutatónak és szakembernek az esetek többségében esélye sincs a zene lényegét megérteni (pláne nem továbbadni), mivel a szaktudományos ismeretek nem teszik lehetővé a művészet lényegi megragadását. Bartók⁷⁹ és Kodály például azért voltak kedvező helyzetben

73 Frigyesi Judit szóbeli közlése, melyet az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem doktori iskolájában tartott előadása előtt vázolt. 2010. február 18. 13:55 perc.

74 „A 20. század zenei állapota visszatükrözte az európai zsidóság általános helyzetét. Úgy tűnik, hogy a zsidó zenészek nagyobbik részét zeneszerzőként és előadóművészként integrálta a keresztény környezet. A társadalom mégis kívülállónak tekintett rájuk”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Twentieth Century.

75 „A bécsi Seitenstettengasse zsinagóga Sulzerkórusát Liszt Ferenc is dicsérte. Sulzer hatására zsinagógakórusokat alapítottak Prágában, Koppenhágában (1838 előtt), Breslauban, Berlinben, Dresdában (1840) és Londonban is (1841). Sulzer tanítványai vagy az énekesek az Egyesült Államokba is közvetítették a neológ stílust”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The “Improved Service” and Its Music.

76 „A késő hellenisztikus civilizációban a zene művelése egy mindent átható kulturális tevékenység volt”. „Miközben egy haldokló civilizáció közepette egy eufórikus ünnepi búcsúszó hangjait lehetett hallani a zsidó és a korai keresztény kultuszhelyekről, Alexandriai Philón hangsúlyozta a zene erkölcsi minőségét, miközben elutasította a korabeli kereszténység női művészetét”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Emergence of Synagogue Song.

77 Szabolcsi professzor a keleteurópai jiddis kultúra hatásával is behatóan foglalkozott: „...hogy felismerjük benne a másodlagos, az átvett kultúrkinccseket, mely csak ráborúl egy régebbi, tisztább és törzsöközebb, ’klasszikus’ héber zenevilágra, a keleteurópai zsidóság öntudatában...”. Szabolcsi Bence *Adatok a kelet-európai zenestílus kialakulásához*. Budapest, Libanon 1936/a I:20.

78 „A talmudi források rögzítik, hogy a szentírási verseket alosztályokra osztották a jelentéseik szerint és a beszéd ritmusának megfelelően alkalmazták. Mindez szájhagyomány volt, amelynek továbbadása a tanárok feladata volt a gyermekek számára. Ezek a módszerek olyan utasítások voltak, melyeket kézi jelekkel és az újjak jeleivel idéztek fel és a kántálás középső és végső ütemeire vonatkoztak (bT Nedárim 37b, Berákor 62a). Ezeket a kézjeleket már az ősi egyiptomiak is használták, valamint a későbbiekben a bizánciak is adoptálták”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Emergence of Synagogue Song. Bible Reading by Chant.

79 Talán kevesen tudják, hogy Bartók életében egyetlen egyszer improvizált nyilvánosan! 1943. január 21-én – élete utolsó nyilvános koncertjén – Reiner Frigyessel mutatták be New Yorkban a kézzongorás *Szonáta* zenei kíséretű változatát. Ujfalussy József *Bartók Béla*. Budapest, 1965. II:377. – Mivel a vonatkozó szakirodalom még nem fordított figyelmet erre a rendhagyó körülményre, egyéni feltevésekbe bocsátkozom: megítélésem szerint a népzeneűjtő Bartók szerzőként is prioritást adott a rögtönzés fontosságának, de túlságosan szemérmes lévén, csak nagybetegen, halálát közeledni érezve jutott el lelkileg abba az állapotba, hogy feloldja addigi gátlásait, s így talán önmagát, s a szakmát, valamint a közönséget is meglepje.

népzenekutatásaik során, mert alkotóművészként⁸⁰ ismerték azt a belső esszenciát,⁸¹ amely minden művészet lényege. A népzenei gyűjtés jóvoltából pontosan tudták, hogy az improvizációnak milyen nagy jelentősége van az egyes népek életében. A bartóki örökség nagyban befolyásolta a manapság világszerte⁸² titulált jelenség⁸³ megszületését. A zsidó kántorokhoz hasonlóan⁸⁴ a népzeneben is éppen az egyéni variációk lehetősége biztosítja nemzedékeken keresztül egy zenei hagyomány életben maradását.

Mivel az archaikus zsidó kántorzene alapvetően vallásos népzenei hagyománynak tekinthető, melynek számos aspektusa lekottázhatatlan, ezért a népzene kutatás eszközei sem nélkülözhetők a sajátos zsidó zenei örökség megismeréséhez.

80 „Balázs Béla naplója értékes adalékokkal gazdagította a Bartók-irodalmat. Balázs Béla Szegeден Lőw Immanuel rabbi tanítványa volt; a következőket írja róla naplójában: ... nekem Ő a legnagyobb fórum...”. Junger Ervin *Bartók és a zsidó diaszpóra*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1997:29. Junger Ervin lényegre törő következtetéssel hivatkozik ennél a résznél Scheiber Sándorra: „Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy a mese és a misztikum iránti érdeklődését Lőw hittanórái keltették fel benne, és így a 'Kékszakállú herceg vára' és a 'Fából faragott királyfi' gyökerei onnan táplálkoznak és érnek Bartóki”. Talán éppen a fentiek fényében érdemes lenne mélyebben is kutatni Bartók művészetének szellemi kapcsolatát a zsidó eszmeiséggel.

81 „...a zene nélküli a fogalmakat. Ebben rejlik hatalma és kiszolgáltatottsága. Hatalmában áll kiterjedni az emberi jelenvaló lét egészére és általános állapotára. Kiszolgáltatottsága pedig kihasználhatóvá, funkcionálizálhatóvá és átfunkcionalizálhatóvá teszi. Dalhaus, Carl – Eggebrecht, Hans Heinrich 2004 *Mi a zene?* Osiris, Budapest, 134. Manapság éppen ezek a megállapítások jellemzik oly annyira a népzene, s köztük a neológ kántorművészet helyzetét is.

82 „Bartók... abszolút fontos pontja a kultúrtörténetnek, mert ő az az ember, aki évezredek után végül is tudatosan, a legtágasabb léptékben (mégis magyarcentrikusan!) hatalmas lépést tett a világszene felé...! Szabados György *Hozzászólás*. In Szabados i.m. 89.

83 „...a világszene a jelentését az egyéni és a közös, a helyi és a globális tulajdonságokon keresztül nyeri, és ezek kiválogatása egyáltalán nem könnyű...” Bolhman, Philip 2004 *A világszene*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 25.

84 „...az előadás mindig improvizációszerű, tehát részleteiben folytonosan változik. Nincs két interpretáció, mely pontosan egyeznék, még ha ugyanegy dallamról van is szó, minden egyes megszólalás új meg új változatot teremt”. Szabolcsi i.m. 179.

Különösen igaz ez a szakrális zenére,⁸⁵ mivel aki nem a hit mezsgyéjén közelít, az nem is tudja meghallani azt a hangot, amely ég és föld között szárnyalva közvetíti az örök emberi fohászt az Örökkévaló Palotájához...

Összegzés

1. Minden területen⁸⁶ (a liturgiában is), azonos szempontok alapján kell a kutatásokat elvégezni.
2. A vallásos zsidóságot a szóbeli hagyomány megtartó ereje jellemzi, ami a zsidó zenetörténetben is sajátos módon érvényesül.
3. Amint a kollektív emlékezet megtartó ereje folytán a felvilágosodás koráig (néhány kivételtől eltekintve) nem volt szükség zsidó történetírásra, úgy a zsidó zenetörténetben sem kellett a kottairást a legújabb (neológ) időkig alkalmazni.
4. A zsidó liturgikus zene megújításának legfontosabb teendői: a leginkább sorvadó, gépies és száraz Tóra-olvasás⁸⁷ helyett, az életteli kantiláció, aminek párosulnia kell az akcentusjelek avatott ismeretével. A „Miszináj”-imadallamok esetében a karénekek zenéjét a szólóénekekből kellene megújítani. Új liturgikus kézikönyv elkészítése, s a vidéki zsidóság eltérő dallamhagyományának a gyűjtése és rendszerbefoglalása várat magára. Továbbá az egyéni invencióknak és improvizációknak az

85 „A Zsoltárok dallamos olvasása közös jellemzője a Biblia népeinek. A többszöri kísérlet arra, hogy a pogány ókorban megtalálják ennek az archetípust, nem járt sikerrel”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Emergence of Synagogue Song. Bible Reading by Chant.

86 „A muszlim tudósok követték a régi görögöket, amikor tudományosan elemezték az akusztikus zenei jelenségeket, melyek a korabeli zsidó tudósokat is vonzották. A X. század elején Isaac Israeli és tanítványa, Dunas ibn Tamim úgy tartották, hogy a bölcséleti érvelés lényeges része a vallásos exegézisnek, amelynek során a zene tudományát alkalmazták a *Széfér Jecirá* magyarázatához. Amikor a nagy kortárs tudós, Szaadja gáon arra vállalkozott, hogy áthidalja a filozófia és a vallás közti szakadékot, akkor a zenére hivatkozott a *Vélemények és hitelvek* c. művének az utolsó fejezetében”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Integration in the Realm of Secular Music.

87 „A Misna egyik traktátusa részletesen rendelkezik a tóraolvasás gyakorlatáról”. Misna, Meg. 3:4-4:2. Schmelowszky Ágoston *Rövid bevezetés a zsidó liturgiába*. ZAK, Egyházzenei Tanszék, Budapest, 2002:9.

elvi és gyakorlati tisztázása, a levitikus hagyomány tükrében.

5. A művészképzés⁸⁸ sajátos feladatainak a számbavétele, melynek párosulnia kell a korszerű zeneesztétika, valamint a szentírási, talmudi és masszoretikus akcentusjelek széleskörű ismereteivel. A kántorművészet kapcsolatát a rabbinikus törvényekkel,⁸⁹ véleményekkel,⁹⁰ valamint a rögtönzéssel⁹¹ és a gyakori operai előadásmóddal,⁹² elvi és gyakorlati szinten is tisztázni kéne.

Szabolcsi professzor alapvető jelentőségű megállapításait,⁹³ valamint a sok tekintetben máig mértékadó Idelsohn-féle megállapításokat⁹⁴ újra és újra egybe kell vetni azoknak a tudósoknak a legújabb eredményeivel, akik a hit talaján maradván vizsgálják a zsidó kántorművészet forrásait és szakrális jellegét. A zsidó kántorművészet kutatásának a fentiekben vázolt területei, együttesen adhatnak válaszokat a *kompetencia* nehezen definiálható mibenlétére is.

Napjainkban további súlyos probléma, hogy a kántorok egy része művészi előadásokat tart a liturgia folyamán. Az ilyenek a közösséget csupán hallgatóságnak tekintik, s nem veszik figyelembe, hogy az ősi hagyomány ápolása az lenne, ha olyan dallamokat énekelnének, melyekre az adott közösség tagjai egyből rá tudnának hangolódni, és a „szólistával” együtt énekelnének az Örökkévalóhoz.

A zsidó történelem nagy korszakváltásait figyelembe véve mindez csak akkor fog bekövetkezni, ha – újabb történelmi fordulóponthoz érve – szemléletváltásra kerül sor a neológ kántorművészetben is...

Mint tudjuk, a művészet lényege nem tanulható és nem tanítható,⁹⁵ (talán az egyetlen járható út a valódi tehetségek számára, hogy egy igazi mester

88 „A zsinagógai énekek első időszakában az előadót a gyülekezet választotta, akinek a tehetségét zenés (isteni) ajándéknak tekintették. Ezzel az igénnyel találkozhatunk hagyományosan az imamódokban (nuszahim), mely közös jelenség manapság a keleti és nyugati zsinagógákban is”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Early Style of Prayer Chant.

89 „Gyakran elítélték a rabbik a kántorokat a túlzott tiszteletreméltóságuk miatt, melyet később törvénybe is iktattak (Schulhan Áruh, Orah Chájim: 53:4). Sok rabbit ez arra késztetett, hogy visszautasítsák azokat a kántorokat, akik kiemelkedő művészi és virtuóz természettel bírtak”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Rabbinic Attitude to Music.

90 „Maimonidész szerint a Szentség szellemében művelt zene a legerősebb orvosságok egyike a lélek szenvedéseire”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, Philosophy and Secular Education.

91 „Egy adott imamód hatása változatos egységen nyugszik... A dallamok fejlődését elősegíti a rögtönzés és a variáció, amely mindig is fontos eleme volt a zsidó zenének”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Early Style of Prayer Chant.

92 „A kántorokat gyakran hibáztatták a rabbik előadásuk teátrális és operai jellegéért”. *Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Music History, The Rabbinic Attitude to Music.

93 „A XIX. század, a zsinagógai rítus nagy fellendülésének kora eszerint bizonyos szempontból épp a zsinagógai hagyomány elnyomását, mellékutakra térését jelentette, s végzetesen megbontotta a hagyomány épületének addig nagyjában szilárd és egyöntetű rendjét. Két véglet állott egymással szemben, s a maga módján mindkettő károsan hatott: a nyugatias reform túlságosan technikai fölényt hozott, a kántorszellem, látszólagos virtuozitása mellett is, túlságos technikai lazaságot”, Szabolcsi i.m. 187-188.

94 „...Idelshon munkásságának két rendkívüli jelentőségű eredménye. Egyik az, hogy a legtávolabbi Kelet s a legtávolabbi Nyugat zsidóságának népi énekeiben máig felismerhetők a közös, az azonos alapok. Másik az, hogy a zsidó népi énekhagyomány egyelőre még tisztázatlan mértékben, de erősen befolyásolta az egész régi mediterrán kultúrvilág zenéjét”. Szabolcsi uo., 104.

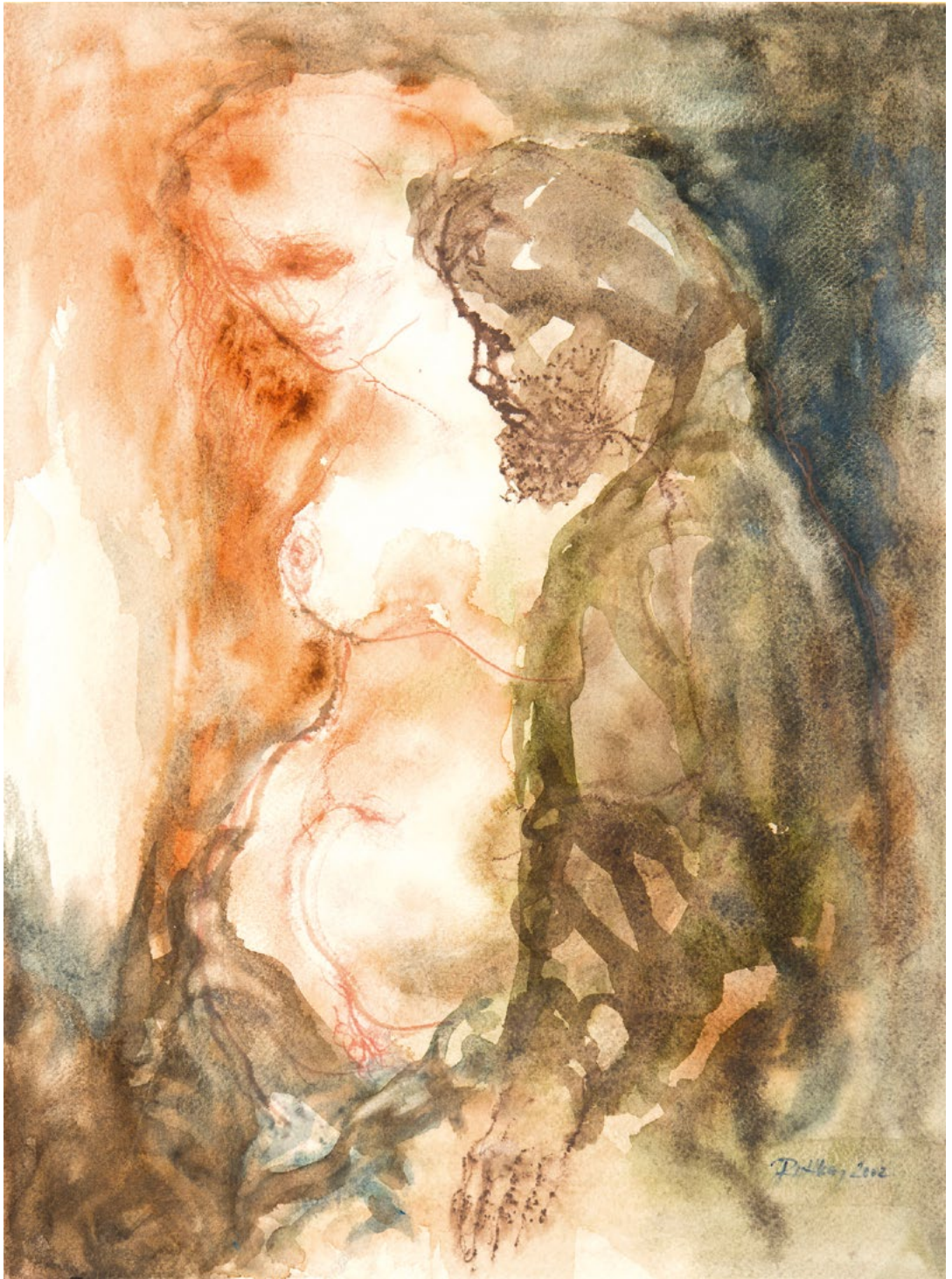
95 „A művészetekre elsősorban születni kell, másrészt föl kell készülni”. „Az improvizátornek a kritériumai százszor szigorúbbak, mint a szabályokon felnőttek kritériumai. Már-már az Isten szemével, fülével kell látnia, hallania. Aki kijárta a zeneművészeti iskolákat... és ezeket elkezdte egyeztetni, az sohase fogja utolérni azt az improvizátort, aki nem járta végig ezeket az akadémiaikat, hanem kegyetlen belső fegyvellemmel és aszkézissel, szellemi aszkézissel, hihetetlen fáradságos munkával és önmegtartóztatással végigjárja azt a benső iskolát, amelynek a feltételrendszere: az autoritás és a *mindentudás*”. Szabolcsi i.m. 180.

mellett betekintést kapjanak az isteni esszenciába⁹⁶ és megsejtsenek valami fontosat a művészet lényegéről) csupán isteni ajándékként megkapható!

A „szférák zenéjének” elmélete ősi szóbeli hagyományra tekint vissza, amely írásos formában először Püthagorász tanítványainál, majd Platón, Arisztotelész, Maimonidész és Kepler írásaiban is felbukkan, mint a *kozmosz zenéje*. A bolygók súrlódásának halk rezgése ez, melyet csak a világ zajától teljesen visszavonulva lehet meghallani. Ennek legjobb módszere a tökéletes meditációba való visszavonulás és ráhangolódás az *égiek zenéjére*. A zsidó misztikus meditáció ismeri ezt a módszert, amely csak az egyéni utak mentén fedezhető fel. Az égi „Karmester” művének megtapasztalásakor feltárul egy soha nem hallott harmonikus halk muzsika, amely a szellemi/lelki megtisztulás folyamatát elősegíti...

Felhasznált szakirodalom

- Bacher Wilhelm 1914 *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonies*. Leipzig.
- Bacher Vilmos 1998 *A hagyomány bölcsei*. In Bacher Vilmos *Szentírás és zsidó tudomány*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Baumgartner, Alfred 1981 *Alte Musik I.-V.* Kiesel Verlag.
- Bogisich Mihály 1879 *A keresztény egyház ősi zenéje*. Eger.
- Bolhman, Philip 2004 *A világzene*. Magyar Világ Kiadó, Budapest.
- Dalhaus, Carl – Eggebrecht, Hans Heinrich 2004 *Mi a zene?* Osiris, Budapest.
- Encyclopaedia Judaica* CD-ROM, Jerusalem, 1997.
- Engelsmann Izidor 1893 *A zene a Szentírásban*. Budapest.
- Frigyesi Judit 1980 Egyéni invenció és hagyomány a magyarországi zsidó zenében. In *Zenetudományi dolgozatok*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Junger Ervin 1997 *Bartók és a zsidó diaszpóra*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- 96 „...a zene a kozmosz képe, az emberi szenvedély ábrázolásának esszenciája, isten dicsérete az angyalok szájából és ördögi szerszám, jó és rossz szövetségese és ellensége. Gyógyít és vigasztal, megszépít és magasztal, felizgat és megnyugtat, csábít és erősít úgy, ahogyan arra más művészet nem képes. A leginkább alkalmas arra, amire a művészet általában hívatott: hogy egzisztenciálisan bevonja az embert egy másik világba – a saját világába”. Dalhaus–Eggebrecht 2004:134.
- Kármán György 2004 *A zsidó liturgikus zene*. OR-ZSE, Budapest.
- Kárpáti János 1981 *Kelet zenéje*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Krauss, Samuel 1912 *Talmudische Archäologie III.* Leipzig.
- Kroó György 1994 *Szabolcsi Bence, I-II.* Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola. Budapest.
- Kustár Zoltán 2000 *A héber Ószövetség szövege*. Debrecen.
- Löwith, Karl 1996 *Világtörténelem és üdvtörténet*. Atlantisz, Budapest.
- Mandelkern, Solomon 1971 *Konkordancia*, Tel-Aviv.
- Maróthy János 1960 *Az európai népdal születése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schmelowszky Ágoston 2002 *Rövid bevezetés a zsidó liturgiába*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest.
- Szabados György 2008 *Írások, tanulmányok, esszék*. Szombathely.
- Szabolcsi Bence 1936 *Adatok a kelet-európai zenestilus kialakulásához*. Budapest, Libanon 1936/a I:16-20.
- Szabolcsi Bence 1941a A zsidó liturgia rövid zenetörténete. In *Heller Bernát emlékkönyv*. Budapest.
- Szabolcsi Bence 1931 A zsidó zenetörténet problémái. *Magyar Zsidó Szemle*, Budapest.
- Szabolcsi Bence 1941b Hogyan kellene megújítani istentiszteletünk zenei részét? *Ararát. Magyar-zsidó Évkönyv*. Budapest.
- Szabolcsi Bence 1999 A régi zsidó népének történelmi jelentősége. In Szabolcsi Bence *Zsidó kultúra és zenetörténet*. Összeállította Kroó György. Osiris-MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- The Companion Bible*. Michigan, 1990.
- The Expositors Bible Commentary*. 1-12. Michigan, 2004.
- The Oxford Dictionary of Music*. Oxford, 1991.
- Ujfalussy József 1965 *Bartók Béla 1-2*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Yerushalmi, Yosef Hayim 2000 *Záchor, zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris, Budapest.
- Werner, Eric 1957 Musical Aspects of the Dead Sea Scrolls. *The Musical Quarterly*, 43. London.

Szertők

Séra László

ALKOTÁS ÉS HUMOR

– PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK BIBÓ ISTVÁN UCHRONIÁJA ÜRÜGYÉN

DOI 10.35402/kek.2022.2.3

Motto: „... midőn mozgásba lendült végre a menet, és a Marseillaise-t énekelni kezdtük, én, nem is tudom, miért, elnevettem magamat, mire Sepsi Adél fúriaként fordult felém, – Hülye vagy Karátson? Ilyenkor nevetesz?, hát muszáj volt kacagnom, annyira egyértelmű volt a pillanat pátosza; ugyanígy fogok majd nevetni, ugyanezért, midőn ... akasztással kecsegtet Engedi előadó úr, [...] a Dalai láma szerint: azon nevet az ember, hogy egyáltalán vannak a dolgok”.
Karátson Gábor, 2005:60-61.

A mostani humorkonferencia egy olyan helyen van, aminek azért is különösen örülhetek, mert éppen hetven évvel ezelőtt, 1949 őszén, itt az egri Líceum épületében, az egykori Érseki Tanítóképző¹ helyét elfoglaló, Debrecenben 1948-ban létrehozott pedagógiai főiskolán, Vásárhelyi József tanítóval, a földszinten jobbra található nagy tanteremben kezdtem meg tanulmányaimat. Akkor már, az 1946 őszén, a Hatvaniezred u. 3. alatt, a volt Csapatkorházban létrehozott Népi kollégiumban laktunk, ahová a Dobó térről, ahol a piac is volt, a templomhoz tartozó Minorita rendház épületéből (kisebbik húgom májusban még ott született) költöttünk át, s maradtunk ott talán 1950 elejéig. (A népi kollégiumokat 1949 nyarán számolták fel; ez lehetett a költözésünk oka). A Líceumból a sötét őszi és téli délutánokon ide jártam haza, néha teljesen egyedül, igencsak tele félelemmel. Egy, még ma is élénk emlékem szerint Anyám a Sertekapu utca végén, a malommal szemben, a lámpa fénykörében várt, messziről lehetett látni a sötét utcán.

Előadásom témáját sok évre elfeledtem, miután először eszembe jutott a Ráday Kollégiumban 1990-ben rendezett Bibó István-esten, ahol Litván György is hozzászólt az *Uchroniához*. *Bibó és Mérei. Kommentár az Uchronia egyik epizódjához* címen szintén megjelent – csak pár nevet említve – Bárczay Gyula, Göncz Árpád, Vályi-Nagy Ervin írásaival együtt a *Confessió*-ban. Kapcsolatukról Litván, az egykori népi kollégista korábban, 1986-ban, Mérei Ferenc sírjánál így emlékezett meg '56-os rabtársairól: „Azt hiszem, sokan vagyunk, akik szerencsésnek érezzük, hogy sorsunk az ötvenes évek vége felé oda vezetett, ahol Bibó István és Mérei Ferenc tanítványai lehettünk. Kettőjük, a mélyen keresztény és szelíd Bibó István és az öntudatos

pogány, francia-zsidó szellemmel vibráló Mérei különbözősége, de egymást becsülése és alapvető nézetazonossága csak még tanulságosabbá tette a leckét”.² Itt, a temetésen Göncz Árpád és Donáth Ferenc mellé sodródtam; erre a megjegyzésre már nem emlékeztem.

Sokáig tartott, amíg bátortalanságomat legyőztem, s mivel mindkettőjüket személyesen ismertem, közelebről Bibó Istvánt, aki feleségem nagynénjének férje volt, s egy időben náluk is laktunk, Mérei Ferencsel pedig mint klinikai pszichológia tanárommal találkoztam. Bibó halálának negyvenedik évfordulója alkalmat ad arra, hogy megszólaljak róluk, s egy alig érintett, de nem lényegtelen, s egyáltalán nem frivol szemszögből, mégpedig a humornak a megküzdésben és az alkotásban betöltött szerepének hangsúlyozásával. Bibó István 1979-ben halt meg. „Amikor vége volt a temetésnek – írta a Bibó-émlékkönyvben Mérei – s a himnuszt is elénekeltek, megpróbáltam végiggondolni Bibó Istvánt. Életünkben valami párhuzamosságot éreztem... Mindketten alaposan kivettük részünket azokból a viszontagságokból, amelyeket a történelem tartogatott a világ elrendezhetőségében bízó értelmiségnek. Mindketten ... utaztunk a magyar történelem hullámvasútján, perspektívák magasán és vereségek mélyén”.³

1. Bibó István és Mérei Ferenc életrajzi adatai

Bibó István (1911–1979) jogtudós, filozófus, politikus, egyetemi tanár, az MTA lev. tagja (1949-ben felfüggesztve). 1933 – jogtudományok doktora

² Litván 2008:138.

³ Mérei 1991 II:65.

¹ Abkarovits 2016.

(Ferenc József Tudományegyetem, Szeged); köz-igazgatási, nemzetközi jogi, politikatörténeti tanulmányok: 1933/34-es tanév Bécs, 1934/35-ös tanév Genf; 1940 – magántanári habilitáció (Szeged). 1947–1949 – Kelet-Európai Tudományos Intézet, Társadalomtudományi Intézet ig. 1945–1949; politikai tanulmányok a parasztpárti Válaszban és más lapokban (*A magyar demokrácia válsága; Vita a demokrácia válságáról; A Békeszerződés és a magyar demokrácia; A koalíció választáson; Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem; A zsidókérdés Magyarországon 1944 után*).⁴ 1951-től 1957-ig könyvtáros a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. 1956. nov. 2–4. között az újjalakult Petőfi Párt képviselőjében a Nagy Imre-kormány államminisztere; 1957 – *Magyarország helyzete és a világhelyzet* c. emlékiratának Nyugatra juttatása; 1958 – életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték; 1963 – szabadulás amnesztiával; 1971-ig, nyugdíjazásáig a KSH Könyvtárában dolgozott; 1974 – kétszer is visszautasítják útlevelekérelmét, hogy a genfi egyetem (amelynek egykor ösztöndíjasa volt) kutatói meghívásának eleget tehesen; 1978 – a Legfelsőbb Bírósághoz beadott kérelmére megkapta jogi (nem politikai!) rehabilitációját; 1990 – posztumusz Széchenyi-díj; 1998 – posztumusz Magyar Örökség-díj, MTA tagság visszaállítása.⁵

Mérei Ferenc (1909–1986) pedagógus, pszichológus. Kossuth-díj 1949; Magyar Szabadság Rend kitüntetés 1946. 1928-tól a Sorbonon tanult, pályaválasztási tanácsadói főiskolát is végzett. 1940-ig fizetés nélküli a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetben, majd Gyógy- és Pedagógiai Főiskola Szondi Lipót laborban. 1942-től munkaszolgálat; 1944 – szökés, csatlakozása a Szovjet Hadsereghez (az *Új Szó*, magyar nyelvű szovjet propaganda újság munkatársa); 1945–1948 – A Fővárosi Lélektani Intézet vezetője, az Állami Pedagógiai Főiskola és az Eötvös Collegium tanára, 1946–48 között a NÉKOSZ (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) központi szemináriumának vezetője; 1949-ben

4 „S mit véznek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt: 1945–1948” – mondta magáról 1976-ban, egy vele készített filminterjú alkalmával. Lásd Huszár 1986:388.

5 1956 után megjelent munkái: 1960 *Harmadik út* (szerk. és bev. Szabó Zoltán). Magyar Könyves Céh, London; 1976 *The Paralysis of International Institutions and the Remedies*. The Harvester Press, Hassock; *Bibó István összegyűjtött munkái 1–4. (1981–1984)* (szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás; előszó Szöllősy Árpád, bev. Szabó Zoltán). Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.

a *Magyar Pedagógia* főszerkesztője, az Országos Neveléslélektani Intézet (ONI) kinevezett vezetője, amelyet 1950-ben felszámoltak. 1956-ig állástalan, fordításból él. 1958-ban letartóztatták, 1959-ben 12 évre elítélték; amnesztiával szabadult 1963-ban. 1964-től 1976-os nyugdíjazásáig az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet ('a Lipót') vezető pszichológusa, az általa alapított Pszichodiagnosztikai, majd Klinikai Pszichológiai Laboratórium vezetője. Munkatársaival, tanítványaival kiemelkedő szerepe volt a klinikai pszichológus képzés programjának kidolgozásában, vizsgálati és terápiás módszereinek bevezetésében, a gyakorlati képzés megvalósításában („az illegális nagyhatalom”); 1982 – MTA pszichológiai tudományok doktora; Ranschburg Pál Emlékérem (MPT).⁶

2. Bibó István és Mérei Ferenc a kortársak, tisztelők, barátok, tanítványok szemében

2.1. Bibó István

„*Te szent voltál, Pistám*” – kezdte emlékezését Fónay Jenő mérnök, a POFOSZ (Politikai Foglyok Országos Szövetsége) elnöke, aki halálos ítélete után nyert kegyelmet, vigyázban állva Bibó István sírjánál az óbudai temetőben, még a rendszerváltás előtt, ahol lányával, vejével és néhány 56-ossal én is ott voltam (persze, s ezért a fotók széléről lemaradtam). Szintén így nyilatkozik róla Szesztay András: „*a szent embernek a naivitása és az erkölcsi zsenialitása is megvolt benne az intellektuális zsenialitás mellett*”, s hozzáteszi, hogy „*Csoóri mondta Bibóról, hogy egy erkölcsi zseni volt*”.⁷ A néprajzkutató Vargyas Lajos pedig, Sárközi Mártára – Molnár Ferenc lányára, a népi írók 1945 utáni *Válasz* című folyóiratának „nagyasszonyára” – emlékezve, akinek csípős nyelve senkit sem kímélt, írta: „*Bibót nem lehetett érinteni előtte, ő volt az egyetlen valaki, akit még véletlenül*

6 1956-után megjelent munkái: 1970 V. Binét Ágnessel: *Gyermeklélektan*. Gondolat Könyvkiadó; 1971 *A közösségek rejtett hálózata*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest; 1974 társszerző Szakács Ferenc *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Medicina Könyvkiadó, Budapest; 1985 *Lélektani Napló, I–III*. Művelődéskutató Intézet, Budapest; 1986 „*Vett a füvektől édes illatot...*”. *Művészetpszichológia*. Szerk. Forgács Péter. Művelődéskutató Intézet, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest; 1989 *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Sajtó alá rendezte Gerő Zsuzsa és Fischer Eszter. Akadémiai Kiadó, Budapest.

7 Fekete 2011:11.

sem vett szájára tréfából vagy ironizálva. Szent és sértetetlen volt”.⁸ Egy szabadulóból rab Molnár Mártának elmondott története szerint, amely akkor is lenyűgöző, ha nem volna teljesen igaz, arról szól, hogy a börtönben néha pingpongozhattak, s Bibót kérték fel bírónak – mivel mindkét oldal megbízott benne –, ha a kommunisták a nyilasokkal játszottak.⁹

Itt csak néhány jellemzőjének kiemelésére van lehetőség (lásd az I. táblázatot). Nevezték „A hűség, a tudás, az önzetlen szolgálat szívós elkötelezettjé”-nek (Illyés Gyula),¹⁰ a „nemzet lelkiismeretének”,¹¹ a „legtürelemesebb magyarnak” és „megátalkodott jóhiszeműnek”¹² (Szabó Zoltán), „egyensúlyteremtő”-nek (Göncz Árpád), s a 20. század „legmakulatlanabb magyar politikai gondolkodója”-nak (Földes Péter, az egyik rabtárs). Bibó István kivételes egyéniségének példája lehet, hogy amikor Kardos János – nagy hírű ügyvéd, akitől tanácsot kért, de aki nem lehetett védője – üzent, hogy halála ítélete esetén, kérjen kegyelmet, Szondi két apródjából idézve üzent vissza: „Mondjad neki, (Márton) im ezt felelem: / Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi. / Jézusa kezében kész a kegyelem: / Egyenest oda fog folyamodni”.¹³ Közvetlenül a forradalom leverése után a letartóztatottak családtagjainak segítésére segélymozgalmat indítottak, amelynek az önmagát „szabadgondolkodó keresztyén” embernek meghatározó¹⁴ Bibó István volt szervezője és irányítója, Göncz Árpád közreműködésével.¹⁵

2.2. Mérei Ferenc

Egyik tanítványa „kalandkereső filozófusnak” nevezte (Hankiss Ágnes),¹⁶ aki számára a lehető legfontosabb: „Mérei Ferenc művészete? ... Akármiben. Szóban és írásban, fűben és fában, tücsökben és bogárban – Az Életben”, amelyről egy másik tanítvány, mint „rekonstruktív mutatóvázról” szól.¹⁷ Mint maga Mérei Ferenc is nyilatkozta: „Úgy eljátszom az

életrajzommal, tulajdonképpen nem hazudok benne sokat, elhallgatok egy pár dolgot, de nagyjából az igazat mondom. Szóval egy olyan életrajzot tudok produkálni, ami nekem is tetszik, örömet okoz nekem, amivel büszkélkedhetem. Mások irigylik. Hát ezt az életrajzot fogom most előadni”.¹⁸

Egy harmadik pszichológus tanítvány és munkatárs ellenétes tulajdonságokat sorol fel: „Spártai munkaerkölcs és élvezkedő hedonizmus, önző hatalomvágy és önzetlen segítőkészség, racionális logika és költői lelkület, cinikus bölcsesség és gyermeki rácsodálkozás a világra, kíméletlenség az ellenfelekkel és gyengéd szeretet az övével stb. egyaránt jellemzők”.¹⁹ Írnak (lásd I. tábl.) Mérei hangsúlyos „vonzódságáról a szabálytalansághoz”, „öntörvényűségéről” (Binét Ágnes),²⁰ „szellemi non-konformizmusáról”,²¹ „átfogó mágneses személyiség”-éről (Pléh Cs.),²² „kulturális alakjáról”, mint „hálózati guru”-ról, mint „informális nagyhatalom”-ról és „mozgalmár”-ról.²³ Szociálpszichológiai munkáinak összeállításával kapcsolatban jegyzi meg: közben „meggyőződhetett arról, hogy számos gondolati fordulatot tett”. Saját szavaival: „elfogadtam egy általános tételt, majd kapcsolódtam az ezt megkérdőjelező konkrét előfordulás igazához. Transzcendentális mezőre azonban soha nem tettem kirándulást. Oda igyekeztem ellátni, ahová a pogány világlátás, a materialista kíváncsiság eljuttatott. Bukfenceim közepette is evlági maradtam, a jelenségek szerelmese (vagy ahogy a tanítványaim mondják: a jelenségek szatócsa)”. „Mondjuk csak ki! – mondta magáról Mérei – Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban kezdtem puhulni, és ez a folyamat húsz évig tartott”.²⁴ Persze a tevékenysége a kommunista tisztogatások idején viták tárgya maradt.²⁵

8 Széchenyi Ágnes 2004:295.

9 Halda Alíz, in: Széchenyi 2004:366.

10 Illyés 1979:144.

11 *Rubicon* 2004/4. különszám.

12 Szabó Zoltán, lásd Kovács 2001b.

13 Szesztay, lásd Fekete 2011.

14 Rab 2008.

15 Lásd Abod László, in: Molnár et al. 2006:278.

16 Hankiss 1989.

17 Borgos 2006.

18 Forgács Péter videó-interjú, idézi Borgos 2006:11.

19 Szakács Ferenc interjú, in: Borgos 2006:17.

20 Lásd Bagdy et al. 1989:54-55.

21 László 1985.

22 Pléh 2016.

23 Lányi 1999: 56; lásd ehhez uő. 2001.

24 Mérei 1973/1989:13.

25 Lányi 1999; P. Bakay 1998; Rókusfalvy 1998.

I. táblázat: *Kortársak, tisztelők, barátok, demokratikus ellenzék, tanítványok által használt jellemzők Bibó Istvánról és Mérei Ferencről*

Bibó István	Mérei Ferenc
Szent ember	Szellemi non-konformista
Erkölcsei zsenialitás, nagyság	Kalandkereső filozófus
A nemzet lelkiismerete	Tanító „papa”
Önzetlen szolgálat	Informális nagyhatalom
Intellektuális zsenialitás	Okosság
Tudás	Műveltség, fölényesség
Lényeglátás, racionális okfejtés	Kíváncsiság, nyitottság
Egyensúlyteremtő, közvetítő	Véleményirányítás
Angyali nyugodtság, türelem	Mozgékonyosság
Keresztyén szabadgondolkodó	Bolsevik, öntudatos pogány
Bátor következetesség	Mozgalmár, hálózati guru
Jóhiszeműség	Mágnesember
Alkotó derű	Derű, mosoly, vidámság
Humorérzék, irónia	Humor

Bibó István jellemzésére itt használtuk az erkölcsi bátorságra, önzetlenségre, megbecsülésre és tiszteletre vonatkozó kifejezések egy sajátos *erkölcsi emelkedettség*, érzelmi élmény kifejezései, amelyet az ember – a pszichológia szerint – valamely „*morálisan szép*” tett szemtanújaként élhet át.²⁶ Mérei Ferenc jellemzőihez legközelebb álló átfogó – a szabálytalansággal, kalandvágygal, élménykereséssel, a groteszk művészet, peremhelyzet stb. iránti vonalommal kapcsolatos – fogalom talán egy személyiségvonás, a *tapasztalatokra való nyitottság*, amely a jelen politikai pszichológiai kutatások szerint inkább a baloldali ideológiához vonzó személyekre lehet jellemzőbb.²⁷

3. Az Uchroniáról

Az uchronia fogalma átfedésben van a nem létező helyre (toposzra) vagy „*Seholia*”-ra vonatkozó utópiával (Morus Tamás)²⁸ és a disztópiával (negatív utópiával) (Orwell, Zamjatyin); ezen két műfaj közé helyezhető el. Jelentése az időre (kronoszra), a „*nem létező idősorokra, eseménysorokra*” vonatkozik,²⁹

26 Pohling–Diesner 2016.

27 Joly et al. 2018.

28 Morus Tamás könyve jelentős mértékben hozzájárult Bibó politikai felfogásának formálódásához, mint az már az 1946-47-ben tartott szegedi politikatudományi előadásainak jegyzeteiből világosan kiténik (Tóth-Matolcsi 2012).

29 Bibó 1990:247.

amikor „*mi lett volna, ha?*” történeti alternatívákat tár fel humoros módon, és pedig a történeti lehetőségek túlértékelése vagy leértékelése nélkül. A fogalom kitalálója Charles Renouvier francia filozófus volt az 1876-ban megjelent „*Uchronia*” című regényével, de a műfaj első igazi képviselőjének Louis-Napoléon Geoffroy-Château-t, szintén francia írórt tartják, akinek 1841-ben jelent meg, már átdolgozott kiadásban „*Napoléon Apocryphe*” című könyve. A „virtuális”, „alternatív” vagy „kontrafaktuális” (tényellenes), „mi lett volna, ha?” megközelítés iránt napjainkban érdeklődnek filozófusok, történészek, pszichológusok. A történészek között vannak, akiknek meggyőződése, hogy a valóságban meg nem történt dolgokról való elmélkedések, ha megfelelőképp használják azokat, valahogy hozzásegítenek a valóban megtörténtek megértéséhez. Olyan képzeletbeli forgatókönyveket vizsgálnak, mint hogy a spanyol Armada kiköt Anglia partjainál, vagy Ferenc Ferdinánd túléli a szarajevói merényletet.³⁰ Az uchroniák megkülönböztető vonása, hogy nem tetszés szerint elgondolt változatokat, hanem valós lehetőségeket vetnek fel, amelyeket „történelmi csomópontnak”³¹ vagy „történelmi fordulópontnak” hívnak,³² s Bibónál „a lehetőségek összesűrűsödésében” mutatkozik. A pszichológusok az egyéni kontrafaktuális gondolkodási változatokkal, a vagylagos valóságok mentális szimulációjával

30 Roberts 2006; Rosenfeld 2007; Varga 2014.

31 Renouvier 1876:408 – ábra.

32 Kovács 2001a:74; Trencsényi 2007:235.

foglalkoznak, amelyek az emberi életben a rossz következmények elkerülhetőségére vonatkoznak. Az eredmények arra utalnak, hogy a tényellentétek egymás mellé helyezése az észlelt valósággal szemben elősegíti a kreatív gondolkodást, a motivációra, kitartásra is jó hatással van, s humoros retorikai eszköz is lehet.³³

Bibó István 1968-ban, Révai Andrásnak, Londonban élő politikai és művészeti író barátjának írt levelében számol be utolsó nagy alkotó korszakának előirányzott munkatervéről, így az *Uchronia*-ötletéről is. Itt indokolt bővebb idézése: „Most jönnek azok a témák, melyekből még egy sor sincs meg. Ezek között az első igen groteszk és igen mélyenjáró valami szeretne lenni. Félek azonban, hogy nem fogom hozzá megtalálni a szükséges beszélgető hangot és laza szerkezetet. Egyelőre csak a címe van meg, mely olyan hosszú, mintha egy tudálékos 17. századi szerző írta volna: »Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László³⁴ bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia« [...] Ez azután igazi Lacinak [Cs. Szabó László] való csemege volna, ha valaha is meg tudnám írni. Az impulzust hozzá Toynbee-nek egyetlen megjegyzése adta, mely szerint ha az egyház alkotmányosítására irányuló 15. századi zsinati mozgalom győz – s kis híján győzött –, akkor a reformáció elmarad, és minden másképp lett volna. Ezt a 'másképp'-et és mégis ugyanazt szeretném rögzíteni, amihez elég sok – humoros effektusra is irányuló – ötletem volna”.³⁵ Az Uchroniát³⁶ „a műfaji csodabogár álcájában Bibó iróniába oldott történelemfilozófiájának mesteresszójének” minősíti egy író, kritikus, újságíró, aki még – mint azóta lelepleződött – „az alkalmazotti besúgó mintapéldánya”³⁷ is volt.³⁸

Az 1960-as évek végén feleségemmel, Szacs vay Évával láthattuk, ahogy Bibó István homlokára

33 Waisanen 2018.

34 Ravasz László (1882–1975) Kolozsvárról 1921-ben teológiai tanárként Budapestre meghívott és megválasztott református püspök, az MTA tagja (1925–1945, 1937–1940-ben másodelnök), kiemelkedő szónok, író. 1948-ban lemondott püspöki tisztségéről, 1953-ban vidékre kényszerült.

35 Bibó 1990:247, kiemelés tőlem.

36 Bibó 1990 IV:265-282.

37 Sükösd 1989.

38 Lásd *Onagy Zoltán* www.irodalmijelen.hu/05242013-1338/sukosd-mihalyibop

tolt szemüvegével, kissé terpeszben állva lapozgat és beleolvas Leopold von Ranke *A pápák története* (1936) című művébe. Ifjabb Bibó Istvántól tudjuk, hogy édesapja a '60-70-es években gyakran forgatja, a neves angol történész, Arnold Toynbee hatalmas összefoglaló munkáját és az Uchroniához fűzött megjegyzése szerint: „beszélgetéseinkben többször visszatért arra a gondolatára, hogy az emberiség egy 'a hatalom csapdájába bele nem esett' univerzális szellemi központ híján nagyon nehezen tud majd megbirkózni az 'egyetlen igazi eretnkséggel', az 'erőszak kultuszával’”.³⁹ Megjegyzem, hogy a Révaihoz írt levelének keletkezése körül mosolyogva elmondta nekem tervét, s hogy gyakran szórakoztatta magát a mi lett volna, ha a dolgok másképpen alakultak volna kérdésekkel.

Számos tanulmány elemezte – legalaposabban Trencsényi Balázs⁴⁰ és Kovács Gábor⁴¹ – a műből előtűnő bibói „társadalomfejlődés képet, keresztényfelfogást, Nyugat-képet, Bibó véleményét a magyar és nyugati fejlődés kapcsolatáról, a reformációról...”, a hatvanas-hetvenes évekbeli világfelfogásáról⁴² összehasonlították az Uchroniát a három évvel későbbi *Európai társadalomfejlődés értelmével* és előzményeivel, vizsgálták teológiai aspektusait,⁴³ földrajzi vonatkozásait,⁴⁴ sőt azt is érzékeltették, hogy mi lett volna az absztrakt művészetrel, ha Luther Márton nem vágja hozzá tintatartóját az ördöghöz, s az nem hagy nagy pacnit a cellája falán.⁴⁵

Bibó tréfás, ironikus szándékát az apósával való beszélgetésekben megjelenő történelmi személyek illusztrálják. Például: az utolsó Jagelló a 20. században a „kissé részeges VII. (Dob-zse) István” volt, de szóba kerülnek bíborosok (Erasmus, Contarini, Melanchton, Locke, Montesquieu, Uljanov pátriárka [Lenin], Dzsugasvili pátriárka [Sztálin], Dulles, Russel, Harnack), püspökök (Mirabeau, Zola), kanonokok (Danton, Werbóczy), abbék (Robespierre, Voltaire, Gide), apátok (Rousseau, Freud), prépostok (Dekker) vagy egyszerű atyák (Marx páter) – de legalább is szentek (Luther Szent Márton, Kálvin Szent János). Marx páter a vatikáni múzeum könyvtárában húzza meg magát, akinek a

39 Bibó 1990 IV.: 793.

40 Trencsényi 2007.

41 Kovács 2001a.

42 Trencsényi 2007:228.

43 Bárczay 1990; Csepregi 2011; Rosdy 1990; Vályi-Nagy 1990.

44 Pete 2012; 2013.

45 Körösvölgyi 2017; vö. Czeglédi 2013.

keze nyomát őrzi az 1848-ban kiadott harmadik szociális pápai enciklika, a „Spectrum pervadit Europam” (magyarul: kísértet járja be Európát) kiáltványyszerű hangja. Freud apát a gyónási technika modernizálásnak úttörője, s Méreit „kedves, de csípős iróniával ábrázolja Bibó ..., aki a keresztény egyházakban még a toleranciát sem szereti [...] Itt a kettőjük közti tényleges különbségeket és elentéteket mutatja meg tréfás ironikus formában” – méltányolja ezért Litván György.⁴⁶ Freud apát módszertani újításának szövege így folytatódik: „S hajlandók még az erkölcsi élet is letompítani Jézus híres mondásának, hogy 'aki asszonyra tekint...', csak hogy bebizonyítsák, hogy az egész pszichoanalízis lényege benne rejlik ebben a mondásban. Ő, Mérei is hiába áll ellen minden beléptetési kísérletnek, tanítványait sorra beléptetik, eredményeit keresztény irányban megfejtik, őt magát megdicsérik, és így megerősítik a világot abban a meggyőződésben, hogy az Egyház minden tudományok segítője és dajkája...”.⁴⁷ Az Uchroniában a párbeszéd 1963-ban kezdődik, amikor Ravasz László megérkezik a legutóbbi pápaválasztásról és „Bibó István viszont – olvashatjuk keserű önróniával való leírását – Márianosztráról ékezik, ahol hat évig volt gyógykezelésen Magyarország legrégebb, Nagy Lajos által alapított gyógyintézetében, melynek dicséri jó ellátását és adminisztrációját, de panaszkodik az irgalmas rendi orvosok és ápolók elmaradt és nyers kezelési módszerei miatt”.⁴⁸ „Töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán” – ismételte gyakran Göncz Árpád (is).⁴⁹

4. A humorról és az iróniáról röviden

A humor nem csak szórakoztat, hanem felszabadít a feszültség alól, oldja a szorongásunkat; elégtételt nyújt, segíti a megküzdésünket, és amikor kell, ötleteket juttat eszünkbe. A pszichológiai vizsgálatok és kísérletek a humor és a kreativitás közötti szoros kapcsolatot állapítottak meg.⁵⁰ A humor kétségtelenül társas jelenség, a társas kapcsolatok meghatározója, mindig volt és mindig lesz.

46 Litván 1990:26.

47 Bibó 1990:272.

48 Bibó 1990:268.

49 Vö. Bibó István in Huszár 1989:173-178.

50 Christensen–Alexander 2018; Lu et al. 2019; Séra et al. 2015; Papusek et al. 2019.

Az irónia szavak, cselekvések vagy események használata valaminek a kifejezésére, amely teljesen különbözik a szó szerinti jelentéstől. Különbséget tehetünk a helyzeti⁵¹ és a verbális irónia között. Az utóbbi, a beszélt vagy leírt irónia kifejezése a szó szerinti nyelv egyik formája, gondolat kifejezése abban az értelemben, hogy az ironikus és a nem ironikus mondat megkülönböztethetetlen. A narratíva megértésében jelentős szerepet kap a szövegösszefüggés, a szövegkörnyezet. Az irónia átfedésben van a humorral, a nevetségesség forrása, megértését az elméletek többsége a meglepődés és az inkongruitás feloldás folyamatára építi.⁵² Az irónia közeli rokonságban van a szarkazmussal, néha összetévesztik őket, de különböznek: az irónia pozitív, a szarkazmus nem. A szarkazmus pontosan azt jelenti, amit mondanak, másokat sért, valakiből tréfát űz, mégpedig éles, maró módon (vagyis agresszív humor, gúny).⁵³

A humor történeti megértéséhez nyilvánvaló az államilag támogatott, előírt propagandisztikus politikai humor és a néphumor különbségének ismerete⁵⁴ s szükséges elválasztani, ahogy az emberek reagáltak rá, vagy ahogy kitalálták azt. Represszív társadalmi rendszerekben sem a „velük együtt nevetés”, sem a „rajtuk nevetés” nem volt teljesen veszélytelen dolog, sem nyilvános közegben, sem a magánszféra kontextusában, még a „legvidámabb barakk”-nak tűnő időszakban sem. Egy ismert vicc is figyelmeztet erre: „Az ítélet kihirdetése után a bíró kilép a folyosóra, és abban a pillanatban ellenállhatatlan hahotában tör ki. Váltótársa épp szembejön, azonnal megkérdi: - Min nevensz ilyen jót? - Kitűnő viccet hallottam. - Mondd el nekem is! - Nem vagyok bolond! Most adtam érte három évet” (Katon). Lehetett nevetni a Ludas Matyi-ban, 1950-ben Titóról mint „láncos kutyáról” megjelent karikatúrán, de otthon jobban (ezt én is tanúsíthatom apám reakciójával, amikor rábukkant az íróasztala fiókjában mélyen elrejtett újságkivágásra). Mint ahogy nevetni lehetett Zimándi Pius, az „1956-os forradalom krónikása” által 1956. június 29-én feljegyzett viccen is: „Hogy hívják Titó feleségét?”

51 Shelley 2001.

52 Gibbs et al. 2014.

53 A negatív szarkasztikus humor elkerülésére figyelmeztetnek a pedagógiában, habár úgy tűnik, mivel absztrakt gondolkodást igényel, a szarkasztikus megjegyzéseknek jótékony hatása lehet a kreativitásra, annak ellenére, hogy kifejezője és fogadója számára egyaránt jelentős konfliktus forrása (lásd Huang et al. 2015).

54 Horváth 2016; Küllős 2006.

„Láncos Cicának”.⁵⁵ S ha nem volt „zsindeley a háztetőn” – mint mondták gyermekkoromban –, akkor vidáman dúdoltuk a népdalt egy Rákosi-plakát előtt: „Búzába ment a disznó, csak a füle látszik..!”⁵⁶

Niederhauser Emil, egykori Eötvös kollégista történész felidézte, hogy segítette Sárközi Györgyné Molnár Mártának, aki műszövönőként jutott kis jövedelemhez, hogy főnöknője számára kötelező politikai áttekintést írjon. Ehhez tudni kell, hogy „1953-ig minden reggel Szabad Nép-félórát kellett tartani, mozgalmi dalok eléneklése után. Ma elég borzasztónak hangzik, de akkor nagyon sokat tudtunk nevetni rajta, csak meg kellett nézni, nem hallgatózik-e valaki az ajtóban. A Zugligetben [ahol M. M. lakott] ezzel nem volt gond, mert az összesen egy szobából eléggé belátható volt a környék”. Széchenyi Ágnes a kort és Sárközi Márta alakját felidéző könyve – amelyben ez a történet megtalálható – számos Bibó Istvánra, humorára vonatkozó emléket tartalmaz.⁵⁷

5. Bibó István humora az Uchronián túl

Bibó István társaságot kedvelő, jó humorú, alapjában véve optimista ember volt. „Évődő, csipkelődő” kapcsolatokról szolt Kosáry Domokos, a Teleki Intézetben volt egykori munkatársa, akivel véleménykülönbségeik eltérése ellenére (pl. Szekfű Gyula megítélése) egymást kölcsönösen becsülték.⁵⁸ Akkoriban készült Bibó Istvánról egy karikatúra, amelyhez társíthatunk egy családi történetet, hogyan vitte magával „Kispistut” apja a Válasz megbeszélésekre. Ott ötévesen kiabálta: „»Tata csinálj nekem garazsat, Márta: Mondja Pista, nem lehetne ezt a gyereket eg.berugni?« A gyógyíthatatlanul fennkölt szellemű embereket »lila fing«-nak nevezte. [...] Márta néniről sok anekdota van, humoráról és szabadszájúságáról mindenki tud”.⁵⁹ A *Válasz* idejéből a zenefolklorista Vargyas Lajos, önéletrajzában egy zsdanovi párthatározat ellen készült cikke („Zene és közössége”) szerkesztéséről ír, amit már elolvasott Sárközi Márta és Illyés Gyula is. Attól félve, hogy valami baj lesz belőle, megnézték Bibóval

is, „aki azzal hozta vissza: »Ti naívak vagytok, ha azt hiszitek, hogy a marxisták engednek így belebeszélni a dolgaikba.« S két mondatot kihúzott, és azt a részt egy kicsit átkalapáltuk. A végén nevetve mondtam Pistának, hogy elteszem az eredeti kéziratot, mire ő szintén nevetve válaszolta, „hogy megmutasd, mit kényszerített rád az az erőszakos Bibó István”. Egyébként Horváth Márton meg is vádolta őket „dühös szovjetellenességgel”, s Vargyas akkori főnöke, akit ő „gyávának” nevez: „Mátrai László be is gyulladt” a kritikától.⁶⁰

Bibó István 1951 és 1956 között volt az Egyetemi Könyvtár katalógizáló osztályának munkatársa. A könyvtár dolgozóiról írja az egyik visszaemlékező: „Tudós, kommunistaellenes társaság volt, szidtuk magunk közt a rendszert, és eltűrtük Mátrai László⁶¹ piszkálódásait, aki párttag és marxista akadémikus volt, bár kicsinyeskedett a beosztottjaival, senkit sem rúgott ki politikai nézetei miatt”.⁶² A visszaemlékezésekre és kéziratok anyagokra támaszkodva Fabó Edit rámutatott,⁶³ hogy „a hatalom nyomásának terhére, s állandóan a munkafegyelem betartásán lovagoló, bosszantó igazgatót ... a kor kultúrpropagandájához illeszkedve olyan 'humoros esteknek' nevezett munkahelyi rendezvények” segítettek elviselni, „ahol lehetőség volt a hétköznapi feszültségek, túlkapasok kritizálására”. A darabok előadásában „Bibó is szívesen vett részt, hiszen maga ugyancsak szerette a humort, s ha társalgott, rendszerint jókedvre derítette társaságát”. Mátrai László kellemetlenkedő vesszőparipája a késések, telefonálások ellenőrzése volt.⁶⁴

Néhány példa a műsoros estekből.⁶⁵ 1954. aug. – Köszönet és hála: „Volt vidámság, zenebona/ s nem ismert rá Bibó Pista,/ hogy mit fejemen viselek,/ nem valódi csak ál-szörzet.” 1956. márc. 3. – Vértessy Miklós Üdvözlő versének kezdő sorai: „Szép kartársnők, jó kartásak/ És várvavárt vendégek!”. Az ötödik versszak: „Figyeljék meg humorunk / Találó és vakító, / Bár idén nem telefonál / Sem Szimonné, sem Bibó”. Végül nyolcadik versszak: „Mindemellett a respektust / Nem szorítjuk hátra itt / És mélységes tiszteletből / Nem csipkedjük Mátraít”. Előfordult, hogy a megcímzett személy

55 Zimándi 1992:104.

56 A Szt. Istvánról Új Kenyér ünnepére átalakított ünnepen volt látható.

57 Széchenyi 2004:297.

58 Keresztúri 2010:23.

59 ifj. Bibó Istvánné Lipcsey Judit, cit. Széchenyi 2004:375, 384.

60 Idézi Széchenyi 2004:292-293.

61 Az Egyetemi Könyvtár igazgatója, aki 1948/49-től az MTA levelező tagja.

62 Szokolóczy János, cit. Keresztúri 2010:46.

63 Fabó 2005, 2013.

64 Fabó 2013:44.

65 Fabó 2005:166-192.

nem jól vette a lapot. Egy jelenléti ívvel kezdődő hosszabb kabarában (uo. 171): „Tátrai: Hol az ív? Az én kicsi ívem, az én szép kis ívettem. Ezzel fekszem, ezzel ébredek, egy gondolat bánt engemet – az ív! Na lássuk! (Nézi az ívet) Mi az, hogy Bibó pontosan itt volt? 8.28-ra van beírva, hát ma nem 9-kor érkezett? Ez komoly? Ja igaz! Ma földrengés volt és az összes órák előreugrottak negyven perccel. Ééértem. Dériné. Na most már tisztáztad kérlek, hogy Dériné naponta háromnegyed órát szoptat, vagy másfelet. Ezt most már rendbe kell hozni! [...] Tátrai: Kérlek, van egy ötletem! Ez az ellenőrzési hálózat még nem elég. Ezeket az ellenőröket még nem ellenőrzi senki! Ki fogom jelölni az ellenőrök ellenőréit! ...”. Az idézett „Könyvtári értekezlet” c. darabban szerepelnek különböző múzeumok igazgatói, parodikus jelentekben vitatnak meg „fontos” módszertani kérdéseket, vagy a 7 órás munkanapot stb. Ennek „a hely szellemének humorát” bemutató tanulmány következtetése, hogy a könyvtár ilyen viszonylag zárt közösségében a humor valóban „segített elviselni a diktatúra mindennapjait”, ugyanakkor a „belső szűkebb kör” kirekesztő játékának is lehetőséget teremthet, s kerülni kell a túlzottan szarkasztikus megnyilvánulásokat (uo. 179).

Regéczy László egy szinte szállóigévé vált történetet mondott el egy interjúbán Bibó István jellemzésére: „Vácon négyen szorongtunk egyetlen egyszemélyes zárkában, kiblivel, ágy nélkül. Beadták a vödöröt meg a kefét. Súlyos! Pista megragadta, majd ő. Fazekas Gyuri, újságíró barátom elkérte tőle: »Add ide nekem. Pista, én vagyok a fiatalabb.« »Nem, kérlek, ötszáz éves protestáns lelkiismeretem nem engedi, hogy átadjam.« »Na, és az ötezer éves zsidó lelkiismeretem kotya?«”.⁶⁶ Gyakran emlegetik Bibó jellemző iróniáját. A foglároknak ki volt adva, hogy ne kesztyűs kézzel bánjanak a rabokkal, „gyűlöljék őket”. „Ezt mindenki szemben meg is tették – Szesztay András szerint –, de Bibó bestiálisabban verték meg, mert irónia volt benne. Iróniával szemlélte őket, ami dühöt válthatott ki belőlük. ... A viszontgyűlölet iróniává szelidült benne, de ez az irónia a foglárokat jobban ingerelte, mint a visszaperzselő gyűlölet”.⁶⁷ Göncz Árpád hangsúlyozza a „féltség szerénysége és öniróniája mögött rejtőzködő civil kurázsit”, amellyel álláspontját kifejtette (a „Bibó-tanszéken” is, egy „rongyos daróc-nadrággal letakart hokedlijét hívták így a Gyűjtő

fordítóirodájának egyik zárkájában”).⁶⁸ Szintén írja: „... az az ironikus szerénység, amivel egyszer Vácon egy vissza-visszatérő rémálmát mesélte: - Tudod, kérlek, újra meg újra azt álmodom, hogy egy szobortalapzaton állok, hullik rám a hó, már belep, kétségbeesetten igyekszem lekászálódni, de nem megy, semmiképpen nem”.⁶⁹ Még ide tartozhat Szesztay megjegyzése arról, hogy Bibónak apósával, Ravasz Lászlóval „polémiaja volt nagyon sok kérdésben”, s hogy számára „az evangéliumi tanításból a legfontosabb ... a házasságtörő nő példája volt, ahol Jézus az erőszakból erőszakmentesen mentette ki az asszonyt. *A maga ironikus módján mondta* is, milyen jó lenne, ha a mi farizeusaink ilyen toleranciára rávehetők volnának. Erőszak nélkül az erőszakból”.⁷⁰ Egyébiránt azt volt a véleménye – hallottam egyszer tőle, a filozófus Maurice Maeterlinck-re hivatkozva –, hogy „a házasság olyan, mint a demokrácia (vagy fordítva), nem lehet jobbat kitalálni”.

Mindkettőjük kiváló humorára, anekdotázó kedvükre emlékszik a család és a baráti kör. Ravasz első, 1944-ben írt önéletrajzára is úgy lehet tekinteni, hogy kiváló forrásmunka Ravasz személyiségének megismeréséhez. Ebből az írásból derül ki erős „elmélkedési hajlama”, a humor, az elmés aforizmák iránti vonzalma, a színes, tarka stílus iránti elismerése...⁷¹ A reformátusok között, a családban számos humoros történet kering.⁷² Feleségem kedves emléke, hogy Bibó István megtanította a gyerekeknek a családban a Monarchia „Gott erhalte,

68 Az ellenállás apró morzsái: Bibó István mondta egyszer nevetve, hogy a „fordítóirodán” előfordult az képzelenség is, hogy repülőgépek műszaki szerkezeti leírásait fordították velük (talán oroszból?)! Mérei szarkazmusával való találkozását és a „Bibó-tanszéki vitát” így idézi fel Nagy Elek, az 1956-os csepeli központi munkástanács elnöke: „Bejön egy kis snezega emberke. Snezega alatt én a testi felépítést értem. Kis mozgékony. És akkor mondja, hogy Mérei vagyok. Bemutatkozom: Nagy Elek. A csepeli Nagy Elek? Igen. És én miattad kerültem börtönbe? Hát ez nem érte meg. Ez az első mondata. Akkor beszélgettünk. [...] akkor is úgy hittem, legalább egy esztendő börtönt megér együtt élni Mérei Ferivel, Donáth Ferivel, Bibó Istvánal”. Nagy Eleket lenyűgözte a váci fordítóiroda és „Mérei és Bibó vitája. [...] Ez a két teljesen ellentétes egyéniségű ember. Ez a kettő összecsap. És egy félórás vita. [...] a kis izgága zsidó Mérei, ahogy mondja az érveit, Bibó Pista pedig azzal az angyali nyugodtságával” (Nagy Elekkel készült interjú, cit. Litván 2006:184).

69 Göncz 1991:74.

70 Fekete 2011:8.

71 Varga 2011.

72 Nagy 2007; ifj. Bibó 2008; Csűrös A. 2008.

66 Tóbiás 1996:24.

67 Fekete 2011:9.

Gott beschutze/ unser Kaiser, unser Land...!” kezdetű himnuszának a magyar kártyafigurák neveivel kicserélve éneklésére: „*Alsó, Felső, Király, Disznó/ Disznó, Király, Felső, Alsó*”... Bibó István szívesen mondott anekdotákat, néha vicceket is. Az egyik anekdota, amelyikre nagyjából emlékszem, egy özszeesküvés szervezéséről szólt egy alföldi városban. A birtokos urak, a feltűnés elkerülése érdekében nem saját hintójukkal indultak a találkozás helyszínére, hanem konflist rendeltek és a bakon ott ült Metternich osztrák titkosrendőrségének embere.

6. Mérei Ferenc humora

Mérei humorával kapcsolatban is különbséget kell tennünk köz- és magánéleti, szakmai és családi/ baráti szinterei és szerepei között. Szakmai kapcsolatainak hálózata igen széles volt. Párizsban a marxista Henri Wallontól tanult, évfolyamtársa volt René Zazzo, hatást gyakorolt rá Szondi Lipót, akinél pszichoanalitikus kiképzésben részesült; együtt dolgozott Binét Ágnessel, aki a fejlődépszichológus Jean Piaget-nál tanult, munkatársa volt Gleiman Anna, a berlini gestaltpszichológiai iskola szociálpszichológusának, Kurt Lewin-nek tanítványa. A NÉKOSZ tagjainak és irányítóinak, a pedagógia átpolitizálásában érintetteknek, az 1960-as évektől klinikai pszichológiát végzett tanítványainak sora, a szociálpszichológia művelői, az 56-osok, a hazai avantgárd, értelmiségiek stb. tartoztak az akadémiai pszichológia berkein kívül tanító Mérei „informális társas makro- és mikrovilágához”.⁷³

Mérei Ferenc egyetemi éve alatt sokféle munkával tartotta fenn magát, így dolgozott a magyar emigráns Elek-házaspár vendéglőjében mint felszolgáló, akik „nagyszerű főnökök voltak, egy kicsit családi elbánásban részesültek” tőlük. „Nagyon szellemes, mindig jókedvű volt, fantasztikus tréfákat csináltunk együtt” – idézi fel alakját Elek Ilona, a házaspár hölgytagja emlékirataiban, 1977-ben.⁷⁴ Munkaszolgálatos mosolygós fényképe, amelyet sikerült feleségének is eljuttatni, szintén arra utal, hogy „még a legrosszabb, legembertelenebb körülmények között is meg tudta tartani önmagát” s a lehetőségek kihasználásával, felülkerekedve a nyomasztó érzéseken „jól érezni magát”.⁷⁵ „Az az embert egyetlenegyszer sem láttam mosolygás

nélkül” – emlékezik vissza egy rabtársa. „Annyira nem akarta fölvenni azt, amit a börtön egésze jelent, hogy mindenki azt mondta, hát ezt kirakatba kéne állítani a börtön elé, hogy nézzétek, milyen derűs emberek élnek itt”.⁷⁶ Egy élete végén készült portréfilmjéről (rendező: Forgách Péter, 1988) írták a *Filmvilágban*: „A feltárulkozó személyiség szerencsésen uralja a helyzetet, az *áradó humor, öngúny, anekdota, szellemi nagyvonalúság* távlatot, Mérei Ferenc egyénisége pedig erőt kölcsönöz a filmnek.”⁷⁷ „Derű kell és életszeretet” vagy „élni és élvezni az életet” – volt vezérelve.

Méltatói megállapítják, hogy többször használja a „*mutatvány*”, a „*porond*” metaforáit, s vonzódását a „*bohóckodáshoz*”, az eljátszott hiteles szerepekhez. Álmodik is róla, álmában bohóc volt a városligeti Vursliban: „Azt mondtam magamról, hogy Jancsi bohóc vagyok, valójában Rigoló voltam...”. Itt egy jó zenebohóccal, s nem a coulrofóbiát eszünkbe juttató félelmetes alakkal azonosult. Mint írja Mérei, az álomról Karinthy cirkuszának kisfiújára asszociált, aki sok év magány után jött rá a megoldásra: „Ő az igazat és a szépet akarta eljátszani, azért kellett bohóccá válnia. Én bohóc szerettem volna lenni, azért kellett most már csaknem tíz éve minél inkább az igazat mondani. ... Az én cirkuszomban a hitelesség, a tudománynak, a művészetnek, az önismeretnek a hitelessége, belépőjegy a bohóckodáshoz”.⁷⁸ A „mutatványt” értékelni kell, a felnevelt diákoknak, hallgatóságnak, a közönségnek. Mérei szellemes „csipkelődő” humorára emlékeznek egyes tanítványai (Karczag Judit), mások idézik felhangoltságát, diákjainak is mondta, interjúban is említi: „Hát én is *'hipomanci'* vagyok, mert a kreativitáshoz kell egy kis hipománia”. (Ez nem biztos, hogy kezelendő). Az emberek egy része ilyen állapotban alkot! (Popper Péter utal rá kreativitással kapcsolatban).⁷⁹

Mérei és a köré szerveződő tanítványi együttes sokat tett – a szakma nemzetközi fejlődésével párhuzamosan – a vizsgálati és gyógyítási módszerek meghonosításában. A terápiás képzésnek volt egy külön sajátossága, éspedig „a medikális és

⁷⁶ Földvári Rudolf, idézi Litván 2006:184.

⁷⁷ Koltai 1988:12.

⁷⁸ Mérei, 1973/1989; vö. Borgos 2006. 1974-ben jelent meg Szabolcsi Miklós *A clown mint a művész önarcképe* c. könyve, akihez Méreit több évtizedes barátság fűzte. A bohóckodás árnyalt pszichoanalitikus jelentéséhez lásd Hárdi 2017; Jung a bohóc mint archetípus értelmezéséhez pedig Bala 2010.

⁷⁹ Empirikus alátámasztását lásd Fuhrham et al. 2008.

⁷³ Pléh 2016.

⁷⁴ Bajomi 1986:23, idézi K. Horváth 2005:109.

⁷⁵ K. Horváth 2005; 2014.

a hétköznapi szerepek összefolytatása”.⁸⁰ Méreinek célja volt „a művi helyzetből – „élet-csoporttá” alakítás, a barátságok sűrű konglomerátumának megformálása”, az „összetartozás kötelékeinek létrehozása” (emlékeztetve a NÉKOSZ-időkre, az „együttes élmény” örömtöbbletére és hajtóerejére). Egy idő után „a csoportok átalakultak, megjelent a happening jelleg, a fellazultság, dominált a színpadiasság”. Lekicsinyítését jelezte és néha „pikírt megjegyzéssel igyekezett a beszélőt megakasztani”... Munkamódjához tartozott a frappirozás, irónia, önirónia, a váratlan szellemes beállítások”.⁸¹

Mérei igazi szociális tere a pszichodráma volt,⁸² „Műhely csoportjában” tanítványaival az eredetileg Jacob Moreno által bevezetett, az életből származó probléma pszichológiai feltárását szolgáló „minthaszínház”-nak saját módszertani változatát dolgozták ki és alkalmazták önismereti és terápiás céllal, amit csoportközpontú pszichodrámanak neveztek el. A „lélek színház”-ban⁸³ a csoport együtt keresi meg a játék helyzetet és a felmerülő („a közös tudattalamból kibuggyanó”) témát; spontaneitás felszabadítása és felhasználása, kreativitás, aktivitás, rögtönzés, szerepváltás, nézőpont- és szerepváltás, katarzisz, szociometria fogalmai kapcsolódnak hozzá. A humortól sem idegenkednek, habár ritkán írnak róla, Moreno sem, de humorérzékét példázza, hogy a „pszichodráma április 1-én, Április bolondja napján, reggel 7 és 10 óra között született” – olvasható 1946-ban megjelent *Pszichodráma* c. könyvének első oldalán. Az ezt idéző pszichodráma kiképző Vanesa Valentine⁸⁴ utal az első Pszichodráma Konferenciára (1964), ahol Moreno bemutatott videofilmjében humoros volt. Egy szerep spontán eljátszása humorhoz és nevetéshez, gyógyító katarztikus élményhez vezethet.⁸⁵ Pszichodráma gyakorlatából írt összefoglalásában szintén beszámolt a humor előfordulásáról Erdélyi Ildikó is.⁸⁶

80 Kovai 2017:62.

81 Fonyó 2006:58-59.60.

82 Bagdy 1985:250.

83 Erdélyi 2006:194, 225.

84 Valentine 2013:5. Moreno filmje elérhető az interneten: www.psychotherapy.net/video...moreno-movies-psychodrama.

85 Moreno in Fox 1987:211, cit. Scheiffele 2003:11; lásd még Sheesley et al. 2016.

86 Erdélyi 2014. Itt még megjegyezhetnők, hogy azzal a ténnyel szemben, hogy a pszichoanalitikus pszichodrámaiban az analitikusok gyakran megengedik maguknak a nevetést, módszertani kétségek (csábítás, semlegesség megsértése) is felmerülnek (Vallon 2017).

Visszatérve a csoportvezető-csoport sajátos relációjának kérdésére, még említhetők példák. Így szokás volt a Tanár úr születésnapjainak megrendezésére, ahol „mindenki előállt valami – az ő szavaival – mutatvánnyal. Ez lehetett írás, lehetett dráma – a mi csoportunkban természetesen. [...] Nagyon emlékszem, amikor mi egy cirkusszal készültünk. Mindegyikünk elvállalt a cirkuszban egy szerepet. De akkor megcsináltuk előzőleg a keretét. Ott már spontánnak kellett hogy legyünk. Azt az izgalmat nem tudom neked elmondani. [...] És ő pedig ezekre a rendezvényekre nagyon komoly írásos művekkel állt elő”.⁸⁷ Egy másik csoportterápiás társaság születésnapjainak összefoglalásán Mérei „1970-ben a saját szovjet tisztí egyenruhájába érkezett egyikük lakására, ahol megünnepelését megszervezték”.⁸⁸ A mutatványok, a műsorok, a kiállítások, felolvasások előzménye a „törzsi rendezvényirodalom” részben publikálatlan dokumentumaiból ismert.⁸⁹

6.1. Mérei Ferenc és a „törzsi rendezvényirodalom”

„Hegy” fn. ügynök egyik jelentésében így foglalja össze a Mérei vezetésével 1950 és 1970-es évek között működő informális kör tevékenységét: „... »törzs”-nek nevezték és a feladata tréfás volt. A feleségek ellen kellett harcolni, különféle nőügyeket kellett megbeszélni, ilyen tapasztalatokat kicserélni, nőket ajánlgatni vagy róluk lebeszélni. A feleségek persze nem vehettek részt a »törzsi összejöveteleken«, csak kivételes alkalmakkor hívták meg őket és ilyenkor ez nagy megtiszteltetésnek számított”.⁹⁰ A Törzs értelmiségiek, művészek sajátos szubkultúrájú baráti köre volt, tagjai között Bálint Endre, Lux László, Biró Gábor, Zsámboki Zoltán, Kelemen Imre, Tábor Béla, Szabó Lajos, Binét Ágnes. Az alkalmi összejövetelek, születésnapok, július 14-én, karácsonykor, újév alkalmával szervezett összejöveteleken felolvasott szövegeik kidolgozott házi használatú argóval készültek; az ünnepség meghatározott ceremónia szerint általában a felolvasásokkal kezdődött. Amikor a házastársakat is meghívták s „a találkozók háziasszonyai kitétek

87 Borgos 2006, interjú Ajkay Klárával.

88 Fonyó 2006:58-59.

89 György 2016; K. Horváth 2006, 2009; Román 2004.

90 Goldschmidt Dénes pszichiáter, idézi K. Horváth 2006:42-43.

magukért”.⁹¹ Mérei írja: „A szubkulturáról van szó. Anélkül nincs Rendezvényirodalom. És ez nemcsak a mi törzs, laboratórium és csoport rendezvény spektákulumainak az elengedhetetlen feltétele, hanem minden fajta szubkulturának. Kezdve Jarryval, akinek egész oeuvre-je azon nyugodott, hogy egy gimnáziumban és a hozzá tartozó internátusban kialakult egy jelekhez kötődő ismeretanyag, és ezt az ismeretanyagot csak ők értették, az értők alkották a Jarry nyelvével ismerők előkelő csoportját, a Jarry-szubkulturát. Ugyanilyen lehetett évszázadokkal korábban az alchimisták szubkulturája. Jelenségek, fogalmak, amelyekről ők olyan otthonosan beszéltek, mint az asznapi pecsenyéről, de a kívülállók számára ez érthetetlen volt. A szubkultúra adott embercsoport közös értékrendszere, összecsengő viszonyítási pontjai”.⁹² A törzsi együttes élmény anyanyelve, az avantgárdhoz, szürrealizmushoz, a „szellemi szeszcsempészek”-hez (Bálint Endre) kapcsolódó, néha kegyetlenül groteszk utalásos nyelv.⁹³ A „*bolse vita*” különleges humorú mestere Lux László volt, akit Mérei példaképének tekintett.⁹⁴ Gyakoriak voltak az ugratások, tréfálkozások, gúnynevek használata, mással- és magánhangzók felcserélése, frappáns kifejezések: Numerra kapitány, Pisztoli úr, Hülye-Mülye (Biró Endre), Feszfajú, Terkovics Bibor, Pis Fanta, Tarabás Bibor, Hina Pajcsár, Minusz tízes nő, rideg siksze, stb.

K. Horváth Zsolt a Törzs szubkulturáját feltáró tanulmánya mottójának választotta Lux László szövegét a Feszfajú történetéből: „Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, / melynek mértéke az idő: a Blum, a Kelemen, a Zsámboki, a / Lux, a Henci, a Mérei, és a szegény Heinlein, ha élne. / Ki iszik annyit: a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a / szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyit, a Kelemen, / a Mérei, a Zsámboki, és a szegény Lux, ha élne. [...] Nem / mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok / és félek,

91 Román 2004:20.

92 Mérei 1985a:11, idézi Havasréti 2006:94.

93 Az 1980-as években hallott vicc az utalásról: „Együtt vannak a pszichiátriai osztály kezeltjei a nagy, közös nappali teremben. Vannak, akik sakkoznak vagy valamilyen táblajátékot játszanak, beszélgetnek, sétálnak, a zöld kerten merengenek, amikor valaki váratlanul megszólal: 19. Az ápoltak nevetnek, majd valaki más is mond egy számot: 56, amit ismét hahota követ. Ez folytatódik addig, míg meg nem unják. A jelen lévő ápoló kíváncsian kérdi: Mik ezek a számok? Miért nevetnek? A válasz: Oh, semmi, csak viccet mesélünk”.

94 Román 2004:12.

hogy rögtön sírva fakadok, / ahogyan most sírna a / Blum, a Bíró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a / Mérei, a Zsámboki, a Lux és a szegény Bálint, ha élne”.⁹⁵

Az ismétlődés alkalmazása értelmezhető „a közös történet során elvesztettek fájdalomra emlékeztetés eszközeként”,⁹⁶ de paradox módon komikus hatás eleme is, ahogy azt Bergson gondolta.⁹⁷ A humoros nevek használata pedig mind Freud repressziós elméletével, mind az inkongruitás és feloldásának elméletével értelmezhető.⁹⁸ Az egész Törzs jellemzője egy „hímsoviniszta”, a nők számára lealázó, sértő humor: „ma már nehezen magyarázható férfikultúra, amely minden önreflexiója ellenére is valóságos elnyomásra épült”.⁹⁹ A lealacsonyító humor annak létrehozója és céltárgya közötti ellentétes szociális viszonyt tartalmaz. Elsősorban azért mulatságos, mert a szociális identitást vagy a csoportba tartozás büszkeségét emeli.¹⁰⁰

Felhasznált irodalom

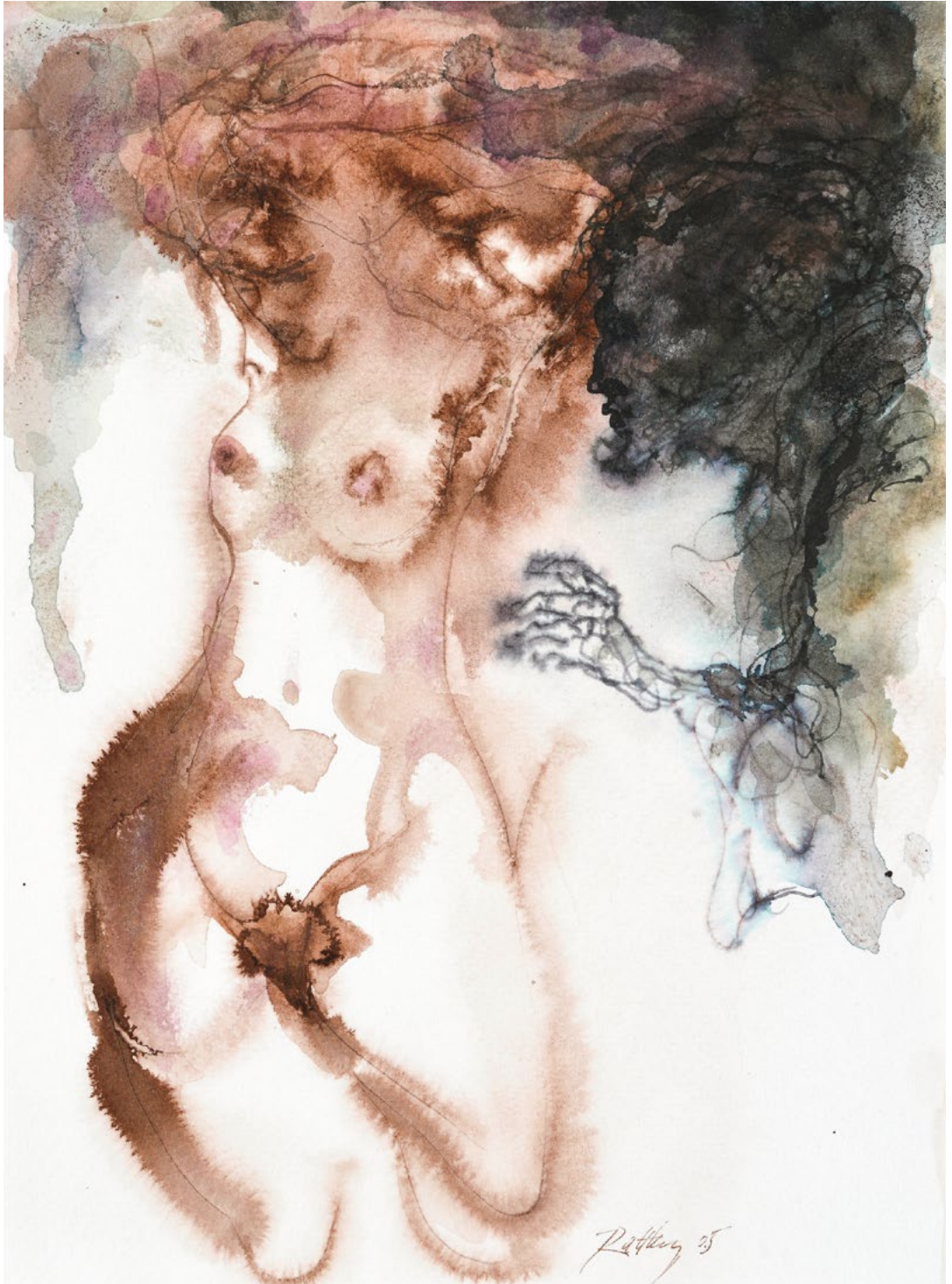
- Abkarovits Endre 2016 Az első magyar tanítási nyelvű tanítóképző. *Új Pedagógiai Szemle*, 1–2:82-91. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-elso-magyar-tanitasi-nyelvu-tanitokepzo>
- Bagdy Emőke 1985 A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 26/3:241-253.
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. 1989 *Mérei Ferenc (1905-1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület.
- Bala, Michael 2010 The clown: An archetypal self-journey. *Jung Journal: Culture and Psyche*, 4/1:50-71.
- Bajomi-Lázár Endre 1986 Mérei-Mák. *Kritika*, 11:22-25.
- Bárczay Gyula 1990 Bibó István és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. *Confessio*, 14/1:20-23.
- 95 K. Horváth 2006:211; lásd még György 2016:284.
- 96 György 2016:284.
- 97 Bergson 1968.
- 98 Rutkowski 2016.
- 99 György 2016:287.
- 100 Ferguson–Ford 2008.

- Bergson, Henri 1968 *A nevetés*. Szávai Nándor fordítása. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bibó István 1990 Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel, a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia. In Bibó István *Válogatott tanulmányok*. IV, Vál. ifj. Bibó István – Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 265–282. (megj.: Újhold Évkönyv, 1987/2, Budapest, Magvető).
- Bibó István 1990b Levél Londonba, Révai Andrásához. In Bibó István *Válogatott tanulmányok*. IV. 1935–1979. Vál. ifj. Bibó István – Huszár Tibor. Szerk. ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 239-263.
- Bibó-émlékkönyv* 1991/1980 I–II., Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980).
- Borgos Anna 2006 Egy mutatvány forgatókönyve. Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből, nyilatkozatai és tanítványai tükrében. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 11-34.
- Christensen, Alexander P. – Silvia, Paul J. – Nusbaum, Emily C. – Beaty, Roger E. 2018 Clever people: Intelligence and humor production ability. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 12/2:136-143. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/aca0000109>
- Czeglédi András 2013 Ukronia és vidéke, avagy semmikor-nincs az egész világ. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 25/11:19-27. Online: <http://ketezer.hu/2014/04/ukronia-es-videke/>
- Csepregi András 2011 A keresztény erőszakmentességtől a szabadságjogok európai rendszeréig – A száz éve születet Bibó István politikai filozófiájának keresztény gyökereiről. *Confessio*, 35/3:23-38.
- Csűrös András Jakab 2008 Püspök a püspöknél – Egy eddig feltáratlan találkozás részletes elemzése. *Egyháztörténeti Szemle*, 11/2:155-163. Online: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csuros.htm>
- Erdélyi Ildikó 2006 Mérei Ferenc pszichodráma. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 73-88.
- Erdélyi Ildikó 2015 *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó.
- Fabó Edit 2005 A hely szellemének humora (ELTE Egyetemi Könyvtár, 1865–1965). *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 12:145-192.
- Fabó Edit 2013 Hivatali tudóslét a diktatúra ölelésében. (Poszter) In *A hazai intézményes szociológia 50 éve. A Magyar Szociológiai Társaság és az MTA TK Szociológiai Intézet közös jubileumi konferenciája*. Budapest, október 24.:44. <http://www.szociologia.hu/dynamic/bibokepesmszt2013pdf.pdf>
- Fonyó Ilona 2006 A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 55-63.
- Fekete Ágnes 2011 Hit és hitelesség – Beszélgetés Bibó Istvánról Szesztay Andrásal és Regéczy Lászlóval. *Confessio*, 35/3:6-16.
- Ferguson, Mark A. – Ford, Thomas E. 2008 Disparagement humor: A theoretical and empirical review of psychoanalytic, superiority, and social identity theories. *Humor – International Journal of Humor Research*, 21/3:283-312.
- Furnham, Adrian – Batey, Mark – Anand, Katen – Manfild, James 2008 Personality, hypomania, intelligence and creativity. *Personality and Individual Differences*, 40:1060-1069.
- Gibbs, Raymond W. – Bryant, Gregory A. – Coltson, Herbert L. 2014 Where is the humor in verbal irony. *Humor – International Journal of Humor Research*, 27/4:575-595.
- Göncz Árpád 1991 Élet és szó – egy anyagból. In *Bibó-émlékkönyv* 1991/1980 I–II., Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, II:65-71.
- György Péter 2016 Párhuzamos valóságok: az ideológiai szöveg dekonstrukciója, zsidó emlékezet és szex. In Uő. *Az ismeretlen nyelv – A hatalom színrevitele*. Budapest, Magvető, 275-313.

- Hankiss Ágnes 1989 Filozófus és kalandkereső – Mérei Ferenc 80. In Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. *Mérei Ferenc (1905–1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület, 98-101.
- Hárdi István 2017 Charlie Chaplin – Egy zseni analízise (Charlie Chaplin: a kreatív moralista). In Takács Mónika – Dede Éva – Kemény Aranka szerk. *Válogatás a 15 esztendő Művészet és Pszichoanalízis-sorozat előadásából. Valachi Anna tiszteletére*. Budapest, Ferenczi Sándor Egyesület – József Attila Társaság – Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum, 173-289.
- Havasréti József 2006 *Alternatív regiszterek – A kulturális ellenállás formái a magyar avantgárdban*. Budapest, Typotex.
- Horváth Attila 2016 Ez már a kommunizmus, vagy lesz még rosszabb is? Politikai viccek Magyarországon, a szocializmus idején. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Kiss Anna – Zödi Zsolt szerk. *Iustitia körülnéz – Tanulmányok a »Jog és irodalom« köréből*. Budapest, Szent István Társulat Az Apostoli Szentzsák Könyvkiadója, 77-85.
- Huang, Li – Gino, Francesca – Galinsky, Adam D. 2015 The highest form of intelligence: Sarcasm increases creativity for both expressers and recipients. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 131:162-177. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2015.07.001>
- Huszár Tibor 1986 Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In Bibó István. *Válogatott tanulmányok III. 1971–1979*. Vál. és az utószó Huszár Tibor. Szerk. Vida István – Nagy Endre, közreműködött Ifj. Bibó István. Budapest, Magvető Kiadó, 385-535.
- Huszár Tibor 1989 *Bibó István – Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest, Kolonell Lap és Könyvkiadó.
- Illyés Gyula 1979 Búcsú Bibó Istvántól. *Tiszatáj*, 33/7:143-144.
- Ifj. Bibó István 2008 Ravasz László személye – egy családtag szemével (Elhangzott Balatonszárzón, 2007. aug. 25-én). *Confessio*, 32/1:43-47.
- Joly, Jeoren K. – Hofmans, Joery – Loewen, Peter 2018 Personality and party ideology among politicians. A closer look at political elites from Canada and Belgium. *Frontiers in Psychology*, 9:552. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00552
- Karátson Gábor 2005 *Ötvenhatos regény*. Budapest, Helikon.
- Keresztúri József 2010 *Bibó István a könyvtáros*. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.
- K. Horváth Zsolt 2006 Szexuál-lélektani szubkultúra Budapesten. Szempontok a Törzs keletkezéséhez és politikai szocializációjához. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 211-241.
- K. Horváth, Zsolt 2009 « L'extension du domaine de la vie privée. Ferenc Mérei et le groupe „Tribu” à Budapest, 1950–1956 », *Histoire@Politique. Politique, culture, société*, N°7, janvier-avril. www.histoire-politique.fr
- K. Horváth Zsolt 2005 A lélek segédigéi – A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc. *Korall – Társadalomtörténeti folyóirat*, No. 21-22 (november):97-123.
- K. Horváth Zsolt 2014 Egy munkaszolgálatos fényképe. *Beszélő Online*, 2014. máj. 24. <https://www.beszelo.c3.hu/onlinecikkek/egy-munkaszolgálatos-fenykep>
- Koltai Ágnes 1988 Hallgat a mély. *Filmvilág*, 8:10-12.
- Kovai Melinda 2017 Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986. *Replika*, No. 105/5:53-58.
- Kovács Gábor 2001a Változatok a történelemre – Bibó István Uchroniája. In *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 65-81. (Eredeti: 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 1997, 9/7:47-52).
- Kovács Gábor 2001b A megátalkodott jóhiszeműség esélyei az ezredfordulón. In *A megátalkodott jóhiszeműség esélyei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 82-94.
- Körösvölgyi Zoltán 2017 Protestáns performatív piktúra – ukrónia a performatív absztrakt festészet kezdeteiről. *Confessio*, 40/4:105-111.
- Küllös Imola 2006 „Hazudnak rendületlenül, füledbe, óh magyar ...” – Néphumor és szatíra 1956-ban. *Ethnographia*, 114/4:295-303.
- Lányi Gusztáv 1999 Ki volt Mérei Ferenc? *BUKSZ*, 11/1:52-58.
- Lányi Gusztáv 2001 Politikai én versus tudományos ész: Bibó István és Mérei Ferenc nem létező politikai pszichológiájáról. In Uő. *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 30-35.

- László János 1985 Egy európai pszichológus naplója. *Pszichológia*, 5/4:627-632.
- Litván György 1990 Bibó és Mérei: Kommentár az Uchronia egyik epizódjához. *Confessio*, 14/1:25-27.
- Litván György 2008 Mérei Ferenc sírjánál. In Gál Éva – Kende Péter szerk. Litván György: *Sorstársak és kortársak*. Budapest, Noran Kiadó Kft., 137-140. (Elhangzott 1986. márc. 3-án, az óbudai temetőben; megj.: *Magyar Hírlap*, 1996. febr. 24.:24).
- Litván György 2006 Mérei Ferenc a börtönvilágban. In Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György szerk. *Mérei élet-mű*. Budapest, Új Mandátum, 181-191.
- Lu, Jackson G. – Martin, Ashley E. – Usova, Anastasia – Galinsky, Adam D. 2019 Creativity and humor cross cultures: Where aha meets haha. In Luria, Sarah R. – Baer, John – Kaufman, James C. eds. *Creativity and humor*. London, Elsevier – Academic Press, 183-204.
- Mérei Ferenc 1973/1989 November 64 (Egy mutatóanyag forgatókönyve). In Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária szerk. *Mérei Ferenc (1905–1986) emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, Magyar Pszichológiai Társaság – Animula Egyesület, 121-133. (Lásd még Borgos et al. szerk. *Mérei élet-mű*, 2006:243-256).
- Mérei Ferenc 1991 Három találkozás. In *Bibó-emlékkönyv*, (1991/1980). I-II. Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980), II:65-71.
- Molnár Adrienn – Körösi Zsuzsanna – Keller Márkus 2006 *A forradalom emlékezete – személyes történelem*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Moreno, Jacob L. 1987 *The Essential Moreno: Writings on psychodrama, group method, and spontaneity*. Jonathan Fox, ed. New York, NY, US, Springer Publishing Co.
- Nagy László 2007 Anekdoták Ravasz Lászlóról. *Protestáns Téma*, II/6:41-43.
- Pléh Csaba 2016 Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában 1960–2010. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71/4-5:691-723. DOI: 10.1556/0016.2016.71.4.5
- Papousek, Ilona – Rominger, Christian – Weiss, Elisabeth M. – Perchtold, Corinna M. – Fink, Andreas – Feyaerts, Kurt 2019 Humor creation during efforts to find humorous cognitive reappraisals of threatening situations. *Current Psychology*, online: <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00296-9>
- P. Bakay Éva 1998 Pszichológusi pályafutásom. In Bodor Péter – Lányi Gusztáv – Pléh Csaba szerk. *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, Pólya Kiadó, 200-220.
- Pete József 2012 Ha Sohasincsországot térképezni lehetne... Bibó István Uchroniájának történeti földrajzi aspektusai. In Bálint Ágnes – Di Blasio Barbara szerk. *Az utópia ezer arca*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, 120-129.
- Pete József 2013 Bibó István keresztény Európa-konceptiói. – Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia. Volt-e Bibó Istvánnak keresztény Európa-konceptiója? In Léphalf Áron – Reményi Péter szerk. *VII. Magyar Politikai Földrajzi konferencia* (2010. nov. 4-6.). Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet, 122-123.
- Pohling, Rico – Diessner, Rhet 2016 Moral elevation and moral beauty: A review of the empirical literature. *Review of General Psychology*, 20/40:412-425.
- Rab László 2008 A „kis” Bibó (riport). *Népszabadság*, dec. 2.:24.
- Ranke, Leopold von 1936 *A pápák története I-II*. Ford. Horváth Zoltán. Budapest, Hungaria Kiadó (eredeti: 1886–1889, Die römische Päpste in der letzten vier Jahrhunderten).
- Renouvier 2009 Charles Renouvier. http://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Renouvier (Letöltés: 2010.01.02).
- Roberts, Andrew szerk. és bev. 2006 *Mi lett volna, ha ... ? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest, Corvina. Ford. Barth István (What might have been – imaginary history from twelve leading historians, London Weidfeld–Nicholson, 2004).
- Rosdy Pál 1990 A szekularizáció és a szakadás nem csak „az ördög műve”. *Confessio*, 14/1:27-28.
- Rosenfeld, Gavriel 2007 Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. *Aetas*, 22/1:147-160. (Ford. Szélpál Livia) (Letöltés: 2019.03.29.) <http://www.aetas.hu/2007-01/rosenfeld.pdf>

- Román József 2004 *Bálint Endre és az „opozíció”*. Budapest, CEU Press.
- Rókusfalvy Pál 1998 Az ember számára emberré válni. In Bodor Péter – Lányi Gusztáv – Pléh Csaba szerk. *Önarckép háttérrel: Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, Pólya Kiadó, 250-254.
- Rutkowski, Mariusz 2016 Names in the light of incongruity theory. *Voprosy onomastiki*, 13/1:129-139. DOI: 10.15826/vopr_onom.2016.13.1.007
- Scheiffele, Eberhard 2003 Alterations of Consciousness during Psychodrama and Sociodrama. *British Journal of Psychodrama and Sociodrama*, 18 (2):3-20.
- Séra László – Boda-Ujlaky Judit – Gyebnár Viktória 2015 A humorstílus és a kreativitás különböző aspektusainak összefüggései. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 70/2/1:295-312.
- Sheesley, Alison P. – Pfeiffer, Mark – Barish, Becca 2016 Comedic improv therapy for the treatment of social anxiety disorder. *Journal of Creativity In Mental Health*, 11/2:157-169.
- Shelley, Cameron 2001 The bicoherence theory of situational irony. *Cognitive Science*, 25:775-818.
- Sükösd Mihály 1989 Bibó István szenvedése és nagysága. *Magyar Nemzet*, 52 (116. sz.), 1989. május 20.
- Szabolcsi Miklós 1974 *A clown mint a művész önarcképe*. Budapest, Corvina.
- Széchenyi Ágnes 2004 szerk. *Menedékház – Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest, Magvető.
- Tóbiás Áron 1996 Bibó eltűnt Bibliája. *Európai utas*, 6/3:21-25.
- Tóth-Matolcsi László 2012 Politika – felfogás. In Dénes Iván Zoltán szerk. *Bibó 100 – recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Budapest, Argumentum kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 231-244.
- Trencsényi Balázs 2007/1993 A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchronia. In uő. *A politika nyelvei – Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum Kiadó, 227-245. (Eredeti megjelenés: *Nappali Ház*, 5/2:35-44, 1993.)
- Valentine, Vanesa 2013 *Humor – A portal to role training*. Thesis, Australian and Aotearoa New Zealand Psychodrama Association Incorporated. Online: aanzpa.org/wp-content/uploads/theses-waiting-backup/131.pdf
- Valon, Philippe 2017 Au psychodrame les analystes se donnent le droit de rire. *Revue française de psychanalyse*, 81/1:104-120. <https://www.cairn.info/revue-revue-francaise-de-psychanalyse-2017-1-page-104.htm>. (abstract)
- Vályi Nagy Ervin 1990 Gondviselésit – contra és pro. Bibó István „Uchronia”-ja elé. *Confessio*, 1990:14(1), 16-20. In *Bibó-emlékkönyv*, (1991/1980). I–II. Szerk. Réz Pál. Budapest–Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. (Szamizdat, 1980), II:373-379.
- Varga Péter András 2014 Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. *Magyar Filozófiai Szemle*, 58/4:31-59.
- Varga Gáborné 2011 *Ravasz László és a református oktatáspolitikai Magyarországon a két világháború között*. PhD dissert., Budapest, ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola.
- Waisanen, Don 2018 The comic counterfactual: Laughter, affect, and civic alternatives. *Quarterly Journal of Speech*, 104/1:71-93. DOI: 10.1080/00335630.2017.1401224
- Zimándi Pius 1992 *A forradalom éve – Krónika 1956-ból*. Szerkesztette, a jegyzeteket és az előszót írta Litván György, Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os Intézet.

Vágyakozás

Absztrakt

Az életútinterjú alapuló biográfiai elemzésben Beck „makro-szemléletű”, posztmodern korról szóló mondanivalóját mikro szinten „bontom ki”. Írásom női főszereplője a poszt-socialista mezőgazdaság több szempontból atipikus vállalkozója. Ismeretlen mértékű terheket felvállalva emancipálódik, miközben személyes életében is foszlanak a hagyományos értékek, rendre új habitusokban igyekszik boldogulni: önerőből egyetemet végez, saját vállalkozást indít, egyedül álló, gyermekét nevelő édesanya. Életútjában nem a jelen problémája az individualitás és a közösség duáliája, számára ez már a múlt, amihez jövőorientált, plurális habitussal viszonyul.

Kulcsszavak: posztmodern, tradíció, individualitás, plurális habitus.

Abstract

In a biographical analysis based on a life-course interview, I unfold Beck's "macro-minded" message about the postmodern age at a micro level. The female protagonist of my writing is an atypical entrepreneur in many ways in post-socialist agriculture. She emancipates taking an unknown amount of burden on her. While traditional values are shattered in her personal life as well, she tries to thrive in new habitus over and over again; she succeeds in graduating from university without support, she starts her own business, she is a single mother raising her child. In her life-course, the duality of individuality and community is not a problem of the present, for her it is already of the past, to which she relates with a future-oriented, plural habitus.

Keywords: postmodern, tradition, individuality, plural habitus.

Ami elől nem lehet kitérni

A kollektivizálással párhuzamosan a szocialista erőltetett iparosítás a székelyföldi¹ társadalmat tovább szálazta, a kulturális kötöttségekből való kilépést segítette, az identitást bontotta. Mert viszonylag gyorsan és nagy tömegeket érintve ment végbe, a paraszti-falusi származású munkások életminősége romlott, pedig az életkörülményeik javultak. Kisebbségi létében a székely ember a folyamat mögött a román hatalmat érezte, ez fokozta a belső összefogást és szolidaritást.² Az ipari társadalomban, ahogy a marxi osztályelmélet leírja, az azonos munkafeltételek, munkatapasztalatok alapján „nagy csoportok” társadalmaként kezelték, de az valójában nem alakult ki. Gyergyóremete esetében is igaz ez az elmélet: kollektivizálás után a földtulajdon nélkül maradtak lokálisan a tsz-ben vállalt mezőgazdasági tömegmunka és a helyben működő tejporgyár kínálta üzemi munka között

1 Jogi értelemben különböző helyzetekben különféleképpen reprezentált a székely faluközösség, azaz a település típusú szimbolizálástól az adminisztratív jogosultságig. Mint ilyen kifejezésként az „államegész” is viszonyfogalom, ami hátrányos helyzetű helyi társadalmat takar. Helyi sajátosságokat tartalmazó rendszer, ami kötelekkel van behálózva, így közösségalkító, szabadságkorlátozó, életmódszervező hatása-korlátja van. A lokalitás, személyes hovatartozás jegyeit tömörítő fogalom, hisz minden ember otthonában, lakóhelyi társadalmában kaphat szerepet, ám eltérőt. A közösséghez tartozás, ahogy maga a közösség, egyszerre volt cél és eszköz, ami ötvözte a tulajdont, a társadalmi szerepeket, családi-rokonsági köteleket is (A.Gergely 1993).

2 Az organikus (etnikai) közösségek térségi és/vagy vérségi alapon határozzák meg magukat, amit identitástudatban, munkamegosztási törvényekben, hagyománytiszteltetben stb. élnek meg. Mindez, akár önként, tudatosan vállalt megkülönböztetést is jelent a fennálló viszonyokon belül. A székely társadalomban ez szinte állandó opponálási öntudatot sűrít, ami változó intenzitással ütközik a központi vagy középszintű hierarchiával, hatalommal. A székely falvaknak minimális gazdasági és politikai, de annál nagyobb konvencionális katonai szerepköre volt, amin belül területbirtoklás, funkcionális tagoltság, munkamegosztás érvényesült az autonóm (ön) igazgatási funkciók időszakos érvényesülése alatt, történetileg több változatban (A.Gergely 1993).

választhattak. A falut elhagyva pénzkereseti lehetőségként maradt a hagyományos erdőkitermelés, az ország valamely építőtelepe vagy a környék egyik-másik gyára.

A kereső munkások „osztálystruktúrába” szerveződtek (elméletileg, mert „önként” semmibe nem szerveződtek volna) és a szolidaritás, az etnikai és kulturális osztálykörnyezet az osztályon belüli kohéziót eredményezte. Az 1989–90-es rendszerváltás nyomán rövid időn belül tovább polarizálódott a kereső munka, megváltoztak a munkafeltételek és a Beck-i kockázati társadalom sajátosságaként az osztályszolidaritás, annak újraképződése ideologikusságában megszakadt, meg is szűnt, azaz kiesett az új rendszer fogalomtárából. A munka alapú társadalmi közösségek strukturálisan megváltoztak, osztályon és rétegen túliakká váltak, az élethelyzetek individualizálódtak. Beck „felvonó hatásnak” nevezi az egyén kibontakozására nyíló lehetőséget (változó munkaidő, változó jövedelem), ami életszínvonal-emelkedéssel, újabb életforma-változással, a társadalmi környezetből való szabadulással jár(t) együtt. Beck (2003) értelmezésében, aki „makroszemléletű” mondandókat fogalmazott meg, eltűnt az osztály, mint a társadalmi rend eleme, az elnevezése megszűnt (Beck 2003). Ennek valósága a székelyföldi társadalomra nem, vagy erősen vitatható módon tükrözhető le, mert számos esetben, helyzetben, kapcsolatokban, jogi normákban, iskolázottságban, személyes kapcsolathálókból, értékrendekben egyáltalán még nem volt. Így megszűnése helyett vissza-archaizálódott, vagy új köntöst felöltve másképpen jelentkezett!

A szocialista ipari /és agrár-/társadalom család-szerkezetében a férfi és női szerepeket világosan és határozottan igyekeztek központilag elkülöníteni, ezekről nem lehetett látványosan, következmények nélkül lemondani a korban. Interjúalanyaim életvezetésében több alkalommal is tapasztaltam, hogy nem különültek el ennyire élesen a szerepek, átjárás volt azok között a családon belül: család-fenntartó és „férfi” is kellett legyen sok esetben a nő. Ténylegesen ritkábban, a férfi is ellátott, elvégzett női munkákat. Mindkét nemnek megvolt az elsődleges feladat: a férfi azonosult hivatásbeli szerepével, a nő háziasszony és anyaszerepben létezett és alkalmakként, ahogy a helyzet követelte, mindenikük fordított helyzetben is ellátta tenni-valóit. A (remetei) férfi kereső munkát végezve dolgozott, biztosította a család jövedelmét, a (remetei) nő „szabaddá” tette a férjét, hogy az egész

napos-hetes-hónapos munkára mehessen.³ A fent említett két lehetőséget kizárva, az elenyésző értelmiségi csoportot és az alig létező szolgáltatói szektort is beleértve, helyben nem végezhetett kereső munkát, háztartásban dolgozott, gyerekeveléssel foglalkozott. (Beck szerint: újratermelő szerepben teljesített). Ez a modell alkotta a korábbi több generációs, nagy létszámú parasztcsaládokkal⁴ szemben a kiscsaládot, ami nélkül nem létezett a munka és az élet elkülönülésére alapuló társadalom. A folyamat nem csupán az ipari, de a rurális és posztindusztriális, „piaci” irányba mozgó társadalmak velejárója.

Kutatási terepemen is ezt a kiscsalád-modellt, a demokratikus berendezkedéssel párhuzamosan megjelenő posztmodern társadalom magánélet-formáinak sokfélesége váltja fel. A nők korábban ismeretlen mértékű (fizikai-pszichés) terheket felvállalva emancipálódnak, egyre nagyobb arányú a képzési területeken való részvételük és ennek nyomán jelennek meg a foglalkoztatási rendszerben, ami által fokozódik a kiscsaládokra nehezedő nyomás. Az egyes ember csakis a nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli saját erkölcsi jelentőségét. A következmények robbanásszerűek. A kiscsaládot

3 A paraszti világban az életet jelentette a munka, melyet szabadidő nélkül, tempós szorgalommal, az időjárást követve végeztek. A gyarapodás mégis korlátozott volt, a fogyasztás ennek megfelelően visszafogott lehetőséget hordozott. A szocializmusban a megélhetés eszközévé vált a munka. Nőtt a fogyasztási igény és lehetőség. A paraszti tömegből csak a munka maradt meg felértékelődve. Általános törekvés volt a munka révén növelni a jövedelmet, csökkenteni a kiadást. A községben a nemek szerinti elosztás a nők oldalára billent. Ők a gazdaság vezetői, mert a férfiak kereső munkára járnak. Csak a legmegterhelőbb munkát végzik, ha hazatérnek. Lecsökkent a gyerekek koruknak megfelelő munkára tanítása, szoktatása. Továbbtanultak, elmentek, megszűnt a több generációs család (Kovács 2020).

4 A paraszti család kistermelő, aki maga dönt, alkalmazza és végrehajtja elképzelését. Nem magában létező társadalmi csoport, hanem a kapcsolódás szerint is meghatározható kategória, aktívan járul hozzá a társadalmi értékek termeléséhez. Technikai újítások, innovációk befogadója, továbbadója, adaptálója. Kollektivizálás-ellenes kulturális jelentőséggel bíró termelési forma, mely rendre újratermelődik. A paraszttalanítás ezeket az adaptív készségeket szünteti meg, kiszolgáltatottá teszi az egyént, családot akkor is, ha a tradícióktól a modern racionalitás irányába vezet szemlélete (Kovács 2012).

Interjúalanyom külön füst-, de egy fedél alatt nőtt fel apai nagyszüleiével, szüleiével a falu központjában elhelyezkedő szűkös nagyságú saját belsőben.

jellemző hagyományos értékek is bomlanak: csökken a házassági kedv, növekszik a válások száma, keverednek az identitások a családban, a munkahelyen, a házasságokon kívüli életviteli formák növekszenek: szingli, agglegény, gyereküket egyedül nevelő anyák vagy apák, együttélés, partnerkapcsolatok. Mindez bár beszédtema a magát tradicionálisnak ismerő, hirdető közösségben, de már nem visszatartó, „elrettentő” mértékben.⁵ Az individualizálódást lendíti előre a hagyományos családmódok fellazulása, a kötöttségek eltűnése, a szabadság esélyeinek növekedése, miközben a kockázatok minden oldalon egyre nagyobbak lesznek. A nők nem is tudják, és még kevésbé akarják családon belül (és mégis egymagukban) betölteni a Beck-i újatermelési szerepüket (Beck 2003).

A megértés útvesztői

A hermeneutikai erőfeszítés (Gadamer 1990) ott eredményes, ahol megszűnik az idegenség, világot tapasztalunk, belátunk, megvilágosodunk, elsajátítunk. Ott, ahol egy személy tudásában a tudomány ismerete integrálódik. A megértés alapját az intuíció, a másokba való beleérzés képessége adja. Az életutat az idő és az élmények szakaszolják, hatásai összefüggésben vannak egymással, és struktúra-összefüggésben konstituálódnak (Dilthey 1990:64). A mindennapi életben összefonódnak az olyan élménymegnyilvánulások, mint a nyelvi kifejezés, a cselekvés, a tudat által nem megvilágított élmény elmondása. „Az Értelmezés az emberi létezés írásos emlékeinek interpretációjában teljesedik ki” (Dilthey 1990:86). A legépelet interjú írásban rögzített emlékezet, tudás kontinuitása, a beszéd tárgyiasulása. Mint ilyen, önelidegenedés, megértése kihívás. P. értelmezéshez szükséges a beszéd közbeni érzelmi megnyilvánulások rögzítése is: csend, mimika, nevetés, gesztikuláció, érzelmi megnyilvánulások – ezek a tapasztalati helyzet kontextusában értelmezhetőek.

Pászka (2007:94) a szövegről kifejti, Habermas (1990:156) elméletéből kiindulva, hogy a cselekményszövés révén, emberi kapcsolatrendszerek objektivációjában, létrejöttük kontextusától függ annak a jelentése. Értelmezésem arra irányul, hogy ennek külső (manifeszt) és belső (látens) egyéni vagy intersubjektív megértését valamely

konszenzusra tudjam alapozni. A szövegkorpusz folyamatosan tradíciókat közvetít, melyek a dialógus elmélyítését, folyamatosságát biztosítják. A hermeneutikai kör a végtelen folyamatba való belépést jelenti: az egészet a részből érthetjük meg, a részeket az egészből értelmezzük – így azoknak megváltozhat az értelmük, de egymás nélkül is elveszítik! Az értelmezés-lezárás az a pillanat lesz, amikor koherens, logikus magyarázatokhoz jutok és ezzel újra megnyitom az értelmezés lehetőségét. Így a rész az egészből való tudást mutatja meg, ami nem létezik az azt alkotó részek nélkül – tehát az egész háttérrel látszik a részek sajátossága. A rész és egész közötti rés önellenőrzésre (önreflektálásra) készítet, mint elemzőt, saját eljárásaimat is meg kell fogalmaznom – ezáltal számolom fel a hiátusokat. Értelmezésem nem „a narráció fordítása”, hanem a kutatási témám folyamatában önmagam megértése is, nem tévesztve szem elől azt, hogy minden megértés csak részleges lehet.

Pászka (2007:120) Gadamer nyomán (1984:207-278) a hagyományhoz, mint létező tartozónak sorolja a megértés hatástörténetét. Történetiségében bizonyos aspektusban az befolyásolja a jelent, ami hatással van a hagyományra, vagy elfogadja, ennek tudatával együttesen értelmezett. A megértés hagyománytörténeti tudást jelent és nem szubjektív cselekvést.⁶ A hagyományt pedig, mint megértési folyamatot, kommunikációként, tapasztalatként definiálja Gadamer és hármas fokozati sémában írja körül. Az első az emberismeret, a „Másik-Te” eszköz, második a kölcsönösség „Én-Te”, egyben a történeti tudat foka, harmadikként pedig a nyitottság a hagyomány iránt.

5 P. nem ment férjhez, vállalt egy gyermeket, akit egyedül nevel. Szüleitől saját tömbház lakásba költözött külön. Mezőgazdasági vállalkozó.

6 Értelmezési példaként Manfred Frank: *A megértés határai. Egy „rekonstruált” diskurzus Habermas és Lyotard között* című munkára gondolok.

Szituáció-függő a hatástörténeti tudat: a történeti horizontot strukturált szituációhoz kapcsolja, melyben összefonódnak az értelmező értelmezések és a hagyomány horizontjai.⁷ Másként fogalmazva, az elemző tapasztalatának és a szöveg tartalomjelenésének viszonyából új értelem bomlik ki – a nyitottság ezért fontos. A saját véleményem formálása nem előítéletmentes, a tapasztalatom szocializálódásom által is formált, befolyásolt.⁸

Munkám szempontjából, a megértő szociológia⁹ perspektívájában, a szövege(ke)t konkrét és általános értelemben véve „megértenem” azt jelenti, hogy magyarázva értelmezem. Információk, emberek, más szövegek szociokulturális kontextusába ágyazva értelmezem leírt interjú(i)mat. Azt feltételezem, hogy ezek a szövegek cselekvőket /és-vagy interpretációkat/ jelenítenek meg, akik különböző események szereplői. Az én alanyaim nem irodalmi alakok, nem szándékoznak határt vonni a között, amiről és ahogyan mondanak valamit. Mint értelmező, elemző csak a céljaimhoz szükséges tartalmakat, üzeneteket vonom ki a szövegből, nem törekszem nagyobb pontosságra, általánosságra és általános érvényűsége – tehát maradok a történeti hermeneutika megfontolásainál.

7 „Vagyis horizontra szert tenni mindig azt jelenti, hogy megtanulunk túl látni a közelin és a túl közelin, ugyanakkor a jelen horizontja a múlt nélkül ki sem alakul: a megértés ilyen önmagában létező »horizontok összeolvadása« (Gadamer 1984:277).

8 A hermeneutikai körben a hagyomány és az értelmező összeszővődése révén születik meg a koherens szöveg, ami logikus, rendszeres viszonyú a megértésünkkel. Ez az applikáció az értelmezőre vonatkoztatott, aki a megértendő szövegre saját konkrét helyzetét viszi át és ennek időbeni dimenziója van: a megértés-értelmezés kitölti a szokás és a tradíció folytonossága közötti szakadékot (Pászka 2007:147).

9 Weber a megértő szociológia alaptézisei között arra irányítja a figyelmet, hogy szocio-kulturális kontextusokban kell a társadalmi jelenségeket megérteni. Magyarázni pedig ezek kontextuális feltételezettségük vonatkozásában kell (Weber 1987:44-45). „Weber azonban jól látta, hogy a cselekvő szubjektív szándékolt cselekvése és ennek kutató oldalról való motivációszerű megértése kölcsönös, egyazon társadalmi folyamat összefüggéseibe vonható. Az alany és a kutató életvilágbeli kortársisága, másszóval jelenbeni együttléti jelenvalóságát hangsúlyozza: a szociológus és a közössége, társadalma átlagos tagjai közös kultúrához tartoznak, s mindegyikük többé-kevésbé azonos módon fogja fel a dolgokat és a képzeteket. Ebből következően, a szociológus – fejlettebb fogalmi készlet hiányában – köznapi fogalmakkal dolgozik” (Pászka 2007:152).

Eszköz a megértéshez

Biográfiai elemzésem szubjektuma több tekintetben atipikus női életutat tud magáénak (lásd az 1. sz. mellékletet). Kiváltságosnak nem mondható, de szokatlan élettörténetében az érdekel, hogyan tevékenykedik, hogyan működik mikro-életvilága a gazdálkodók körében. Személyes, egyéni színezést kívánok hitelesen megmutatni, szem előtt tartva azt, hogy az egyes ember csakis a nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli saját erkölcsi jelentőségét (Melegh 1999). Egy mezőgazdasággal foglalkozó nő életéről szólok, a cselekvéseinek mozgatórugóit a jelen állapotból /re/konstruálok. A homályos életrajzi pontoknak „nukleáris epizódok”-nak keresem a hálózatát. A kérdezett élete kizárólag önmagát jeleníti meg, kollektívumot nem prezentál. Munkája révén ahhoz a csoporthoz sorolható, akik a jelenben gazdálkodnak, de az utódaikat nem e területen látják boldogulni, hosszú távú jövőt nem terveznek gazdaságuknak, ez a jelen megélhetését szolgálja. Az életrajz tulajdonosa nem típusosságba sorolható egyéniség, a gazdálkodók csoporthálójában a végleteket megjelenítő személy. A pontszerű eseményeket kötöm össze az életút-vonallal, azaz a fölérendelt szálakkal, amelyek olykor lehúzó életörvények, máskor tovalendítő, pörgő életcsóvák.

Individualitás és kollektívum duáliája nem a jelen életrajz problémája. A két pólusú megközelítés plutárkhoszi párhuzamai hordozzák magukban a kérdést, hogy a mikro-történet megközelítési információi gazdagítják-e a makroszociológiai elemzést. Mesélőm nem a mikro-társadalomtörténet peremén várja sorsának beteljesülését, ahogy az történt a régi világban a hozzá hasonló nőkkel.¹⁰

Az interjút két részre oszthatom: fő-, vagy elsődleges narratívában folyamatosan, enyhén akadozva a jelen perspektívájából mesélte el az élete történetét. Közben figyeltem, mennyire ágyazza be a számomra fontos elemeket, mint például a földtulajdont, a tudást, a munka változó jellegét, az életmódbeli változásokat, a projekteket/személyes terveket, az életmód polgári részleteit. Ezekre a számomra fontos részletekre, az említett témákra később irányítottan visszatérünk, tudva, hogy az elsődleges történet-elemzéséhez még nem teljes, kevés információt hordoznak. Az élettörténeti vonatkozásait én sorakoztatom föl a

10 A hozzá hasonló nőket a falu szája, sok iróniával és kevés megbecsüléssel „Faszas Kiriska” gúnynévvel illette. Teljesítményük hiába volt férféhoz fogható, vagy annál is nagyobb, nem járt ki nekik a nyilvános elismerés, még akkor sem, ha magukban elismerően bólintottak a falubeliek.

biográfiai adatok kronologikus sorrendjében a teljes életút rekonstrukcióját megalkotva, az életpályába beillesztettem a felemlegetett eseményeket.

Az elsődleges narráció jellemzői között változó terjedelmekre, változatos jellegekre figyeltem fel. Például biográfiai adatokat alig tartalmazott. Ez kulturális mintáról árulkodik, mert ennyi adatban tudja lefedni élete történetét.¹¹ Nem statisztikai átlagolásról beszélek, hisz már említettem, nem „átlagos életút” a P-é. Jellegeiben szegényesen illusztrált: időben ugráló, átszótt meséléssel, nyilvánosság előtt vállalható kerettörténetekkel értelmezett életút az övé. A másodlagos narrációban, témától függően, történeteiben vegyül a nők aprólékos kalandozása és a férfiak szikárabb, szűkszavúbb mesélése, összességében színes „kalandregény”. A mezőelemzésben, a paraszttalanodás részletesebb elemzésével kiegészítve, kérdezem: hogyan függ össze a polgárosodás/paraszttalanodás a megtett életúttal?

Eleven biográfia

Három gyerekes gyári munkáscsalád legkisebb gyereke P., egyedüli lány, a testvérei között három-három év korkülönbség van. Narrációjában édesanyját egyszer említi betegség okán, az esemény akadály volt a tejporgyár új tulajdonosaival való első találkozásának, amiből hátránya származott. Édesapja három történetben jelenik meg, továbbá háromszor utal rá, mindig munkával összefüggésben.

Mindkét testvére Magyarországon keresett munkát a romániai forradalom (1989) után.¹²

11 A kommunikáció háttérben rejlő intenciók mutatkoznak meg a közvetített mentális tartalmaiban. Sugallt megközelítésekben olyan kommunikációval kívánt elérni hatást, hogy indirekt módon felismertette velem jelentésintencióját. Ezáltal nem nyelvi természetű mentális tartalmakat is kifejezett (Lewis 1983). Ezeknek a tartalmaknak fontos szerepet tulajdonít, konvencióként felfogva a bizalmat és a hitelességet. Mint hallgató, következtethettem a specifikus tartalmak egyéni tónusaira. Tudásunk alapjául szolgáló fogalmi viszonyaink, a mesterséges kommunikációs szituáció ellenére, közvetlen kapcsolatban állnak mint háttérben lévő közös jelentéstartalmak.

12 Az 1989-es rendszerváltás után jelentkező munkanélküliség feloldására a külföldi munkavállalás vagy a kényszervállalkozóvá, kényszerparasztta válás jelentette a választ. Korábban ismeretlen, teljesen megváltozott termelési-fogyasztási szokásokat, munkalehetőségeket, munkakörülményeket hozott az új rendszer, ami gyorsan felszínre hozta a felismerést: a kommunizmusban nem termeltünk, de azt elosztottuk, a kapitalizmusban termelünk, de nem tudjuk elosztani.

Egyikük hazaköltözött, a másik, aki a jelenben is segíteni szokott neki a mezei munkában, évente egyszer jön haza egy hónapra.¹³ P. hiányolja a tágabb család összefogását a munkában. Mindkét fiúnak a szülei házat építettek a faluban, így csak egyik van lakva. Az itthon élő bátyja kőműves.

Nem megy férjhez, lányanyaként leánygyereket szül, akit egyedül nevel. Nem érdeklí a falu véleménye. Tömbház lakást vásárol a községközpontban, minden tekintetben önállóvá válik.

Testvéreivel együtt kisgyerek koruktól munkára voltak nevelve: édesapjukkal, aki sofőr volt a tejporgyárban, naponta mezőre mentek, hogy a tsz nyáron is istállóban tartott állatainak, időjárástól függetlenül, kézzel, zöldet kaszáljanak. Nem kellett megszáritani, csak levágni akkor is, ha esett az eső, mindenkinek megvolt a maga feladata. Autójuk volt, amire felpakolták a szerszámokat, kaszákat, a csomagtartóba berakták az udvarukról a pulykákat, mert azokat is elvitték a mezőre szedgetetni, így mentek családiról mezőgazdasági munkára.¹⁴

Ifjú korától, az iskolával és munkahelyével párhuzamosan, saját, leszerződött állatokat tartott a családi gazdaságban, melyeket az édesapjával felváltva rendeztek és értékesítettek. Önellátásra és további fizetés pótlására is tartottak majorságot, malacos kocát, amivel csökkentették a család kiadásait, növelték a bevételeit.

Miután szülőfalujában befejezte az általános iskolát, Galacra ment hároméves, román tannyelvű szakiskolába, ahol a tejporgyári munkalehetőséghez megfelelő szakismeretet és a román nyelvet is elsajátította. Munkába állt és „estiben” (délutáni oktatás) a szomszéd faluban működő gimnáziumban leérettségizett. Barátnőivel, egymást biztatva, megragadták a rendszerváltás utáni alternatív oktatási formák egyikét és hétvégi jelenléttel elvégezte az öt éves élelmiszeripari mérnöki egyetemet.

Ez magasabb és jobb fizetésű besorolást, biztosabb állást jelentett a munkahelyén, aminek a közelsége idő- és pénzmegtakarítást, gazdaságának működtetését tette lehetővé, amíg az „romló

13 „Még haza jő s segítget, me nem azt mondom, van olyan, hogy nyáron hazajön egy hónapot s akkor még ő megy az egyik traktorral s én a másikkal még segítget ő is így közbe-közbe.”

14 „A mezőre elvittük a pulykákat, ugye egy ládába bé, a csomagtartóba bétettük, annyit szedgettek a mezőn, nem mentek el a kocsitól messze. S úgy osztán hoztuk haza, de a melle húsa a pulykának, amilyen olyan bécsi szelet, gordon bló, ilyesmi, olyan másból biztos, olyan ízzel nem tudod összehozni.”

félbe” nem jutott.¹⁵ A csőd eljárás időszakában az egymást váltó csődbiztosok, a lefokozott (ő ekkor őrséget vállal a gyár vízellátását biztosító kútnál), elbocsátott és visszahívott munkások és igazgató(k) erőfeszítése ellenére kimondták a csődöt a tejüzem fölött. A tejet beszállító embereket nem fizették ki több havi tejpénzüikkel, azok megkeseredve, kilátástalanságtól övezve, veszteségeik csökkentése érdekében az állataikat eladták, a mezők műveletlenül maradtak.

15 A remetei tejporgyár Románia első tejpor- és gyerektápszergyára, mely 1954. október 24.-én kezdte meg működését. Szovjetunió építette, a háború végén Németországból hadisarcként leszerelt, elszállított technológiát állítottak üzembe. A rendszerváltásig folyamatosan bővült termelési kapacitása és termékpalettája. 1990 után, állami garanciával, még egy nagyobb dán technológiai fejlesztés történt a gyárban, azonban ennek a költségeit nem tudta törleszteni. A rendszerváltás után mebo típusú privatizációs technikával privatizálták ugyan az üzem részvényeit, de a többségi tulajdonos, az említett garanciák következtében, az állam maradt. Az ország Unióba lépése a szubvenciók megszűnését, a piacok megnyitását jelentette a gyár életében. Ezekkel a kihívásokkal nem tudott megküzdeni: 2009-re fokozatosan egyre nagyobb pénzügyi gondjai mutatkoztak. Csődvédelmet és átszervezést kért ebben az évben, ami jogi és szakmai „gyám” kinevezésével járt, azaz megszűnt az önálló döntési kompetenciája. A bíróság által kinevezett, rendre váltakozó ügyvezetők csak tovább rontották a helyzetét. 2011–2013-as években -9.252.092 lejes hiánnyal zárt. A túlméretezett éves tervet (2.076 t.) 747%-al teljesítette alul, azaz 278 t. tejport termelt. Elkerülhetetlen volt a csőd kimondása, a felszámolásának elindítása. 2016-ban történt meg, ami nem csak a község, térség legnagyobb még működő termelő egységének megszűnését jelentette, hanem magával rántotta a régió teljes tejtermelő, beszállító kapacitását, akiknek többhavi tejpénze veszett el ily módon 3.658.564,12 Ron értékben. (Laczkó Sz. E.: 2003) és (Buletinul Procedurilor de Insolventa Nr. 2783/08.02.2018.)

A gyár új tulajdonosaival nem sikerült találkozni: „valaki eláztatta”¹⁶ őt a szemükben. Pedig gyerekkori ismerősök, de lekezelően viselkednek vele, holott ő érez magában tudást és képességet, hogy az „ők malmukra hajtja a vizet”. Azonban a megálázást nem tűri, mint megannyi székely őse, akkor inkább „kenyéren és vízen is megél”.

Soha nem akart tartósan elmenni itthonról, másnak pénzért dolgozni,¹⁷ de mert Remetén egy fizetésből lehetetlen megélni,¹⁸ sok évi magángazdálkodás után, jogi személyiségű mezőgazdasági vállalkozást jegyeztetett be. Ezt megelőzően, 2007-ben eladta minden állatát, egy évig bírta nélkülük. Főállásban 2008-tól gazdálkodik hatvan hektáron: földeket, állatokat, gépeket (homlok rakodós

16 Homályos életrajzi pont, amiről nem beszél, csak sejteti, amire gondol, mert tudja, hogy információm van róla: a tejporgyárból korábban azonnali hatállyal elbocsátották „szakmai tévedés” miatt. A gyár csőd eljárási folyamatában az idegen felszámolók visszaalkalmazták, de miután a régi igazgató (S.V.) újra tisztásba került, ismét kiteszik a termelésből, hiába a legjobb szakemberek egyike. Arra gondol, hogy ez az ember feketítette be az új tulajdonosok szemében, akik e miatt nem számolnak vele, lekezelik. „...*kétfelé nem lehet szakadni, viszont, ugye a gyár is romló félbe lett aztán utóbbi évbe még hogy is van, három évet visszamentem vót a gyárba, mikor hívtak ezek a románok, engem effektíven a bukarestiek hívtak vissza.*” „*Na aztán csak az lett a vége, hogy lerombolások, meg voltam odaát a kútnál, valamennyit örködtem, de azért a pénzért ismét nem érte meg. Azért a minimum minimál bérért, hogy ott örködjél, no nem érte meg.*”

„*Ez nekem egy fájó pontom olyan, hogy én ezt nem tűröm, inkább addig dolgozok reggeltől-estig, de engem biztos nem kezelnek le s akkor azt se mondom, hogy nem fogok dolgozni a tejporgyárnál még, de... (gondolat félbeszakadt) tehát ez egy kicsit úgy...*”

„*S akkor én nem vagyok rákényszerítve, mert ha esetleg ott lennék is annyi év tapasztalattal, ami van a hátam mögött, szerintem inkább tudnám hajtani az ők malmukra a vizet. Dehát hogyha ez még olyan lekezelő volt..., osztán valaki valamit mondott-e vagy mi által-e, de ez úgy szépen kialakult.*”

17 „*(...) én nem szerettem volna elmenni, én külföldön nem dolgoztam egy fél órát pénzér valakinek. Én külföldön nem dolgoztam úgy, hogy (gondolat félbeszakadt). S ha az Isten megsegített nem is fogok...*”

„*Hiába, hogy nehéz volt, nem volt könnyű, me elég sokat dolgoztatunk, főleg ők ahogy elmentek (testvérei), de nekem, nekem nem vót, én itthon kellett lefeküdjek. Én nem szerettem azt, hogy én ott elmenjek, nem.*”

18 „*Itt Remetén, hogy egy fizetésből meg tudjál élni, tarcsál fenn egy autót és egy házat, (vállalkoznia kell) előre munkahely mellett, hogy jöjjön valami, plusz pénzek jöjjenek be.*”

traktor, körkasza, gereblye, ladewagen, bálázó) vásárol. Jenleg hetven darab állata van, célja, hogy huszonöt db. állandó fejőstehene legyen, mert a konszans tejtermelés biztosítja a havi biztos pénzbevételt.

Emberi munkaerő-hiánnyal küzd. A társadalmi egyenlőtlenségek egyre hangsúlyosabbá válnak lokális szinten is.¹⁹ A munkaformákban is individualizálódik a közösség.²⁰ Munkaadóval és munkavállalóval találkozunk, ami mindkét típustól újfajta tudást, habitust, munkarendet vár. Egyre inkább hiánycikké válik napjainkra a képzett munkaerő a mezőgazdaságban is, amelyben a két generációval korábbi paraszti életformából farmer, mezőgazdasági vállalkozó lett, aki racionálisan dönt, tervez, pénzforgalmat bonyolít.

P. is mindennel foglalkozik, amit a helyzet megkövetel: nyáron esztenát szervez, télen a farm belső életét igazgatja, ha a szükség úgy hozza, etet, takarít, fej, javít, traktorra ül, könyvel. Semmilyen szükséges szaktudást nem emleget, természetesen, hogy ő „mindenhez kell értsen”, ami ehhez a vállalkozáshoz kell, csak a „matematikát, a számolást, a beosztást” emeli ki többször is ehhez az állandó jelenlétet igénylő munkához. Férfi és női munka között nem tesz különbséget.

Elutasítja, hogy cégeként tekintsen vállalkozására, ahogy a paraszt megnevezésétől is elzárkózik. „(...) a paraszt az volt akkor, amikor ugye reggeltől

estig mindennap a fizikai munka, a fizikai munka, akkor. Én úgy gondolom, hogy akkor volt paraszti életmód.”

Gyakorlatban ő előteremti a pénzt és ennivalót,²¹ „*nincs másra utalva, otthon van, megoldja a dolgait, nem parancsol senki, ételeiben önellátó, független, nem alárendelt.*” Gépesítve van, „*nem az van, hogy vágjuk a fődét reggeltől estig mindennap (...) az a túl nehéz paraszti életmód, ami volt ezelőtt.*” Nem is farmer, „*mert azok kint vannak a mezőn*”, mezőgazdasági vállalkozóként azonosítja önmagát, aki bár egyénileg termel, de társulva értékesíti termékét a földtulajdonosok és tejtermelők egyesületében.

19 „(...)akkor nem gondoltam én arra, hogy ilyen munkaerőhiány lesz. Tehát nem az lesz a baj, hogy mit adsz az állatnak enni, hanem az, hogy ki adjon enni.” „(...) én szerintem a legnagyobb bajok itt vannak, met a gépeket azokat megvesszük, amelyeneket, ha tudunk újjat veszünk, ha nem használtat, azzal könnyícsük a munkánkat, de viszont a munkaerő (...) Ezelőtt például a pásztorokat is, mondom a saláta levest, a szalonját, ott elkészítették ugye a sajtot, amit ettek, azt ettek, kész, de most kezdődik a szálamítól elkezdve mindent meg kell vegyél neki. A szivar s a minden meg kell, s mindennek viszont jó ára van, s hogyha ezt te tavasszal nem számolod ki, össze meglátod, hogy mennyi marad a te zsebedbe, ha pásztorokodsz, tehát ezér mondom, hogy matematika is kell, me hogyha nincs matematikád, akkor végeztél.”

20 Pawel Starosta (1998) az ezredforduló környékén szervezett nemzetközi összehasonlító kutatást a helyi közösségek vizsgálatára. A közösség helyett a társadalmi kötődés fogalmát ajánlja a posztzocialista helyi társadalmak szerveződésének vizsgálatához. Szerinte az együvé tartozás erőssége, a kötődés hiánya vagy megléte nem a lakosság nagyságától vagy összetételétől függ, hanem attól, hogy az adott település infrastruktúrája mennyire felszerelt, a feltételek megfelelnek-e a lakosság szükségleteinek. A morális kötődés helyi tőkét jelent, amely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez. A biztonság iránti igény is az átrendező vidéki társadalmak lényeges összetevője.

21 „(...) saját magadnak megteremted a kajától, a pénzig valót, tehát nem vagy másra utalva, vagy úgy a saját otthonodban vagy, hogy fejezzem ki ezt, hogy megoldhatod a dolgodat, hogy nem parancsol senki, tehát vannak ezek az oldalai is, hogy nem parancsol senki. Amilyen kajátot te otthon megehetsz, saját magadnak elállítod, azt nem veszed meg sehol, na. Hogy mondjam, azt sem mondhatom, hogy ez független jó életmód, me nem úgy van, hogy éppen, hogy milyen jó, de viszont az ember nincsen, hogy mondjam, senkinek nem vagy az alárendeltje. Tehát én azt, hogy paraszt, én ezt nem így látom, tehát nem így látom, hogy paraszt vagy, mer a földdel dolgozol. Elvégzed a saját munkádot, úgy ahogy látod meg elkészítet a saját kajáidot, az, ami nem az üzletekből veszed meg azt, amit azt se tudod, hogy miből készült el. Nem vagy éppen paraszt, me ahhoz, hogy, visszatérve, ahhoz, hogy vannak olyan gépek, hogy tudd kezelni, ahhoz nem paraszt kell legyél, me kell legyen tudásod is ahhoz, hogy azt a gépet tudjad kezelni.”

Régi/új paraszt

A projekt váltja a hosszú távú tervezést, uniós, nemzeti és helyi szinten érvényesül, rövid időtartamú fejlesztéseket takar, jó esetben általa esély nyílik helyi szinten is a helyi gazdaság irányítására. Úgy is definiálható, mint kultúragazdaság, egy olyan felértékelő terület, melyben külső-belső résztvevők katalizátorként működnek együtt, erősítik a hálózatosodást. Olyan erőforrás, ami a helyi kulturális rendszeren alapul, szereplői olyan hálózatot alkotnak, mely egyszerre van jelen a termelésben és a fogyasztásban.²² Versenyelőnyt jelent az, ha a helyi kulturális sajátosságok és identitások, mint szellemi, tárgyi jellemzők, kulcstényezők, azaz endogén erőforrások a kiindulási pont. Kultúragazdaságot jelent a külső forrásbevonási képesség is. Mindez az adminisztratív struktúrák expanzióját, projektesített

rendszerek elterjedését, ugyanakkor projektosztály²³ születését jelenti (Kovách–Kučerova 2006).

A Magyar Kormányprogram projektje²⁴ segítségével, pályázattal, fajtiszta (felwick) osztrák, 9 egyes hasznosítású (tej-hús) vemhes állatot vásárol 2.208 eurós darabonkénti áron. Benti tartásra szánta őket, mert nagy tömegű, 700 kg-os állatok, borjúzó tinók voltak. Nem véletlenül, meséli belenyugvással, első évben mind bikát ellettek, hogy ezzel se teremtsenek konkurenciát maguknak az eladók, akikkel versenyeznie kell az erdélyi gazdának.

A finanszírozás lehetősége iránt érdeklődőket, a helyi polgármesteri hivatal „ideiglenes szervezete”, a „projekt osztály” (Kovách 2012) csapata százhuszonnégy esetben segítette, elgondolásuknak megfelelően olyan adminisztratív tevékenységgel, mely egyéni szinten a fejlesztést célozta. Megfelelve a sajátos jellemzőknek – adott időkeret, meghatározott költségvetés és cél – mellé rendelte a külső beavatkozással társuló forrásbevonást. Ez a művelet, politikájával együtt, önmagában is meghatározó innováció volt a helyi (mező)gazdaságban, közszférában,

22 „Én úgy gondoltam, hogy megsülök a saját zsíromba, sőt evvel a pályázattal is az állatokat, ezeket szeretném felszaporítani, bár egy olyan húsz-huszonöt darabra, hogyha ezeket az állatokat telbe nyáron bent tudom tartani, én ebből biztos megélek.” „Itt sok-sok matematika kell, kell köbözní, hogy hogy jön ki jobban az egész. Mondjuk én inkább matematikával való, az ilyen számitgálásokat szerettem is, de én szerintem ez a, ez a matematika.”

„Ha én tizenöt tehénnel kevesebbel mentem volna ki az esztenára, jóhogy így soknak tűnt, de hogyha én annyival kevesebbel mentem volna ki, nekem jövedelmem nem maradt volna semmi. Nem szabad elereszteni semmit se, azt kell tudni, hogy ennyi jó bé, annyit költekezhettek.”

„Tehát tizenötödike körül jön a tejpénz, tudod, hogy mennyit kapsz meg körülbelül, abból mennyik a költségek no, mit tudsz megengedni még, hogy hogy no. S hogy kijönn-e, vagy nem jön ki az egész dolog. Amennyire futja, annyira visszatesszünk, ahogy jön a jövedelem annak függvényibe tesszünk.”

„Na, tehát azért az ember ki kell számolja az anyagi oldalát, me hogyha nem, akkor végén azt mondjuk, hogy nem éri meg s nem, tehát, hogy nem jövedelmező, nem lehet ezt így élni. De viszont hogyha oda kell tedd no mert muszáj odatenni, ahhoz, hogy a jövedelemből maradjon meg neked is, mert mindent el lehet fizetni abból, ami jön csak akkor, akkor, akkor nem csináltál semmit se, no.”

23 A projektosztály szakértelemmel, mint intellektuális tulajdonnal bír. Speciális tudás az ő tőkeformája: információ tulajdonosa, ismeri a pályázatírás és a szereplők meggyőzésének technikáit, az adminisztráció részleteit. Jellemzői azonos tudástőke, magasan képzettség, megegyező érdek, akinek hatalmat ad a közvetítő pozíciók elfoglalása. Ezek a tulajdonságok egybeesnek a projekt érdekével, a külső forrásbevonás céljával. A közigazgatásban mindez eszköz, amivel az erőforrás-függőség meghaladható. A központi hatalom számára legitimációra, újraszervezésre ad módot. Ugyanakkor az uniós politikák elfogadtatásának, a konfliktus csökkentésnek, a szimbolikus politizálásnak eszköze. A projekt, mint stratégia, egyszerre innováció, katalizátor és a káros leküzdési tudománya. A tudástermelés, -felhasználás szokott rendjét átírja, egyben átalakítja a jóléti állapotot az olyan hatásával, mint az állami szolgáltatások privatizációja (Kovách 2013).

24 A projekt olyan külső beavatkozás, ami adott célt követ, meghatározott időkerettel és költségvetéssel rendelkezik. Az aktiváló államnak, mint a projekt gazdájának, célja a támogatás és fejlesztés olyan adminisztrációs eszközzel, amely – ha lehet – ne növelje az apparátusát. Tehát egy új kormányzási technikáról, hatalmi beavatkozásnak eszközéről beszélünk, ami a nemzeti központi hatalom és az uniós politika legitimációját szolgálja, azok elfogadtatásának eszköze. A kedvezményezett, akit a támogatás megszerzésének célja vezet, a tanulás és közvetítési transzferek folyamában le kell mondjon saját, eredeti elképzeléséről, kulturális sajátosságairól, régi tudásáról, kvázi szabadságáról – cserébe a támogatásért. Adminisztratív, technikai, gazdasági szinten is a központ fenntartja az ellenőrzést, ami ezzel a gyakorlattal nem illeszkedik a neo-endogén fejlesztési elmélethez (Kovách 2013).

tudásban. Eredendően ez a gondolkodásmód a remetei embertől idegen, de a legfőbb imperatívusz, az „élni kell” és a tapasztalat, hogy a meg nem térítendő támogatásból kimaradókat marginalizálódás fele tolja a gazdaság, a részes szereplői pedig újfajta társadalmi rend képviselői lesznek, minden helyi szereplőt a folyamatokban való részvételre buzdított, így P-t is. Mindez érzékelhetően a helyi hatalmi viszonyok megváltoztatását is jelentette a gazdálkodók köreiből. A gyakorlattal, a redisztribúciós források legfőbb kezelőjeként, a helyi gazdátársadalomban is általánosan érvényesülő mentalitás-váltást generált a helyi projekt-csapat is. Az egyébként sablonosított rendszer különbségei az egyéni adottságokhoz vezethetők vissza: P. gazda kognitív és nem-kognitív készségei, puha és kemény hálózatokban elfoglalt, betöltött szerepe és az ezekből fakadó egyéni ambíciói értékelődhetnek volna újra.

Elbeszélőmmel nem ez történt. Mert még csak nem is gépekbe, állatokba fektetett be, így az előbbieket természetes következménye az életmód és a mentalitás polgári formáinak, értékeinek a privát szférában megjelenő megnyilatkozásai (lakberendezés, családtervezés, gyereknevelés stb.) nem változtak a külső hatás ellenére. Tehát mindaz, amit városiasodásként, civilizálódásként vagy modernizálódásként emleget a szakirodalom, elmaradt.²⁵

Nosztagiával és vágyakozva gondol a megosztó terhekkel működő ideális családi gazdaságra, amiben neki nincs része.²⁶ Nem könyvből tanulta a gazdálkodást, nem örökölte, önerőből tart ott, ahol. Harmadikos lányát nem érdekli (egyelőre) a gazdaság, nem szereti. P. nem képes azt tenni, amit

az édesapja velük: belenevelni a munkába. Lánya érdeklődését és idejét az internet, telefon, tv foglalja le.²⁷ Ötleként gondol arra a lehetőségre, hogy feles tartásban lehetne érdeklődő fiataloknak borjüket adni. Területeket is adna hozzá ő, ha volna kinek. Hátha megszeretnék a munkát, észrevennék a természet szépségeit.

P. értékrendjében és életvilágában a munka, annak eredménye és jelentéstartalma: haszna, értelme, életrendje, munkaszervezeti-közösségi koordinációja, technikai eszközzel rendelkező öntudatlanul vagy kimondatlanul túlmutat önmagán. Szerintem lehet beszélni arról, hogy itt nem egy „tisztá” folyamatról van szó: a paraszti világ nem tűnt és nem is fog eltűnni teljesen; de szó nincsen arról, hogy tisztán a polgári világ felé mozog minden ebben az átalakulásban. Mindegy, hogy a szereplőm a szerződéses munkaviszonyban rögzített munkaidő keretei között, vagy éppen „szabadidőt” tölt a mezőn, gazdaságában, dolgozik a családja-vállalkozása karbantartásán.²⁸ Életének központi elemeként a munka nem egy, az élet-vállalkozás többitől független, szeparálható része, hanem a paraszttalanodás-polgárosodás folyamatában egy folytonosan végivonuló fontos szál, szerkezeti tartóelem.

P. nem első generációs gazdálkodó, hanem édesapja követője, gyerekként ismerte meg, a korszaknak megfelelő szinten, az állattartást és az egyéb mezőgazdasági munkákat. E ponton túl atipikus plurális habitusok érvényesülnek életvezetésében: korcsoportjában azon kevés kivételek közé tartozik, aki munka mellett, önerőből szerez egyetemi diplomát, mégsem követi fivére példáját, nem hagyja el a falut.

25 Ennek a dimenzióknak külső befolyásoló további faktora az önkormányzatok települési versenyképessége céljával, az élhető település megvalósítása érdekében általuk elkövetett integrált beruházások sora. A megvalósított munkálatok következménye a polgári életlehetőségek általános elérhetővé válása. Ebben a gyakorlatban az a kérdéses, társul-e mindez olyan érték tudatos szemlélettel, neveléssel, ami az érintetteket úgy igyekszik befolyásolni, nevelni, hogy azok a civilizációs folyamatokkal párhuzamosan ne vetkőzzék le a paraszti minőségüket, identitásukat, hagyományaikat, értékeiket.

26 „Nagy családdal, gondolataim szerint egy nagy családdal ezt szépen béosztó életmódnak lehetne vinni szerintem, én szerintem, s egybe vóna mindenki, így gondolom. Mind az, hogy ami, csak példa, hogy az egyik testvéred el kell menjen valamerre dolgozni ugye külföldre, hazajő egy évbe kétszer háromszor, vagy pedig egybe lenne mindenki ügyesen, mindenki végezné a dolgát, mindenkinek a saját jövedelme megvóna, tehát ezeket mind ki lehetne alakítani a gazdálkodásból és nem azt mondanád, hogy paraszt vagy.”

27 „(...) ennyire elő vagyunk haladva, hogy a telefon s az internet, s a minden hát itt az, hogy s mindent kézhez kapnak, mert ugye mindent kézhez kapnak, a szülő mindent megteszen a gyerekéért s az a lehetősége főleg annak a családfőnek, akik külföldön vannak, nincsen meg, hogy maga után nevelje, hogy menyünk, dolgozunk vagy valami. Itthon készen minden meg van kapva, internetezünk, elmenyünk iskolába. Most még oda se megyünk, (pandémia okozta online oktatás) na, úgyhogy nem, nincs ahogy belé legyenek ezek nevelve. Tehát ritka az a fiatal, aki belé van a gazdálkodásba nevelve.”

28 „Hát itt nem lehet olyan, hogy férfimunka, női munka szerintem nem lehet, nem lehet mer hogyha muszá, akkor dőgozni kell, tehát itt s nálunk szerintem, aki kicsi korba oda vót szoktatva, hogy vót feladata, hogy mit kellett elvégezni mindennap, hogy tanultunk is, de mellette még meg vótak a feladatok, úgy a munkába úgy belé vótunk vüve, no tehát ez úgy hogy gyermekkorba, tehát nem mondhatom azt, hogy no most ezt férfi munka s nem fogok neki vagy ilyen dolgok. No, ez olyan, hogy kell csinálni.”

Helyettük ő veszi át a család földjeit, gyarapítva művelési azokat és vállalkozásba kezd. Ehhez, az elméleti tudáson túl, rendelkezik azokkal a termelői-gazdasági attitűdökkel, melyekkel nem csupán esélyt teremt a túlélésre, hanem példás módon fejlődik is. Együttműködéseit saját érdekei szerint alakítja, konfliktusokat vállalva konkurál boldogulásáért. Attól sem fél, hogy leányanyaként vállaljon gyereket, egyedül neveli, azonban neki nem sikerül a munkára nevelés családi örökségét átadnia – lányát nem érdekli a gazdálkodás, nem tudja bevonni a közös munkába. Gazdaságának szinten tartását meghaladó terveket nem dédelget, érzelmek nélkül, matematikai számítások szerint él és gondol a jövőre. Beszélgetőtársam életútja magán viseli a kockázati társadalom sajátos lokális jegyeit, miközben diszpozíciói rendre átalakulnak a posztzocialista kor változó strukturális kényszerei hatására, azaz életkorát meghazudtoló erős és tartós plurális habitusokkal boldogul.

Felhasznált szakirodalom

- A. Gergely András 1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA Politikatudományi Intézet – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Beck, Ulrich 2003 *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Buletinul Procedurilor de Insolvență Nr. 2783/08.02.2018.
- Dilthey, Wilhelm 1990 Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In Bacsó Béla szerk. *Filozófiai hermeneutika*. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Budapest, 61-90.
- Gadamer, Hans Georg 1990 Hermeneutika. In Bacsó Béla szerk. *Filozófiai hermeneutika*. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Budapest, 171-188.
- Gadamer, Hans Georg 1984 *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen 1990 A szellemtudományok ön-reflexiója: a történettudományi értelemkritika. In Bacsó Béla szerk. *Filozófiai hermeneutika*. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, Budapest, 147-188.
- Kovách Imre 2012 *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovách Imre 2013 A felemelkedő projektosztály. In Czibere Ibolya – Kovách Imre szerk. *Fejlesztéspolitikai – Vidékfejlesztés*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen, 157-168.
- Kovách, Imre – Kučerova, Éva 2006 The project class in Central Europe. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 1:3-21.
- Kovács Teréz 2020 *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Laczkó-Szentmiklósi Endre 2003 *Gyergyóremete település ismertető*. Mark House Kiadó, Gyergyószentmiklós.
- Lewis, David 1983 Languages and language. *Philosophical Papers*. Oxford University Press, 1:163-189.
- Melegh Attila 1999 Migráció és életút. Amerikás élettörténetek. *Regio*, 3-4:126-161.
- Pászka Imre 2007 *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Starosta, Pawel 1998 Inhabitants' feeling of social bonds with rural and small town communities in Bulgaria, Poland and Russia. In Grandberg, Leo – Kovách, Imre eds. *Actors on changing European countryside*. Institute for Political Sciences, Budapest, 104-131.
- Weber, Max 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriáiban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

I. számú melléklet

P. biográfiai életeményei

- Édesapja a tejporgyárnál sofőr.
- Alsó tagozatos iskolás, amikor délutánonként közösen kaszálnak a fiú testvérei édesapjukkal a tsz teheneinek, ő gereblyél utánuk. Mindenkinek meg volt a feladata. Cserébe területet kapott a kollektívából a család szabad megművelésre.
- Kocsijuk volt, aminek a tetején a szerszámokat, a csomagtartóban pulykákat vittek a mezőre.
- Két testvér bátyja van, három-három év korkülönbséggel.
- Nyolcadik osztály után Galacra, hároméves tejjepari szakiskolába megy.

- Otthon, leszerződve, állatokat tartanak saját szükségletre is termelnek.
- Két bátyjának, közös erővel, házat építenek a szülei.
- A forradalom után a testvérei elmentek külföldre dolgozni.
- Egyikük hazaköltözött, a Harangvirág utcában lakik, kőműves.
- A másik kint van Magyarországon, évente jár haza, ilyenkor segít a húgának.
- Estiben, a ditrói líceumban, leérettségizett.
- 2001-től öt éves, hétvégi oktatású, élelmiszeripari egyetemet végez. Közben dolgozik a tejporgyárban.
- Szülei mintáját követi: délelőtt gyárban dolgozik, délután a mezőn.
- Remetén fizetésből lehetetlen megélni, az igények és a költségek a demokráciában megsokszorozódtak.
- Soha nem akart elmenni itthonról, de a fizetése nem volt elég, ezért kezdett gazdálkodni.
- Önállóan földeket, állatokat vásárol. Közösen tartják, ameddig az édesapja egészsége engedi. Állatokba keveset fektetett akkor.
- A „gyár romló félbe lett”, elbocsátották, csődvédelem közben visszaalkalmazza a bukaresti felszámoló cég, őrséget vállal a vízháznál.
- Nem kellett ingázni (pénz, idő), közel volt, olcsó volt, jól fizettek.
- Csődöt jelentett a gyár.
- Édesanyja betegsége miatt Vásárhelyre ment, nem tudott jelen lenni a gyár új tulajdonosainak első beköszöntésén. Utána lekezelték azok, ez rosszul esik neki, régi intrikákra gyanakszik.
- 2007-ben minden állatát eladta, egy évig bírta nélkülük.
- 2008-tól főállásban gazdálkodik, összesen hatvan hektáros legelőn, kaszálón, szántón.
- Munkaerőhiánnyal küzd: nyáron pásztorok, télen rendezők nincsenek.
- Mindent önállóan teremtett meg, nem örökölt. Nem könyvből tanulta a gazdálkodást.
- Célja 25 db. állandó fejőstehene legyen a gazdaságában. Jelenleg 70 db. van, szeretné a létszámukat a minőség javára csökkenteni.
- Munkáját nem tekinti céges vállalkozásnak. Azzal „nem mer” foglalkozni.
- Ha az emberei nem teljesítenek, ő áll szombat-vasárnap munkába, mindenhez kell érten. Megváltoztak a mezőgazdasági bérmunkások igényei is.
- Traktort vezet, gépeket szerel, hogy mindent ne kelljen megfizessen. „Kell tudni bálni a gépekkel, kárt ne tégy, javítani is tudj”.
- Nem tesz különbséget férfi, női munkák között.
- Egyesületesen keresztül értékesíti a tejet, akkor is ebben látja a jövőt, ha a gyár újra indul.
- Havi készpénz-bevételt a tejpénz biztosít.
- A hús dolgán kellene segíteni: a húsfelvásárlás most nincs megoldva, kihasználják ezt a helyzetet a kereskedők.
- Tudatosan élelmiszer-önellátásra törekszik, üzletekből beszerzett alapanyagokat állít szembe a házilag megtermelttel.
- Tej- és hústermelésben látja a jövőt, reménykedik a tejporgyár újra indulásában.
- Pro Economica pályázattal (15.000 euró) Ausztriából vásárol fajállatokat.
- Tudás kell: matematika, számolás, beosztás a gazdálkodáshoz.
- Elutasítja a paraszt megnevezést, nem farmer, mert az kint van a mezőn. Ő mezőgazdasági vállalkozó.
- Harmadik lányáról nem gondolja, hogy folytatni fogja a gazdálkodást. Az ifjúság nincs belenevelve a munkába. Csak az „internet, telefon, tv”.
- A fiatal nem jó, ha csak megörökli a kész, „de ahhoz szerintem belé kéne nőni inkább ezekbe a munkákba, ami nem nagyon van itt nálunk”.
- Közös területhasználattal borjú farmot el tud képzelni, ahol valaki felesben tartja, felneveli az állatokat. Iskolás gyerekeknek bértartásba adna borjút.
- Családi ideálja: itthon, közös munkával megélni.

Pygmalion

Ludmann Mihály

PYGMALION MAGÁNYA
Gondolatok Ruttkay Sándor grafikáiról

[DOI 10.35402/kek.2022.2.5](https://doi.org/10.35402/kek.2022.2.5)

Minden a teremtéssel kezdődik, ahogyan a szobrász és a festő is megteremti a művét. A *Szobrász* arca hasonló a *Látomás* férfi arcához, a nő nagyon finom és könnyed vonalakkal megrajzolt teste ellentéte a férfi vastag és görcsös kezének. A *Szobrász*, aki itt nem térbeli formát teremt, hanem vonalakkal bontja ki a szépen hullámzó merengő arcú nő formáját, akinek vékony vonalassága a síkot hangsúlyozza, míg a szobrász tónusai némi plasztikusságot teremtenek. Ki teremt kit? Ahogyan Csuang-Ce álmában lepke volt, de felvetődik a kérdés, hogy a filozófus álmodja a lepkét vagy a pillangó álmodja őt? *A Festő*, aki a szoborszerű női alakot festi és nem a vásznon jeleníti meg őt, hanem mint modellt, vagy mégis az a kép? Álom és valóság és egy látomás. Karcsú meztelen nő és egy idősebb férfi arc, akiket a kréta vöröses vonala köt össze. A komor férfi arc fekete vonalai tragikus szomorúságot hordoznak.

Ruttkay Sándor grafikái a teremtő alkotás vívódásai, örök kérdések az ittlétről, a múlttól és az örökkévalóságról, amelyekre nincs egyértelmű és boldogító válasz. A festő-szobrász-grafikus teremt. Létrehozza a világot, amelyen a szobrász és a szobor között folyamatos a párbeszéd, mert egymást formálják. Nem véletlen, hogy több rajzán is megjelenik *Pygmalion*, a szobrász, aki beleszeret az alkotásába, mert a művet formáló alkotó mindig is kapcsolatban van a művével, akkor hiteles, ha ő is benne van. Ezt látjuk Ruttkay Sándor grafikáin.

Az alkotás lélekgyöttrő állapot, drámai kibontakozást sejtet, mint a szerelem, ahogyan a *Vágyakozás* című akvarelljén megjelenik. A kitérülő női test vöröses barnában megrajzolva, nagyon finom sejtelmességgel mutatja meg nőiségét és szépségének csábító formáit, amelyhez egy sötét, árnyeszerű férfi arc közelít, akinek kezujjainak megragadó mozdulata fejezi ki a birtoklásra irányuló vágyát. A szerelem ilyen, amely Platón szerint nem más, mint annak a vágya, hogy újra egyé váljon, ami egykoron egész volt, de az istenek féltékenységből ketté választották, és így arra készítetve az embereket, hogy keressék a másik felüket. Ezt tesszük mi is, és ezt látjuk Ruttkay Sándor rajzain is. Lehetetlen vállalkozás? Hisszük, hogy nem az, ahogyan az

Antik idill című rajzon láthatjuk. Idilli pillanat, a szerelmespár összebújva a zenének hódol, annak a művészetnek, amely Platón szerint a legjobban fel tudja korbácsolni az érzelmeket. A rajzon az együttlét harmóniája bontakozik ki, amit a könnyed vonalakkal összeszótt testek is megfogalmaznak. Ritka pillanat ez, vallja a grafikusunk, mert az *Ádám és Éva* nagyon bravúros könnyedséggel megrajzolt női alakja az alma maradéka felé mutat, némi humorral szelídítve meg a tragikus történetet, amit ő még nem ért, azonban Ádám igen, ahogyan a távolabbi helyezett összekucorodott alakjának komorsága már a bűnbeesés utáni állapot tragikumát hordozza.

Mert a Szerelem ilyen. Benne rejlik az ösztönös *Vágyakozás*, és megjelenik a *Féltékenység*. Kaotikus, pasztellel rajzolt vonalak kuszálják össze a két alakot, amelyben a vörös a szenvedély és szenvedés, míg a fekete az értelmező racionalitás, amely a férfialakban testesül meg, akinek arca komorsága tragikus érzésről tanúskodik.

És eljön az elmúlás, nem marad más, mint az *Emlékezés*, amely arctalan öregséggel mereng a múltba, ahol szétfoszló tónusok és néhány vonal villant fel valamit a régről, a társtalanság világából visszatekintve, és lassan belevezve az elmúltba.

Ezt az ívet, amely az emberi létezés tragikusan-örömteli állapotának grafikus megfogalmazása, némi derűvel oldja fel a művész *Szeretők* című akvarelljének idilli állapota. Önmagában sokat elárul ez, némi vigaszt ad a szerelem és az emberi sors tragikus attitűdjével szemben.

A szerelem, a férfi és nő közötti legmélyebb, poklot és mennyet teremtő érzelem olyan, amely megragadja az örökké-t, ahogyan az *Áhítat* című pasztell képén láthatjuk. A barna színű papíron az idős férfi előtt könnyed fehér vonalakkal kibontakozó a női szépséget megjelenítő vonzó aktot láthatunk, amely a vágy titokzatos és örök letéteményese.

Ahogyan a szerelmi történetekben is megjelenik a tragikus mozzanat, természetes, hogy más témájú művekben is láthatjuk, akár megszemélyesített alakban. Ilyen tragikus hős Don Quijote, aki a lovagkor elmúltával képviseli a lovagi eszméket. Alakját sokan megjelenítették, többek között Honoré Daumier grafikus- és festőművész. Nem véletlenül

vált kedvelt alakká, mert személye hordozza azt a vágyat, hogy a kicsinyes, önző és gyarló világból menekülni kellene egy olyanba, ahol az emberi értékek és érzelmek még fontosak. Ruttkay Sándor *Don Quijotét* lándzsával a kezében üldögélő idős férfiként karikírozva jelenítette meg. Mezítlábas és szánalmas, nem a középkori lovagi eszmények megtestesítője, hanem a világból elvágódó magányos hős, aki már lemondott a küzdeletről. Ez a szelíd humor nem idegen a művésztől, ezt láthattuk már a szerelmi történeteiben is.

A *Különc* nehezen megfejthető alkotás, hiszen itt nincs olyan irodalmi előzmény, mint pl. a *Don Quijote* történeténél. Melankolikus tekintete, hajlott háta mesebeli alakká teszi, akinek a társa egy kutya, amire a Ruttkay-grafikákon gyakran megjelenő jellegzetes tagolással megformált keze is mutat. Az állatábrázolás csak elvétve tűnik fel grafikusunk lapjain, ezért is kap ezen a művön nagyobb jelentőséget. Az *Elűzött angyal* szenvedélyes, megrémítő tekintete a kiszolgáltatottságról és magányról árulkodik, amelyet még a kevés feltűnő színárnyalat sem tud feloldani.

Az illusztráció a képzőművészet évezredek műfaja, amely a grafikában eddig különösen nagy szerepet töltött be, és azt láthatjuk, hogy a grafika születésétől ez máig meghatározó feladata a rajzművészetnek. Szoros értelemben véve az illusztráció egy történet végigkísérése rajzban, amely lehet akár egyedi vagy sokszorosító grafika. Ezt láthatjuk olyan mestereknél, mint Dürer, Zichy Mihály vagy a XX. század jelentős magyar rajzművészeinél, többek között Reich Károly vagy Würtz Ádám életművében. Ruttkay Sándor életművében kevés illusztrációt találunk. Ezek között hangsúlyosak az Énekek énekéhez és József Attila verseihez készült művei. Ruttkay lírai alkat, ezt láthatjuk a szerelem témájú rajzaiban és ez a karakter meghatározta azt is, hogy az illusztrációi is lírai művek. József Attila verseihez készített vegyes technikájú művei azért is különösek, mert halványan a háttérben ott látható a költőről készült fotó, amelyre kéziratosa került, és ezt egészíti ki még egy rajz, amely vívódó emberi alakot jelenít meg. Ez a montázst felhasználó ábrázolásmód szintézist teremt a költő-vers-érzelem képi formáiban.

Ruttkay témái azonosulást követelnek, mert az élet illusztrációi. A téma tágabb értelmében illusztrációnak tekinthetők azok a művek is, amelyek egy-egy jól ismert mitológiai és bibliai történet karakteres szereplőit jelenítik meg. Bár nincs ott a konkrét szöveg, de a néző felidézi a cím olvasásakor a tartalmat, és ezt keresi a megjelenő képen is.

Ilyen *Ikarusz*, *Júdás*, *Hitetlen Tamás*. Az őket megjelenítő grafikai lapokon azonban nem a történet kibontását láthatjuk, hanem azt az emberi drámát, amelyet átélnek. Ruttkay Sándor műveit nézve az ember szembesül kiszolgáltatottságával, mert oly sokszor tévedünk és eltévelyedünk, különösen ha a gög vezet minket. Ezek a történetek erkölcsi kinyilatkoztatások, ahol a konkrét történet morális tartalma okulásként szolgálhat, ahogyan a *Hitetlen Tamás* című nagyméretű pasztellrajzán láthatjuk. Jézus szelíd megbocsájtása, finom tónusokkal kifejezve, más minőség, mint Tamás alakjának erőteljesebb, magabiztosabb rajzossága.

Az életmű különös alkotásai Jézus szenvedéstörténeti állomásainak megjelenítései. Technikailag is, mert a kedvelt barna színű lapot kivágva, és ezt felragasztva egy fehér lapra, már önmagában erősen kontrasztos megoldás. Ráadásul úgy, hogy a rárajzolt formavilágot részben követi a vágás, de itt-ott önálló létezővé válva el is tér tőle. Jézus karakteres arcát tónusos pasztell foltok és rajzolt diópác vonalak teremtik meg.

Ruttkay Sándor kedvelt témája, műveinek visszatérő szereplője Salomé, aki anyja bosszúját beteljesítve, Heródestől elbűvölő táncáért Keresztelő Szent János fejét kérte, akit emiatt a börtönben lefejeztek és a levágott fejet egy tálcán átadták Salomének. Salomé alakját is sokan megjelenítették már táncoló nőként, vagy amikor tálcán tartja Keresztelő Szent János levágott fejét. Grafikusunk rajzain mind a kettő megjelenik, de sajátosan egyesítve, ami mögött ott van a századforduló szimbolizmusának új értelmezése. A táncoló mozdulat fontos elem, de a levágott fej is jelen van. Rajzain Salomé néha szomorú, míg máskor feslett nőként nevet, hiszen a lábán látja a levágott fejet, amely visszatekint rá.

Ruttkay Sándor vérbeli grafikus. A rajz jellemzője, hogy vonallal (és) vagy tónussal ábrázol-jelenít meg síkon. Jóval szűkebb az eszköztára, mint a festészetnek. Bár grafikusunk nagyon kevés munkája dátumozott, azonban kivehető egy olyan tendencia, amely a kezdeti, még iskolás felfogású grafikaértelmezés miatt egyszínű vonalakkal és a tus lavírozásával készültek. Később nagyobb méretekben alkotott rajzain új anyagokat, technikákat kezdett el használni. Ilyen a diópác, amelynek a meleg barna színe egyre nagyobb szerepet kapott a rajzművészetében. Ennek az anyagnak a legvonzóbb eleme a finom átmenetek létrehozásának lehetősége és a színének melegsége. Grafikusunk másik kedvelt rajzeszköze a színes pasztellkréta, amelyek közül a

barnát használja a legtöbbet. Ezzel fehér lapon és színes lapon egyaránt remekül lehet dolgozni. Ezek a színárnyalatok a tus kemény feketéjét helyettesítve feltárják az alkotó azon törekvését, hogy a bensőséges emberi lelki állapotokat és rezdüléseket megjelenítse, és ezek az eszközök ehhez kellő árnyaltságot biztosítanak. A színesség azonban úgy is megjelenik alkotásaiban, hogy más alapszínű papírokra is rajzol, amelyek között feltűnő a zöld és zöldesszürke. Ezekre a lapokra a barna diópác és pasztell mellett a fehér kretával felrajzolt vonalak értelmező és kiemelő szerepe is jelentős. A művész egyformán magabiztosan bánik a vonallal és a tónussal. A foltok gazdag festői hatása nagyon jól érvényesül a *Múzsza* című lapján, míg a zöld lapon hullámzó, gyűrődő-megtörő elcsúszó vonalak játéka a *Kötéltáncos* című rajzán. Ezek mellett az akvarellt is felhasználja néhány rajzának színesítésére, mint a *Megkísértésen* is láthatjuk.

Ruttkay Sándor rajzain az érzelmi választás öndefiníció is egyben, amely az alkotó világban való létéről, és így az emberi létezés örök kérdéseiről valott művészi felfogásáról is árulkodik. Akkor is, ha léthelyzeteket jelenít meg, amelyhez előszeretettel használ fel klasszikus témákat, mint például *Zsuzsanna* vagy *Júdás*, és akkor is, ha sorsokat tár fel, mint a *Vándor* vagy a *Fáradtan* című grafikáján, és akkor is megélhetően emberi, amikor olyan karaktereket örökít meg, mint *Az aggályos* vagy *A gögös*.

Ruttkay Sándor gazdag és sokszínű életműve az emberről szól, tértelenül és időtlenül. Tértelen, mert nincs háttér, nem jelennek meg konkrét téri formák, tájképi részletek. Időtlen még akkor is, ha címei konkrét eseményekre utalnak, de ezek a megjelenítésben nem kapnak szerepet, nincsenek felismerhetően jelen a történelmi kort igazoló díszletek és kosztümök. Művei főszereplője az emberi érzelmek és cselekvések drámája, amelyek kortalanul emberiek, de sokat mondó és elgondolkodtató a dramaturgiája. Felidézeti bennünk, hogy mit tudunk a megjelenített szereplőkről, hogyan ábrázolták őket az elmúlt évszázadokban, és ezek mind belopóznak a néző és értelmező gondolataiba. Emberi sorsok jelennek meg, kétségek és választások, lelki rezdülések és konfliktusok, amelyek néha játékosak, máskor drámaiak. Sok művét melankolikus hangulat járja át, ahogyan ezt láthatjuk *Apa és fiú*, *Titok*, *Melankólia* című alkotásán.

A *Melankólia* című műve diópáccal készült, a grafikusunk által kedvelt méretben, amely ebben az esetben 58x40 cm. Ezen a rajzán a gazdag tónusok szétszórt és véletlenszerűen eloszlott foltjai két világot tárnak fel. Egy sípon játszó idősebb férfi

feje és két keze, amely hangsúlyos és átlós irányban áthúzódik a felületen. Mögötte, szinte a papír világosságába kopóan egy angyali figura bontakozik ki, aki a zenélő felé hajol. A melankóliát régen a négy lelkiállapot egyikeként tartották számon, amelyet melabúként, búskomorságként írhatunk le. Így jelenítette meg Albrecht Dürer is híres *Melankólia* című rézmetszetén. Ruttkay Sándor művén az idős, magányos férfi életérzése jelenik meg. A zeneszó feloldója és gerjesztője is lehet ennek a melabús, szomorkás lelkiállapotnak, hangulatnak. A férfi mellett megjelenő nő nem társ, inkább egy vigasztaló látomás, akinek a gyengédsége és figyelme oldhatja a magánnyal járó búskomorságot. Ugyanakkor múzsza is lehet, akinek a vélt vagy valós megjelenése ihletője lehet az alkotásnak. A grafika zeneisége a vonalak ritmusában, megtörésében és futásában, valamint a tónusok árnyalatgazdagságában fejeződik ki. Ez a zeneiség csendül ki az *Assisi Szent Ferenc* című akvarelljén, amelyen nem a szokásos toposzok, Szent Ferenc életének jelentős, számon tartott és sokszor megjelenített tettei bontakoznak ki, amelyeket jól ismerünk többek között az Assisiben levő falképekről, hanem a zenész szent alakja. Körbeíró pasztell vonalak jelenítik meg őt úgy, mintha hegedülne. Azonban nem a szokásos zeneszerszámot használja, hanem két ágat. A legenda megörökítette, hogy ezekkel úgy zenélt, mintha hegedűt tartott volna a kezében. Assisi Szent Ferenc volt az, aki megírta a *Naphimnuszt*, amely a természet nagy szimfóniája, és ez a zene csendül fel ezen a grafikán.

Ruttkay Sándor sok közös és egyéni kiállításon mutatta be műveit, régóta számon tartott alkotója a magyar művészeti életnek. 1978-ban vették fel a Független Képzőművészek Stúdiójába, majd két év múlva a Művészeti Alap is tagjai közé fogadta. 1991 óta a Magyar Grafikusművészek Szövetségének és 1992-től a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének tagja. Szép számú egyéni kiállításainak sorát az 1991-ben a budapesti Nagy Balogh János Kiállítóteremben megvalósult bemutatkozása nyitotta, amelyet még sok követett. Budapesti bemutatkozások mellett a hollandiai Leidenben, a németországi Nürnbergben is szerepelt, de műveit láthatta többek között a dombóvári, hajdúszoboszlói, salgótarjáni és az esztergomi érdeklődő közönség is. A legutolsó tárlatát a Kondor Béla Közösségi Házban rendezte 2021 szeptemberében, ahol közel félszáz alkotását mutatta be.

További képek a Ruttkay Sándor portfólió címen találhatóak. <https://ruttkaysandor.com>

Vándor

A JORDÁN CSALÁD EMLÉKEZETE

DOI 10.35402/kek.2022.2.6

Absztrakt

A családtörténeti tanulmányban a 18. században Pestre települt polgári Jordán családra és életútjára emlékezünk. A család kiemelkedő, korának elismert tagja dr. Jordán Károly matematikus és hegymászó, akinek tudományos, ill. sportkultúrabeli törekvései meghatározták a magyar matematikai statisztika és valószínűségszámítás oktatásának alapjait, és a hazai hegymászás fejlődését egyaránt. A tudós elhivatottságot és optimizmust előtérbe helyező életfilozófiájának a család több generációján való átívelése jól nyomon követhető. A tanulmány fő kutatási eredményeként bemutatott hatgenerációs családfa egyrészt segédletként szolgál a közlésben nevesített családtagok azonosításához, másfelől szemlélteti és megjeleníti a családfakutatás általános célját, továbbá érzékelteti annak énkép-kialakításban betöltött jelentős szerepét.

Abstract

In the present study of family history, we commemorate the well-respected Jordan family, settled in Pest (Hungary) in the 18th century. A renowned member of the family was the internationally recognized mathematician and alpinist dr. Karoly Jordan whose scientific efforts and endeavours in sport culture led to both setting of the basics of mathematical statistics and probability theory in Hungarian education and development of national mountaineering, respectively. The scientist's philosophy of life, emphasizing the importance of vocation and optimism, can be identified as decisive through a couple of generations of the family. The six-generation family tree, as graphic result of the study, serves as an aid to identify the family members referred in the work, but also illustrates the general purpose of family research while anticipating the significant role of such research in identity formation.

A közelmúltban ünnepelhettük dr. Jordán Károly, korának elismert, nemzetközi hírű statisztikusának, egyben a hazai hegymászás úttörő szereplője születésének 150. évfordulóját. A tudós munkássága és élettörténete bár jól dokumentált, kevesen tudják, hogy felmenői a XIX. századi Pest legszorgosabb s egyik leggazdagabb börgyárosai voltak. Az alábbi írásban polihisztor matematikusunkra és családjára emlékezünk ezidáig nem ismert vagy közlésre nem került családtörténeti adatok bemutatása mellett.

A család első ismert őse, a cserzővarga és kordoványos József (i) Morvaországból (Olmütz) költözött Pestre, ahol 1772-ben polgárjogot szerzett (HU BFL 1772). A tímár két fia, József (ii) és Gáspár örökölte meg és vitte tovább a mesterséget. Egy 1830-as évekbeli, budapesti összeírás szerint, Jordán József (ii) tímármester özvegye gyermekeivel már a tíz legvagyonosabb kézműves- és kereskedőcsalád egyike voltak (Bácskai 2007). József (iii), Gáspár nagybátyjával ellentétben, azonban nem tudta az üzletet továbbfejleszteni, kézműves keretek között ragadt vállalkozása az 1840-es évek közepén csödközelbe is került (Budapesti Híradó 1846). Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy József (iii) fiúgyermekai nem folytatták a családi vállalkozást, s közülük hárman is Pozsonyba költöztek, telepedtek le és alapítottak családot. Jordán József (iii) igen népes polgári családjából Emília 1854-ben Mayer György pápai (később városlódi) kőedénygyárhoz, Jordán Eleonóra 1866-ban Porcia Lajos grófhoz ment feleségül, aki 1896-ban, a hercegi család fejének halálát követően megörökölte a Porcia család hercegi címét is (Mezőhegyi 2019).

Gáspár Károly (i) nevű fia a polgárkönyvi bejegyzése (HU BFL 1838) szerint mészárosmester volt, ami nem meglepő: a börgyártás szorosan kapcsolódott a mészárosok tevékenységéhez. Magától értetődő, hogy a tímár család néhány tagja egy helybeli és jelentős, a század elején nemesi címet is szerző mészáros famíliából, a Muzsik családból választott hitvest.¹

Az egyik első (feltehetően legelső) ferencvárosi ipari üzem a Jordán-börgyár volt a Két Nyúl (ma Lónyay) utca és a Közraktár utca között fekvő

¹ Lásd a családfát (5. kép).

1. kép: A Porcia-kastély, Jordán Eleonóra hercegné egykori rezidenciája (Spittal, Karintia).²

futballpályányi területen (Ferencz 2006). Jordán Gáspár és Alajos császári és királyi szabadalmazott börgyára 1843-ban került bejegyzésre (Matlekovits 1898). Gáspárról, Pest város kiérdemelt választópolgáráról, majd később községtanácsosról (Budapesti Hírlap 1858) gróf Széchenyi István is említést tett 1847-ben írt naplójában (Viszota 1939). A családi vállalkozás évtizedekig Pest egyik vezető börgyára volt. 1888-ban, a Budapesti Iparkamara területén lévő gyárak jegyzékében Gáspár leszármazottjait említik: Jordán Károly és fia börgyárát Újpesten, továbbá Jordán Viktor börgyárát a Lónyay utcában (Közgazdasági Értesítő 1888). A Károly-féle gyárat 1887-ben Mauthner Mihály vásárolta meg, amely az 1948-as államosítást követően Újpesti Börgyár néven működött tovább.²

A családban a folyamatos munka, a nagy vagyon körüli felelősségtudat és túlzó üzleti ambíciók megviselték a gyárosokat. Alajos, mint bőrkereskedő, 1873-ban Budapest legnagyobb adófizetői közé tartozott (Vörös 1971). Az igencsak tehetős üzletember magánélete már kevésbé volt sikeres: feleségét korán elvesztette, évekig magányosan élt, végül 1876-ban öngyilkos lett (Fővárosi Lapok 1876). Alajos unokaöccse, Viktor szorgalmas üzletember, gavallér férfiú és mindenekfölött jó családapa hírében állt. A svábhegyi villájában nyaranta gyakran fogadott nagy társaságokat. Házi hangversenyei, melyeket Gobbi Alajos – Gobbi Hilda Kossuth

díjas színművész nagyapja – a Nemzeti Zenede karnagya rendezett, széles körben ismertek voltak (Fővárosi Lapok 1893). Viktor, hogy tartsa a lépést a feltörekvő versenytársakkal, 1891-ben eladta a gyárat egy részvénytársaságnak. A vállalat elnöke Batthyány Tivadar gróf, vezérigazgatója Jordán Viktor volt (Központi Értesítő 1891). Bár a gyár nagy forgalmat csinált, mégsem hajtott annyi hasznot, amennyit Jordán kilátásba helyezett, akit végül önérzete kergetett öngyilkosságba 1893-ban. A Jordán Viktor-féle börgyár részvénytársaság 1896-ban Millenniumi nagy érmet nyert „Nagybani termelés, verseny- és kivitelképességért” (Bőripar 1896).

A család az 1800-as évek második felére hatalmas pesti ingatlanvagyonnal rendelkezett. Jordán József (iii) és nemes felesége 1841-ben építtetett villát a Városligeti Faszor 5-7. szám alatt (Gábor 2006). Jordán Alajos épülete az Aldunator utcában (ma Belgrád rkp. 6-8.) állt, melyet 1869-ben a Magyar Országos Gőzhajó Társaság vásárolt meg (Budapesti Közlöny 1869). Alajosnak további tulajdonát képezték a Czukor u. 9. (ma Ferenczy István u.) és Sebestyén u. 4. (az utca helyén ma a Ferenciek tere található) alatti épületek. A Mészáros utca 4. (ma Várház körút 6.) alatti telket Jordán Gáspár és felesége az 1839-es árverésen vásárolták meg, de talán az árvíz utáni építési spekulációk, esetleg anyagi helyzetük miatt csak 1850-ben építtettek rá házat (Prusinszki 2000). Itt lakott Gáspár lányunokája,

² A fényképet készítette: Mezőhegyi Gergő.

2. kép: Jordán Károly hirdetése az 1860-as évekből (Pesti Napló 1868).

az elmebetegsége okán fiatalon gondnokság alá került Jordán Augusztus és gyermekei, illetve az 1920-as években ifj. Jordán Viktor rendezte be háztartási, konyhafelszerelési és mezőgazdasági faáru üzletét a házban (Központi Értesítő 1921). Az épület 1949 óta műemlék, amelyet 1999–2000-ban az V. Kerületi és a Fővárosi Önkormányzat felújíttatott (Prusinszki 2000). Az Erzsébet tér 4. szám alatt lakott Gáspár fia, Károly (i), aki az Iparosok Általános Takaré- és Hitelegylettől vásárolta meg az épületet és bővítette ki egy eklektikus stílusú, négy emeletes házzá (<http://urbface.com> 2022). Az eredeti bérházat 1937-ben lebontották, helyén ma az V. Kerületi Önkormányzat épülete áll. A Váci út 109. szám mögött, a Rákospatak mentén az ún. Ördögmalom-telek szintén Károly tulajdona volt (HU BFL 1897), amely terület a váci úti börgyárak mellett volt található. A területek későbbi eladásakor többek között a neves, a magyar ipar történetének egykor kiemelkedő jelentőségű szereplőjéhez, a Láng gépgyárhoz is kerültek Jordán-ingatlanok (HU BFL 1893).

Gáspár dédunokája, Jordán Károly (iii) 1871. december 16-án született Budapesten. A később nemzetközi hírnevet szerző matematikus anyagi körülményei lehetővé tették, hogy édesapja korai halálát (1885), ill. érettségijét (1889) követően külföldön végezze egyetemi tanulmányait. 1893-ban Zürichben szerzett vegyészmérnöki oklevelet (Kenyeres 1967). A doktorátus megszerzése után mint magántanár működött a genfi egyetemen. Itt ismerte meg első feleségét, a felső-ausztriai születésű

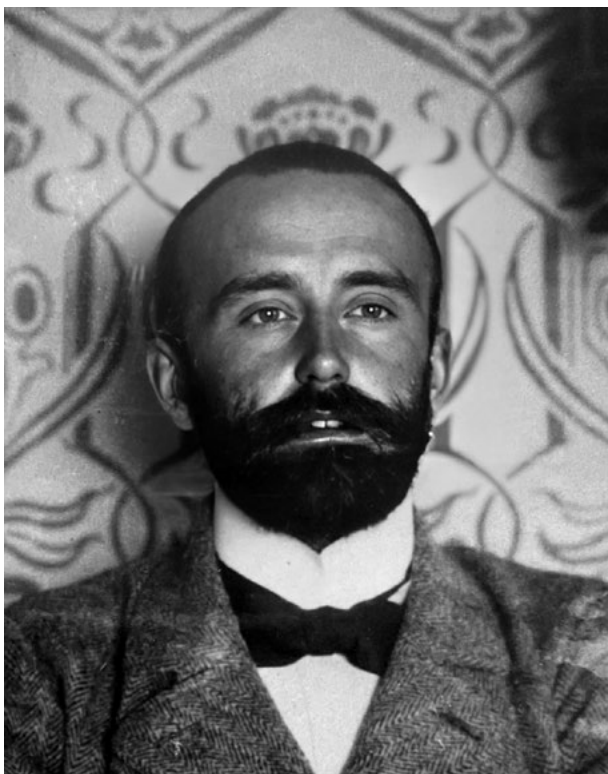
Blumauer Máriát, akivel 1896-ban kötött házasságot. Az évszázad utolsó évei rendkívül próbára teszik a fiatal tudóst. 1897-ben egyik húga, Mária, a budapesti bálók egykori ünnepezt szépsége, Bécsben öngyilkosságot követ el osztrák férje halálakor (Magyar Ujság 1897). Károly nagyapját 1898-ban veszíti el, a rá következő évben pedig felesége nem éli túl harmadik gyermekük születését. 1900-ban Károly fiatalabb húga, Gizella tudóvsz következtében egy grazi szanatóriumban hunyt el.

A családi tragédiák bizonyosan közrejátszottak abban, hogy Károly a hazaköltözés mellett dönt, melyre 1900 körül került sor. Még Genfben veszi feleségül a sevillai születésű, genfi francia családból származó Lavallée Mártát, gyermekei korábbi nevelőnőjét. Károly második házasságából származó gyermekei – akik közül hárman érték meg a felnőttkort – már Budapesten születnek. Idehaza azonban az akkori ipari felkészültségünk nyújtotta lehetőségek nem adtak módot arra, hogy Károly tudását hazai iparágakban értékesítse. 1906–1913 között a Budapesti Szeizmológiai Intézet vezetője volt (Kenyeres 1967), később mint meteorológus tevékenykedett. Biztos, ami biztos, hogy ne szakadjon el a kémiától, a Lisznyai utcai lakásán vegyészeti laboratóriumot rendezett be (Gyires 1975).

Károly hamarosan felismerte, hogy a valószínűségszámítás döntő szerepet játszik a természettudományok valamennyi ágában. Világviszonylatban az elsők között volt, akik a valószínűségszámításnak a tudomány korszerű követelményeinek megfelelő továbbfejlesztésével szisztematikusan foglalkoztak.

1926-ban jelent meg „Matematikai Statisztika” c. könyve, amely az első ilyen tárgyú magyar nyelvű munka volt (Rényi 1960). Károly évtizedeken át a valószínűségszámítás és matematikai statisztika egyedüli szakavatott képviselője volt hazánkban. A valószínűségszámítás klasszikus elmélete műveiben tetőpontját érte el, úttörője volt annak közgazdasági alkalmazásaiban. Számos külföldi tudományos társulat, többek között 1932-ben az American Statistical Association egyesület tiszteletbeli tagjává választotta (Pesti Hírlap 1932). 30 éven át (1920–1950) a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem előadója, 1940-ben megkapja az

egyetemi nyilvános rendes tanári címet (Hivatalos Közlöny 1940). A Magyar Tudományos Akadémia 1947-ben levelező tagjává választotta. Ekkor már idősebb kora ellenére is kivette részét az Akadémia munkájából, így pl. elnöke volt a Meteorológiai bizottságnak. 1956-ban, tudományos életműve elismeréseként Kossuth-díjjal tüntették ki. Születésének 100. évfordulójáról nem csak a Magyar Tudományos Akadémia emlékezett meg, de Londonban, New Yorkban, Sydneyben, Kyotóban és a párizsi Sorbonne-on is ünnepélyes keretek között idézték fel alakját és tudományos eredményeit (Székely 1984).

3. kép: dr. Jordán Károly az 1900-as évek elején.³

Jordán Károly³ nem csak művelője volt az alpinizmusnak, hanem működésének irányával, úttörő tevékenységével nem csekély befolyást gyakorolt a hazai hegymászás fejlődésére. Vérbeli hegymászó volt, aki ezen a téren is legjobbjaink és legelsőink közé tartozott. 1899 tavaszán teszi az akkor 28 éves magántanár első tátrai túráját (Kalmár 2010), mely ettől kezdve éveken át hegymászó tevékenységének állandó működési tere maradt. Első útján, amely a Lomnici-csúcsra vezetett, unokatestvérével, ifj.

Jordán Viktorral kettesben mászta meg a csúcst. Időközben második felesége lett a hegymásztársá, akivel többek között, az Omladék-völgy egyik leg-szebb csúcsát, a később róla elnevezett Márta-csúcsot (2433 m) kuriózumnak számító módon, vezető nélkül, kettesben mászták meg 1899. augusztusában (Kunfalvi 1983). 1900. július 6-án a Szepesi-Öt-tőtől indulva, többszöri próbálkozás eredményeként utat nyitott a Lomnici-csúcsra, a bejárat útvonalat azóta Jordán útnak nevezik, amely ma is egyike a Tatra legnépszerűbb mászóútjainak. Károly a csúcsok meghódítása mellett a barlangászatban is örömet

³ Jordán Kamilla (dr. Jordán Károly ükunokája) engedélyével.

4. kép: dr. Jordán Károly és családja az 1930-as évek közepén.⁴

lelte. Jelentős része volt az 1904-ben megtalált Pál-völgyi-barlang bejárásában, éveken át ő irányította a feltáró munkát (Székely 1984). Nevét viseli a barlang egy nehéz szakasza, az ún. Jordán-fal. Részt vett a magyar barlangkutatás első tudományos szervezetének, a Barlangkutató Bizottságnak megszervezésében, melynek kezdetben alelnöke volt.

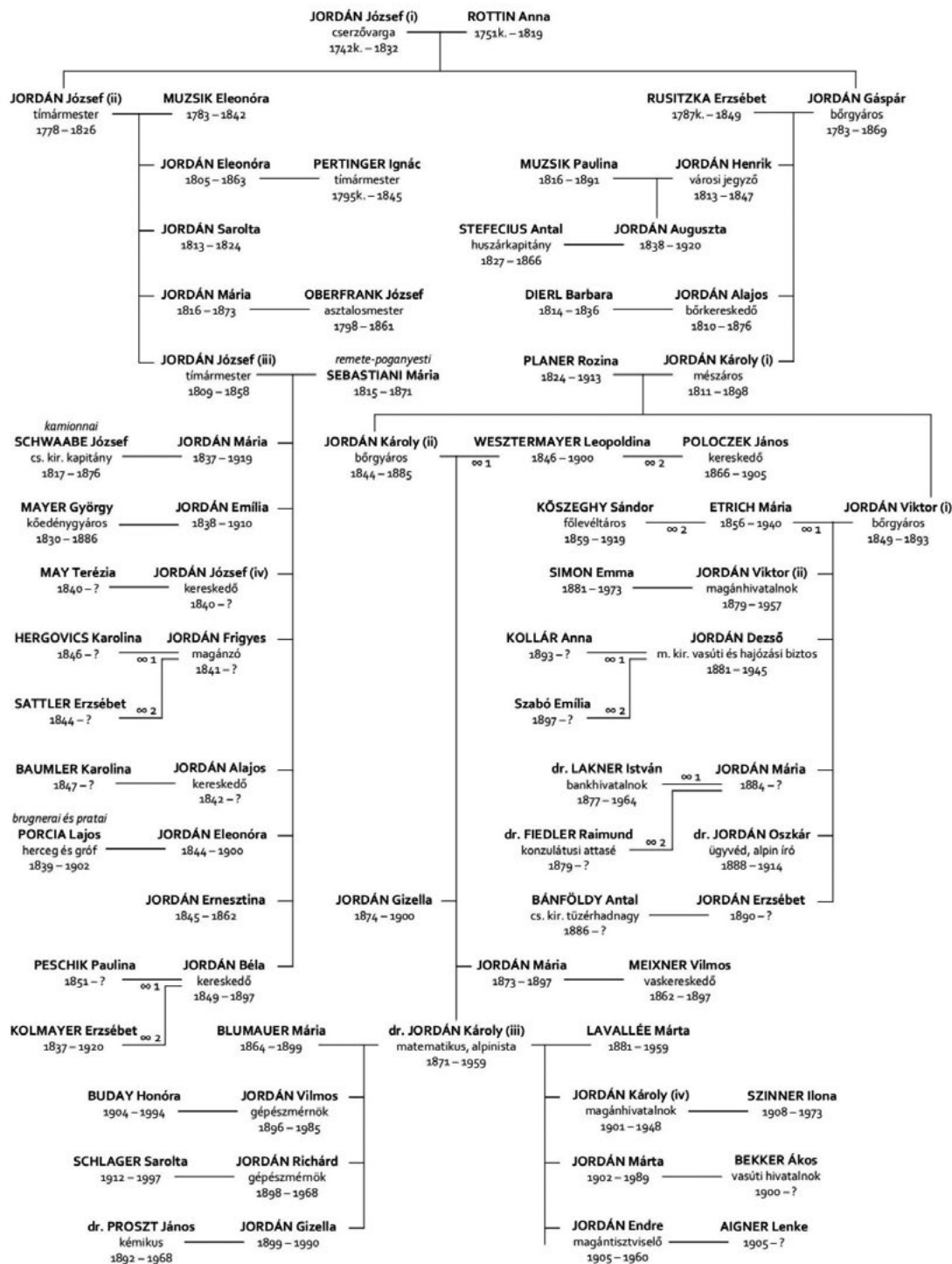
Hobbyi sporttevékenysége nem korlátozódott a szárazföldre: 1912-ben a Balatoni Yacht Club alapító tagja és első kapitánya (Ruják 2008). Több, mint tíz évig ő tartotta a balatoni hosszútávú vitorlásverseny gyorsasági rekordját. A vitorlászás szeretete közel egy évszázadra megmaradt a családban. Károly unokája, Gábor a MAHART SC szakosztályvezetője volt, többszörös magyar bajnok, a Magyar Vitorlás Szövetség örökös tiszteletbeli tagja.

A tudós és hegyász nem omlott össze, amikor a megélhetését biztosító vagyonát az államosítás során elvesztette. Jellemzően azt tartotta, hogy az ember legyen szorgalmas és elhivatott, optimista és nagyvonalú, ne féljen az újtól, ne sajnálja az anyagi javakat saját és mások szellemi értékének gyarapítására fordítani. A Jordán család jelen esszéiben bemutatott történetéből jól kivehető ezen életfilozófia a család több generációján való átívelése, melyet a XXI. században is példaértékűnek tekinthetünk.

A tanulmány kutatási eredményeként létrejött családfa nem csupán az élő leszármazottak részére teremt egy esetlegesen új támpontot az énkép-kialakításban és identitásmegőrzésben, de stimuláló szerepet játszik a témában érdeklődő olvasók, kezdő

családfakutatók leendő hobbijának, munkájának megkezdésében is, mindazonáltal az emlékezetkultúra egyfajta grafikus kifejezése. A geneológiai kutatás az egyénnek történelmet, összetartó erőt, gyökeret, emlékezettudatot ad, miközben erős (családfakutató vagy rokoni) közösséget formál, nemkülönben a közösség szintjén a magyarságtudatot, származástudatot őrzi és erősíti. A Jordán család egy-egy tagja a családi történetek és adatok egy részét kéziratokban (egyfajta családkönyvben) örököltte meg. A családkutatás manapság elérhető eszközei alkalmasak arra, hogy általuk – legalább részben – pótoljunk egy-egy rég elveszett kockát a családtörténeti kirakóban, ezidáig nem ismert vagy elfeledett rokoni kapcsolatokat azonosítsunk, és nem utolsósorban erősebb emlékezettudatot biztosítsunk leszármazottaink részére. Jordán Károly életének gyakorlatilag teljes tárgyi anyagát elvesztette ugyan egy 1956-os lövedék okozta lakástűzben, saját és családjának emlékezete tovább él, melyhez a jelen tanulmány kíván komplementer és hiánypótló adalékot nyújtani.⁴

4 Jordán Balázs (dr. Jordán Károly dédunokája) engedélyével. Balról jobbra, ülésrend szerint: Jordán Kamill, ifj. Jordán Károly, ifj. Bekker Ákos, Prosz Ervin, Bekker Ákos, Jordán Károlyné Szinner Ilona, dr. Prosz János, Jordán Richárdné Schlager Sarolta, Jordán Vilmosné Buday Honóra, Lavallée Márta, dr. Jordán Károly, Jordán Vilmos, Jordán Richárd, dr. Prosz Jánosné Jordán Gizella, Jordán Károly, Bekker Ákosné Jordán Márta, Jordán Andre, Prosz Sára, Prosz Gizella, Jordán Felícia.

5. kép: A Jordán-családfa.⁵

5 A családfán feltüntetett összes adat hiteles és ellenőrzött forrásból (egyházi és polgári anyakönyvek, gyászjelentések, levéltári iratok, újságcikkek) származik.

Felhasznált irodalom

- Bácskai Vera 2007 *Városok és polgárok Magyarországon II. – Várostörténeti tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Bőripar*, 3. 33:4. (1896. 11. 25.)
- Budapesti Híradó*, 337:108. (1846. 02. 15.)
- Budapesti Hírlap*, 104:2. (1858. 05. 07.)
- Budapesti Közlöny*, 79:1014. (1869. 04. 08.)
- Ferencz Zsuzsa 2006 Ferencvárosi séták: gyárak, gyárosok, forradalmárok a Két Nyúl utcában. *Ferencváros*, 16, 2:9. (február)
- Fővárosi Lapok*, 13. 107:502. (1876. 05. 10.)
- Fővárosi Lapok*, 30. 34:285. (1893. 02. 03.)
- Gábor Eszter 2006 Stadtwaldchen Allée – Városligeti fasor (1800–1873). In Bardoly István szerk. *Magyar műemlékvédelem – A Műemlékvédelmi Tudományos Intézet közleményei 13.* Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 193.
- Gyires Béla 1975 Jordan Károly élete és munkássága. *Alkalmazott Matematikai Lapok*, 1. 3– 4:275-298.
- Hivatalos Közlöny*, 48. 18:365. (1940. 09. 15.)
- <http://urbface.com/budapest/a-polgarmesterihivatal-v-kerulet> (2022. 01. 14.)
- HU BFL – IV.1202.v 1. kötet, 440. folio., 1772. szeptember 26.
- HU BFL – IV.1202.v 2. kötet, 170. folio., 1838. október 6.
- HU BFL – IV.1411.b – 1893 – 00481.
- HU BFL – Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1897. 562. (1897. 12. 01-i közgyűlés. 1512.)
- Kalmár László 2010 Egy sokoldalú turista – Dr. Jordán Károly négyezresei. *Turista Magazin*, 117. 1:42-43.
- Kenyeres Ágnes 1967 *Magyar Életrajzi Lexikon. (1. Kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Közgazdasági Értesítő*, 7. 50:3198. (1888. 12. 13.)
- Központi Értesítő*, 16. 35:683. (1891. 04. 28.)
- Központi Értesítő*, 46. 5:82. (1921. 02. 17.)
- Kunfalvi Rezső 1983 Tudós hegyászok – Magyar tudósok a hegyeken. *Természet Világa*, 114. 7:312-313.
- Matlekovits Sándor 1898 szerk. *Magyarország közigazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 7.* 603. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.
- Mezőhegyi Gergő 2019 Hercegek, grófok, leszámazottak. *Veszprémi Napló*, (75.) 14:12 (2019. 01. 17.)
- Pesti Hírlap*, 54. 35:6. (1932. 02. 13.)
- Pesti Napló*, 191–5495:4. (1868. 08. 20.)
- Prusinszki István 2000 Felújították a Jordán-házat. *Népszabadság*, 31. (2000. 10. 20.)
- Rényi Alfréd 1960 Jordan Károly 1871–1959. *Magyar Tudomány*, LXVII. (Új Folyam V.) 4:233-235.
- Ruják István 2008 A magyar vitorlázás legendái – Jordán Gábor. *Hajó*, 16. 153:22-24. (2008. április)
- Szeretve mind a sirig. *Magyar Ujság*, 6. 308:10. (1897. 11. 07.)
- Székely Kinga 1984 Megkésett emlékezés Jordán Károlyra. *Karszt és Barlang*, 2:93-98.
- Viszota Gyula 1939 szerk. *Gróf Széchenyi István összes munkái. 15.* 693. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Vörös Károly 1971 Budapest legnagyobb adófitetői 1873-ban: adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában 2. In Tarjányi Sándor szerk. *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest. 287.

Salome

MARGARET A. MURRAY BOSZORKÁNYKULTUSZ-TEÓRIÁJA ÉS KRITIKÁJA

[DOI 10.35402/kek.2022.2.7](https://doi.org/10.35402/kek.2022.2.7)

Absztrakt

A tanulmány ismerteti Margaret Alice Murray boszorkánykultusz teóriáját, amit az 1920-as években adtak ki először. Murray (1863–1963) egy angol antropológus és egyiptológus volt. A dolgozat fő kérdése, hogy miképpen válhatott egy tudományosnak szánt mű az újpogányság egy ismert és kedvelt mítoszává. Mivel ez egy elterjedt nézet nemcsak a modern pogányságban, hanem a New Age egyéb irányzataiban, fontos feltárni a forrását. A boszorkánykultusz-teória szerint a középkori és újkori boszorkányperekben olvasható vádak mögött egy valós, pogány titkos kultusz állt, melynek követői a mágia segítségével segítették az embereket a mindennapokban, és emiatt az egyház üldözte őket. A művet e kor tudományos világa vegyesen fogadta: bár már ekkor is bírálták, ennek ellenére akadtak követői. Ma már nem kérdés, hogy egy ilyen kultusz sosem létezhetett, a bírálók az írásos és tárgyi források hiánya mellett Murray felelőtlen forráskezelését hozták fel érvként. Ennek ellenére a modern pogányságban ez a teória a mai napig közismert a modern pogányság követői között.

Abstract

Margaret A. Murray's Witch Cult Theory and its Criticism

In the paper Margaret Alice Murray's witch cult theory is studied that was first published in the 1920s. Murray (1863–1963) was an English anthropologist and Egyptologist. The main question of the paper is how a scientific thesis could become a myth known among neopagan movements. As this is a widespread theory not only in contemporary paganism, but in other trends of New Age as well, it is important to discover its source. According to the witch cult theory, the accusations in medieval and early modern witch trials describe a real cult, the followers used magic to help the people. The work's reception was mixed in the academic world: although it was criticized, it also had followers. Nowadays it was proved that such cult never existed, the researchers mentioned

the lack of written and archaeological sources as a proof as well as Murray's irresponsible use of sources. Despite this the theory is well-known among neopagans.

Bevezetés és problémafelvetés

Margaret Alice Murray (1863–1963) egy angol antropológus és egyiptológus volt. Az egyike volt az első női oktatóknak a Londoni Egyetemen, valamint két évig a Folklore Society elnökeként is tevékenykedett. Az első világháborúig Egyiptomban végzett ásatásokat (Murray 1963:103-105), a harcok kitörése után Angliában és Máltán folytatta a kutatásait. Kortársai nagy tudású kutatóknak tartották, így miután megjelentette a boszorkánykultusz-hipotézisről szóló műveit, nagy visszhangot keltettek a tudományos körökben. A legismertebb könyvét, melyben kifejtette vitatott elméletét, a *The Witch-Cult in Western Europe* c. alkotást 1921-ben adta ki (bár az elméletéről elsőként egy 1917-es tanulmányában ír), melyet két másik könyvvel egészített ki a további évtizedekben, ezek voltak a *The God of the Witches* (1931) és *The Divine King of England* (1954) c. művek (Whitehouse 2013:120-121).

A boszorkánykultusz-teória nemcsak Európa tudományos közegére gyakorolt nagy hatást, hanem befolyással volt a 20. században létrejövő újpogány vallási irányzatokra is, mint például a Gerald Gardner által alapított Wicca, vagy az abból kinövő Istennő-kultusz különböző irányzataira. Jelen dolgozat célja, hogy egyrészt bemutassa Murray téziseit, valamint azoknak forrásait és kritikai fogadtatását. Másrészt arra is választ fogok keresni, pontosan miként válhatott egy tudományosnak szánt tanulmány a populáris mozgalom elemévé. Számtalan történész, antropológus és néprajzkutató foglalkozott ezzel a témával, közülük a továbbiakban a történeti-néprajzi kritikákat fogom bemutatni, illetve a kor első fogadtatásait. A dolgozat végén a saját kutatási eredményeimet ismertetem.

A boszorkánykultusz-teória

Murray *The Witch-Cult in Western Europe* c. könyvében leírja, hogy állítása szerint nyomára bukkant egy, a középkor alatt is titokban létező pogány vallásnak, egy „dianikus”¹ kultusznak, mely szerint egy kereszténység előtti ősi hagyomány közvetlen utóda volt (Murray 1971:2).

E vallás követői boszorkányoknak nevezték magukat, és a boszorkányok istennőjét, valamint istenét imádták. A hívők tizenhárom csoportba tömörültek,² mely hat papot, hat papnőt, és a Nagymestert, azaz a főpapot jelentette. Az utóbbi szertartásos öltözkéhez hozzátartozott az agancskorona, így Murray azt feltételezte, hogy a főpapot a későbbi boszorkánypercek során ezért összetéveszthették az ördöggel (Murray 1971:28). Minden teliholdkor összegyűltek varázsolni,³ vallási ünnepeikből nyolc volt: megülték a két napfordulót, ill. napéjegyenlőséget, valamint február, május, augusztus és november előestéjén is ünnepeltek.

Mivel Murray szerint ez egy étellel teli termékenységkultusz volt, így a szertartások során központi eleme volt a termékenység növelése, mely gyakran féktelen lakomákban és orgiában nyilvánult meg. Mivel a termékenység hagyományosan az asszonyokhoz köthető, így a női nemiség hangsúlyosabb volt. A boszorkányok varázserejüket is ennek növelésére, esetenként esőhozásra használták, de nem irtóztak az átkozástól és szerelmi büvöléstől sem (Murray 1971:24). Mágikus képességeiket különféle áldozatokkal növelték, ezek közé tartozott az étel-, de a gyermekáldozat is (Murray 1971:158). Murray ír ezenkívül még a „Boszorkányok Istenének” feláldozásáról, egy rituális ruhákba öltöztetett bábu elégetéséről, mellyel szintén a termékenység növelését szerették volna elérni (Murray 1970:122). Munkájukat ezenkívül segítették

személyes familiárisaik,⁴ akik gyakran állat képében éltek együtt a boszorkányokkal. Repülőkenőcsöket is tudtak készíteni, melyek különféle hallucinogén növényekből készültek, ezzel eksztatikus, vallásos élményt biztosítva a hívőknek (Murray 1971:230–235).

Murray talán legvitatottabb tézise, hogy a boszorkányok állításuk szerint nem maguktól találtak rá mágikus erejükre, hanem a tündérektől kapták. Szerinte a tündérek valaha egy ténylegesen létező, törpenövésű faj volt, a brit szigetek őslakosai, akik intelligensebbek és műveltebbek voltak a később érkező népeknél. Ők tanították meg az őseinket a kultúrájukra, valamint a mágikus kultuszukat is áthagyományozták (Murray 1971:257–258).

Murray több híres boszorkányt is említ a művében. Mivel úgy vélte, hogy titokban több magas rangú nemes, politikus és egyházi személy is tagja volt a kultusznak – csak így maradhatott fenn a középkorban is a boszorkánypercek ellenére –, több híres személyt is boszorkánynak gondolt, például ilyen volt Jeanne D’Arc, vagy harcostársa, Gilles de Rais (Noble 2005:14).

Az 1933-ban kiadott *The God of the Witches*, valamint az 1954-es *The Divine King in England* még tovább kiegészítik ezt a teóriát. Az első könyvben Murray már konkrétan Szarvas Istenként nevezi meg a boszorkányok által imádott istenséget, akit már a kőkor óta tiszteltek. Erre hozza fel bizonyítékként a prehisztorikus, szarvas alakokat ábrázoló régészeti emlékeket, például pecsétgyűrűket, szobrokat, valamint a minőszi bikakultuszt is (Murray 1971:270–276). Az 1954-es műben már érezhető Frazer *Aranyágának* hatása, aki ebben a műben a boszorkányok „istenáldozatát” is elemzi részletesen (Murray 1954:25–29).

Murray első recepciója

Miután Murray 1921-ben kiadta az első boszorkánykultusz-teóriáról szóló könyvét, eleinte pozitív fogadtatást kapott a tudományos körökben. Ahogy Keith Thomas történész is írta, a kor Murray-t olyan gondolkodónak vélte, aki új szemléletmódot vitt a boszorkányság kutatásának történetébe (Thomas 1971:515).

⁴ A középkori és újkori okkult források szerint a boszorkányok és mágusok állat alakjába bújt démonokat idéztek meg, akik segítették őket a varázslataik végrehajtásában. Ezeket legtöbbször varangyos béka, fekete macska vagy kutya, vagy fekete kakas alakjában ábrázolták.

1 Murray ez alatt egy természetközponitú termékenységkultuszt értett, amely pogány hagyományokra épít.

2 Bár később bebizonyították, hogy a tizenhárom fős csoportokat Charles Leland munkássága alapján találta ki, Murray egy egész tanulmányt adott ki ennek a számnak a kultuszban betöltött jelentőségéről. In Murray 1920: 204–209.

3 Azt hozzá kell tenni, hogy maga Murray nem hitt a mágiában, a kultuszt viszont úgy mutatta be, hogy követői hittek benne és rendszeresen gyakorolták. In Noble 2015:9.

Ronald Hutton angol történész rámutatott, hogy ez a pozitív fogadtatás több okra is visszavezethető (Hutton 2013:191-192). Először is kiemelte, hogy a korban Murray leírása a boszorkánykultuszokról valóban forradalminak számított, hiszen ezekben az időkben a boszorkányhisztériát⁵ javarészt mentális betegségként értelmezték. Valamint sokat számított az is, hogy a Folklore Society rangos tagja volt, így eddigi munkássága alapján nem volt okuk feltételezni, hogy tudományos szempontból problémás köteteket adna ki. Így több neves kutató is beépítette Murray téziseit a saját elméleteibe, többek között Sir George Clark, Christopher Hill szociológusok, és az antropológus Mary Douglas, valamint Pennethorne Hughes is sok elemét felhasználta a boszorkányságról szóló monográfiájában.⁶

Ettől függetlenül már az első könyvet követő pár évben is megjelentek kritikus hangok a boszorkánykultusz-teóriát illetően. Például George L. Burr boszorkánypereket kutató szociológus már 1922-ben felhívta a figyelmet egy kemény, támadó kritikában Murray módszertani hiányosságaira (Burr 1922:781), bár a nem valós történelmi adatokat ő is csak egy későbbi írásában ítélte el (Burr 1935:491-492). E. M. Loeb szociológus még keményebben bírálta a teóriát, szerinte ez csak egy regény volt, melyet az eredetiségre áhítozó naiv vágy szült (Loeb 1922:477). Ezenkívül Steven Runciman szociológus 1962-es előszavában a kötethez azt írta, hogy bár Murray tagadhatatlanul sok új elemet vitt be a boszorkányság kutatásába, néhány része további kritikai vizsgálatot igényel (Runciman 1962:5). Ahogy Catherine Noble néprajzkutató *From Fact to Fallacy* c. tanulmányában részletesen bemutatja, a boszorkánykultusz-teória a megjelenésétől kezdve nagyon megosztó nézeteket váltott ki a brit tudományos körökben (Noble 2015:7).

Murray munkáját elsőként Elliott Rose kritizálta bővebben, aki a torontói egyetem előadója, a mai napig történelmi és antropológiai tanulmányokat ír. *A Razor for a Goat* c. könyvében két tézist is cáfol: az egyik a boszorkánykultusz-teória, a másik a

hozzá kapcsolódó „anti-szaddaceusok” kultusza. Az anti-szaddaceusok hitük szerint magának a Sátánnak dolgoztak. E dolgozat témájára való tekintettel az előbbire fogok koncentrálni.

Rose már a mű elején kritizálja Murray munkáját, és szerinte csak azért válhatott népszerűvé, mert Murray a Londoni Egyetem (UCL) professzora és a Folklore Society tagja volt, és ez adta teóriájának validitását (Rose 1962:15). Rose kifejti, hogy a mágiáról és boszorkányságról való vélekedés nem volt egységes a középkor folyamán. Az inkvizíció, mely később a boszorkányégetéseiről lett hírhedt, eredetileg az eretnekség felszámolására alakult, csak a késő középkor táján fordult a varázslók ellen a kánonjogok és a mózesi törvények alapján. Az inkvizítoroktól való félelem később csak tovább szította a mágiától való rettegést, így a 16-17. századra már háztartásokon belül is voltak feljelentések. Eddigre már ismert volt a *Malleus Maleficarum*, a boszorkányperek és az ellenük való harc fő könyve, melyet az inkvizítorok és bírók rendszeresen olvastak. Ez a mű szentesítette többek között a kínvallatást is, amennyiben a kérdezők nem kaptak megfelelő választ a kérdéseikre. A perbe fogott nők és férfiak kínzás hatására minden lehetetlen és abszurd dolgot bevallottak, így terjedt el például a boszorkányszombatokban való hit is, amelyek során a boszorkányok a Sátánnal mulatoztak (Rose 1962:28-35).

Rose ezenkívül rávilágított arra a tényre, hogy Anglia kereszténnyé válása és az első boszorkányperek között eltelt ezer év anélkül, hogy bármi történelmi forrása keletkezett volna a Murray által leírt hiedelmeknek. Maga a boszorkányhit sem volt a középkorban egységes, főleg vidéken volt jellemző a tanulatlan emberek között. Rose kifejti azt is, hogy az a mitikus őskori Anglia, amit Murray elképzelt, sosem létezhetett, hiszen a prehisztorikus brit szigeteken sokféle nép élt, így helyenként a szokások és hiedelmek is merőben eltértek (Rose 1962:37-40).

Rose a későbbiekben kiemeli magát a boszorkányszombat hiedelmeit is, összevetve Murray állításaival. Szerinte a középkori boszorkányszombatokat nem egy termékenységvarázslatnak képzelték el, hanem a katolikus mise meggyalázásaként. Ezért lehettek olyan elképzelések is, hogy a boszorkányszombatokon keresztet égettek, vagy visszafelé szavalták el a Miatyánkot (Rose 1952:49-51). Szó sem volt olyasmiről, mint a Murray által leírt esőcsinálás (sőt, inkább az ellenkezője), vagy a föld termékenységének előidézése. Valószínűleg téves feltételezés az

5 Boszorkányhisztéria alatt azt a jelenséget értem, amikor a történelem folyamán az emberek az inkvizítoroktól való félelmükben, vagy egyéb társadalmi okok miatt (pl. váratlan természeti csapások) tömegesen jelentettek fel boszorkánynak vélt embereket.

6 Többek között Murray számára megadódott az a tiszteltreméltó lehetőség, hogy az Encyclopaedia Britannica „Boszorkányság” szócikkét megírja, kifejtve benne a téziséit. Ez egészen 1969-ig változatlan maradt. In Noble 2015:5-6.

istenkirály áldozata is: bár a boszorkányokat vádolták rituális emberöléssel, de a perekben inkább keresztetelen gyermekeket említettek, tehát ez inkább Frazer hatásának tudható be (Rose 1962:82-84).

Rose kitér a tündérhiedelmekre is. Szerinte Murray összekeverte a néphagyományok veszélyes, gyakran rosszindulatú hiedelemlényeit a romantikus tündérmesék jószágos, csodaszép alakjával, és ezáltal Rose ki is zárta annak a lehetőségét, hogy az emberek valóban a tündérektől tanulták volna a kultuszt (Rose 1962:86-88).

Ez a könyv összességében arra alapozza cáfolatát, hogy Murray nem tudományos, hanem érzelmi alapra helyezte teóriáját, a feminista mozgalmakban való részvételre utalva. Bár sok állítása elavult (pl. a feljelentések jellemzően nem az inkvizíciótól való félelemből történtek, Murray kritizálása csupán „érzelmes” női mivolta miatt stb.), fő erénye az, hogy elsőik között vonta komolyabban kétségbe az eddigre már igen népszerű boszorkánykultusz-teóriát.

Cáfolatok történettudományi megközelítésből

A történészek közül elsőként Keith Thomas angol történész kritikáját fogom bemutatni, aki a mai napig az Oxfordon tanít és kutat. Egyik leghíresebb műve az 1971-ben kiadott *Religion and the Decline of Magic* c. könyv, mely az 1500 és 1700 közötti angol mágiához kapcsolódó hiedelmeket mutatja be. Több, lazán összefüggő tanulmányt tartalmaz. A könyvben Keith többek között bemutatta, hogyan szolgált menedékként a mágia és a hit a háború és járvány sújtotta emberek számára.

Thomas Rose-hoz hasonlóan cáfolta Murray téziséit. Rámutatott arra a tényre, hogy az általa kutatott kora újkori boszorkánypererek során nem talált semmi olyan jelet, mely bizonyítja, hogy a boszorkányok egy létező termékenység- vagy ördögimádó kultuszhoz tartoztak volna. Ezenkívül kritizálta az alaptalan következtetéseit és légből kapott állításait, melyekre már Rose is felfigyelt (pl. honnan tudhatta volna, hogy a bretonok a középkor és az újkor folyamán is pogányok maradtak?). Azt viszont elismerte, hogy Murray bátor tettet hajtott végre műve kiadásával, ugyanis valamiféle alternatívát nyújtott azokkal az állításokkal szemben, melyek azt hangoztatták, hogy a boszorkányjelenség elmebetegség lett volna (Thomas 1971:514-515).

Mircea Eliade román vallástörténész sem tudta elfogadni Murray állításait. A témával kapcsolatos

nézetei a *Some Observations on European Witchcraft* c. tanulmányában fejtette ki, amely a *History of Religions* c. szaklapban jelent meg 1975-ben.

Eliade úgy vélte, hogy a huszadik századi boszorkányság kutatása reménytelenül alkalmatlan („*hopelessly inadequate*”), nem készült egy komolyabb monográfia sem, mely nem elmebetegségként vagy tömeghisztériaként mutatta volna be a jelenséget. Ezért lehetett Murray munkája olyan népszerű, és így fejthetett ki olyan nagy hatást a későbbi kutatásokra. Ő Murray teóriájának gyengeségei közül a rosszul értelmezett forrásokat emelte ki, konkrétan azt az állítást, hogy az inkvizítorok csupán félreértelmeztek egy pogány rítust. Eliade szerint ez lehetetlen lett volna, hiszen a perek kezdetén a boszorkányokat – mint mindenkit, aki nem egyezett ki a hivatalos katolikus dogmatikával – az eretnokség bűne miatt fogták perbe, és csak a késő középkor táján merült fel a maleficium, a rosszakaratú mágiahasználat vádja. Ezenkívül sok nevetséges vádpont, melyekkel a bebörtönzött embereket meggyanúsították, szinte szóról szóra megjelent más eretnekek (pl. az albigensek) pereiben, ilyen vádpont volt például az orgia, vagy a kereszt és ostya meggyalázása. Tehát ezek a vádak nem alapulhattak konkrét eseményen, céljuk mindig az eretnek irányzatok demonizálása volt (Eliade 1975:151-153).

Ronald Hutton angol történész, a bristoli egyetem professzora. Szakterülete a kereszténység előtti történelem, valamint az újpogányság. Az utóbbi témában íródott az egyik legismertebb műve, *The Triumph of the Moon* (1999) melyben az újpogányság, azon belül is a Wicca kialakulásának történelmi gyökereit vizsgálja.

Hutton Eliadéhoz hasonlóan leginkább Murray felelőtlen forráskezelését kritizálta. Rávilágított többek között arra a tényre, hogy több korszakból és különböző vidékekről származó anyagot gyúrt össze és állított be, mint kulturális egységet. Erre példa a boszorkánykenőcs konkrét használata, melyet csak néhány szűk területen említenek a források, míg Murray általánosan elterjedtnek írt le (Hutton 1999:196). Hutton ezenkívül rávilágít még a feltűnő hasonlóságokra olyan korábbi romantikus, pogány kultuszokat említő regényekkel, mint például Jules Michelet művei.

Összefoglalva a fentieket, a történészek általánosságban véve Murray felelőtlen kutatási módszereit kritizálták leginkább, valamint azt, hogy inkább önkényes, mintsem logikus alapokra helyezte a teóriáját. Az, hogy mégis népszerű lett, csak annak volt köszönhető, hogy kortársaitól eltérően egy pozitív

és szerethető képet adott a boszorkányokról az egyház által elnyomott bölcs pogányok szerepében.

Murray modern megítélése

Jacquelin Simpson néprajzkutató volt az első, aki azt vizsgálta, mi lehetett Murray szándéka mindazzal, hogy saját kutatói integritását kockáztatva kiadatott egy nyilvánvalóan történelmileg hamis adatokkal dolgozó szöveget. Murray-ról szóló dolgozatát 1994-ben adta ki *Margaret Murray: Who Believed Her, and Why?* címmel a *Folklore* folyóiratban.

Simpson szerint már maga az is nehezen értelmezhető, hogyan válhatott Murray a Folklore Society elnökévé, mikor alapvető módszertani mulasztásokat követett el (Simpson 1994:89). De Simpson azt is bebizonyította, hogy Murray nem teljesen logikátlan módon alkotta meg a teóriáját, hanem gondosan gyűjtögette össze az egyes elemeket a különböző néphagyományokból. Rámutatott arra is, hogy Murray valószínűleg szándékosan hagyta figyelmen kívül azt a tényt, hogy a kínzás által bevallott tettek nem lehetnek valóságok, ily módon adva mitológikus hátteret a kultuszának. Ezenkívül ezeket a vallomásokat racionalizálni is próbálta, például azért hitték a bírók, hogy egy patás ördög van jelen a boszorkányszombatokon, mert a Nagymester egy különleges rituális cipőt viselt (Simpson 1994:91-94). Ilyen elem volt még a boszorkánykenőcs használata, valamint seprűn való lovaglás is, melyeket Murray speciális termékenység-ivarzslatoknak tartott.

Juliette Wood és Caroline Oates *Coven of Scholars* c. kritikai kötetében, melyben közreadták Murray több korábban kiadatlan művét, több ponton is elemezték a boszorkánykultusz-teóriát. Ebben bemutatták, hogy ez a teória e korban rendkívül nagy népszerűségnek örvendett, és ez lehetett oka annak is, hogy eleinte nem vették észre vagy figyelmen kívül hagyták a pontatlanságokat a teóriát illetően. Wood 2001-es tanulmányában kibővítette ezt a tézist, kifejtve, hogy bár több kutató is szimpatizált Murray tézisével, nem állították egyértelműen, hogy ténylegesen létezett volna ilyen kultusz (Wood 2001:45-52).

Bár Murray teóriája kétségkívül ma már nem számít valós adatokon alapuló elméletnek, még a 20. század végén is volt, aki annak vélte. Carlo Ginzburg történész az 1960-as évek óta ismeri a boszorkánykultusz hipotézist, melyben még az

1980-as években kiadott műveiben is hivatkozik. Bár kiemelte, hogy Murray nem mindenben írt igazat (pl. nem feltételezi, hogy a boszorkányperek valóban minden esetben ennek a titkos kultusznak a tagjait ítélték volna el), de úgy véli, hogy a munkája alapvető igazságokra vetett fényt. Erre a *benandantik*⁷ hiedelmeit és hagyományait hozza fel bizonyító példaként (Ginzburg 1983:xiii). Ginzburg állítását többek között Klaniczay Gábor néprajzkutató is bírálta. Ő felhívta rá a figyelmet, hogy Murray fantázia-könyvekbe illő teóriáját már sokan kritizálták, és rég bebizonyították, hogy valótlán adatokon alapszik (Klaniczay 1990:131). Valamint Eliade már korábban rávilágított arra a tényre, hogy a *benandanti* hiedelmek csupán egyes pogány hagyományok mágikus-babonás gyakorlatokká válását bizonyítják, egy titkos kultusz tényleges létezését nem (Eliade 1975:156-157). Viszont Hutton a Wicca kialakulását taglaló könyvében megvédte Ginzburgot. A műveit tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy Ginzburg nem egy ténylegesen létező, az őskor óta fennálló titkos vallás létét próbálta bizonyítani, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy a termékenység növelését igyekvő és gyógyító, álom-utazásokra hivatkozó sámánisztikus szokások valóban fennmaradtak (Hutton 1999:378). Az, hogy a tudományos közeg egyből a boszorkánykultusz teóriára asszociált, és ez alapján kritizálta Ginzburgot is, azt mutatja, hogy ekkorra a modern tudományos világ már igyekezett eltávolítani magát mindentől, amit Murray állított a műveiben.

Donald Frew történész is felhasználta a boszorkánykultusz-teóriát a saját elméleteihez: szerinte bár Murray nem mindenhol állított igazat, ettől függetlenül nem lehet kizárni („*can't be ruled out*”), hogy ténylegesen létezett ilyen kultusz (Frew 1998:61). Az 1998-ban kiadott tanulmánya egy nyilvános kutatói vitát indított el, melynek során Ronald Hutton és Jacquelin Simpson is bírálta Frew-t. Hutton szerint Frew azért állította, hogy egyéb Murray-t kritizáló műveket is elítélt, csak azt bizonyította, hogy sem a munkásságát nem tanulmányozta elég behatóan, sem magukat a kritikákat (Hutton 1999:108). Simpson is hasonlóan vélekedett, és

7 A *benandantik* a 16-17. századi itáliai források szerint jóakarató varázslók vagy boszorkányok voltak, akik képességeikkel megvédték a közösségüket (pl. álmukban gonosz szellemekkel a jó termésért vívtak harcot stb.). A magyar táltosokhoz hasonlóan burokban vagy foggal születtek, ez jelezte kiválasztott sorsukat. In Klaniczay 1990:91.

úgy nyilatkozott, hogy gondatlanság lenne egy egyértelműen történelemhamisító teóriát valós tényként kezelni (Simpson 2000:286-287).

Összegezve: Simpson a történészekről eltérően felfedezte Murray tudatos gyűjtésének és forrásfelhasználásnak nyomát, bár abban nem különbözött tőlük, hogy ennek módját ugyanúgy elítélte. Ezenkívül megfigyelhető az is, hogy vannak, akik a mai napig hisznek Murray téziseiben, ám ez leginkább gondatlan kritikai feldolgozásnak és a népszerűség töretlenségének köszönhető.

Murray forrásai

Ahogy láhattuk, több kutatónak is sikerült bebizonyítani, hogy Murray nem teljesen magától találta ki a boszorkánykultusz hipotézist, hanem több forrásból gyűjtött adatokat szerkesztett össze egy kvázi-tudományos művé.

Elsősorban 16-17. századi boszorkányperes anyagból dolgozott, melyek kivétel nélkül boszorkányvadászok és papok tollából származtak – tehát a leírtak csak a vádlók nézőpontját mutatták be. Továbbá Murray kiemelte, hogy Angliában ebben az időszakban tiltott volt a kínvallatás, tehát amit a boszorkányok elmondtak, azok szerint a valós állapotokat tükrözték (Murray 1971:16). Ahogy Noble írta, ez a feldolgozott források tudatos félreértelmezése, így az ezekre alapozott állítások is több sebből véreznek, például maga a boszorkányszombatok gyakorlata – ezt is csak a 17. században hozta be Matthew Hopkins boszorkányvadász angol területekre, azelőtt nem említették a források (Noble 2015:13).

Már Hutton is rámutatott arra, hogy Murrayre óriási hatást gyakorolt olyan romantikus szerzők munkássága, mint Jules Michelet *La Sorcière* c. műve. De nem ő volt az egyetlen író, aki hasonló pogány maradványvallással foglalkozott. Elsőnek Karl Ernst Jarcke német író és jogász állította a 19. század közepén, hogy a boszorkányüldözés tulajdonképpen pogányok ellen folytatott háború volt. Ezenkívül ő is azt vallotta, hogy a boszorkányok egy Szarvas Istent imádtak, akik az inkvizítorok a Sátánnal tévesztettek össze (Hutton 1999:109).

A már említett francia író, Jules Michelet valószínűleg ismerte Jarcke munkásságát, melyet tovább is fejlesztett. Szerinte a boszorkányság a 12-13. században alakult meg, mint egy titkos kultusz az elnyomó és korrupt katolikus egyház ellen. A boszorkányok összejöveteleiket éjszaka tartották meg, és

gyakran parodizálták a keresztény miséket – innen ered a fekete mise hiedelme. Vezetőjük egy papnő volt, egy olyan vajákos asszony, akit meggyalázott a patriarchális társadalom (Hutton 1999:140).

Michelet munkássága az Egyesült Államokba is eljutott, ahol egy szüfrazsett, Matilda Joslyn Gage tovább formálta ezt a teóriát, és szintén egy matriarchális kultuszként mutatta be. Szerinte már a kőkorszakban is egy Nagy Istennőt imádtak egy olyan nőközpontú kultúrában, ahol az asszonyok voltak a közösség vezetői és ápolói, míg a férfiak a túlélésért voltak felelősek (Hutton 1999:141).

A korábbi, 19. századi munkákat végül egy amatőr amerikai antropológus, Charles G. Leland tette ismertté. Leland szakterülete a roma és etruszk népi kultúra volt, sokat kutatott Dél-Olaszországban, ahol állítólag megismerkedett egy ősi kultuszt követő vajákos asszonnyal (*strigával*), Maddalénával. Az ő adatközlése segítségével adta ki az *Aradia, avagy a Boszorkányok Evangéliuma* c. könyvét (1899), melyben részletesen leírja az állítólagos etruszk eredetű boszorkányvallás mítoszait és rítusait. Leland ismerte Michelet és Gage műveit, így hozzájuk hasonlóan egy nőközpontú mitológiát alkotott Aradiával, Diana és Lucifer lányával a központban. A tizenhárom fős közösségeket itt is egy főpapnő vezette, aki mágikus praktikákkal felszabadította a nőket a patriarchális társadalom és egyház elnyomása alól (LaMort 2005:27-30).

Murray, mint kutató és professzor, jó eséllyel ismerte a boszorkánykultusz teória korai változatait, tekintve a sok hasonló elemet:

1. Jarckehoz hasonlóan kultuszának központjában egy Szarvas Isten imádata áll
2. Michelet-től vehette át a keresztény egyház elnyomásának téziséit, valamint a fekete mise szóhasználatot
3. Murray-nél is ugyanúgy megjelenik a női szexualitás miszticizálása, mint Gage-nél
4. Leland kitalált kultusza alapján írhatta meg a saját szertartásait és mítoszait, sok elemet változatlanul felhasznált (pl. teliholdkor való varázslás, tizenhárom csoportok).

Ezekon kívül Murray néprajzkutatóként az általa feldolgozott források alapján jól ismerte a 16-17. századi boszorkányhiedelmeket, valamint a mágiához kapcsolódó néphagyományokat. Ezzel a tudással a háta mögött alkothatta meg a boszorkánykultusz-teóriáját.

Tudományos műből pogány mítosz

Ahogy láthattuk, az 1960-es évekre a tudományos közeg számára kínos lett mindennemű tanulmány, amely Murray téziseire épített. Bár azt fontos kiemelni, hogy ebben az időszakban még akadtak követői, és csak azok a kutatók ismerték a boszorkánykultusz-hipotézis mélyrehatóbb kritikáit, akik maguk is régóta ezen a szakterületen dolgoztak. Így egy olyan amatőr antropológus, mint Gerald B. Gardner, kevés eséllyel olvashatta a részletes cáfolatokat.

Először érdemes pár szót ejteni Gardnerről, a Wicca vallás alapítójáról. Angol okkultista volt, élete nagy részét Srí Lankán (akkor Ceylonban) töltötte egy teaültetvény tulajdonosaként. Érdeklődött a környék kultúrája és vallása iránt, életrajzírói szerint gyakran beszélgetett a helybéli közösséggel és vett részt ünnepeiken (Heselton 2000:195-196). Miután Londonba költözött, tanulmányozni kezdte a nyugati mágikus hagyományokat. Később beavatást nyert a Szabadkőművességbe és a Rózsakeresztes Rendbe, valamint a kor hírhedt okkultistájával, Aleister Crowley-val is kapcsolatot tartott (Heselton 2000:225-228). Állítása szerint az 1930-as években találkozott egy Dorothy Clutterbuck nevű hölgygel, aki egy ősi túlélő pogány kultusz főpapnője volt. Gardner szerint Dorothy tanítványának fogadta, és 1939-ben beavatta a közösségébe New Forest városában. Gardnernek titoktartási esküt kellett fogadnia. Ettől függetlenül későbbi regényeiben már megemlíti a kultusz néhány elemét (pl. *High Magic's Aid*), míg végül engedélyt nem kapott, hogy a tanokat nyíltabban is közreadja, miután az angol parlament semmissé nyilvánította a boszorkányellenes törvényeit 1951-ben (Hutton 1999:205-206).

1954-ben adta ki a *Witchcraft Today* c. könyvét, amelyben részletesen leírta az állítólagos vallás eddig titkos tanait. Szerinte két istent tiszteltek: egy istent és egy istennőt. A szertartásokat tizenhárom csoportokban végezték egy főpapnő vezetésével. Filozófiájuk magába foglalta a Föld – és együtt a nő nem – mitizálását, a termékenység ünneplését, valamint az egyenlőség elvét (Gardner 2005:49-60).

Ma már bizonyított tény, hogy Gardner maga alkotta meg a vallást. Ahogy lentebb látható, feltűnő a hasonlóság Gardner tanai és Margaret Murray feltételezései között. A rítusok struktúráját tekintve sok rész megegyezik a Szabadkőművesség szertartásaival, beleértve a mágikus eszközök használatát is (Hutton 1999:56-57). Sok a hasonló elem a

Rózsakeresztes Rend gyakorlataiban, konkrétan a Wicca felelős felkészülés-gyakorlata a Rózsakeresztesek meditációs és vizualizációs gyakorlataiból ered (Hutton 1999:82-83). Valamint Hutton bebizonyította, hogy bár élt New Forestben egy Dorothy Clutterbuck nevű hölgy, a Wicca alapításának idején már nagyon idős volt, és fizikai állapota nehezen tette volna lehetővé, hogy egy titkos kultuszt vezessen (Hutton 1999:210-216).

Bár Gardner sokban alapozott Murray téziseire, Noble rámutatott, hogy az ő állításai több ponton is különböztek az eredeti boszorkánykultusz-teóriától: többek között Gardner a beavatása során szomorúan konstatálta, hogy az ősi hagyományok már csak töredékes formában érték meg a modern kort. Magyarázata szerint ezért vitt a vallásba okkult elemeket, hogy a hiányos részeket működőképes rítusokká tegye (Noble 2015:17-18). Másrészt Gardner úgy vélte, hogy a perekben leírt kereszténység megtagadásának gyakorlata csak a kínzás és bebörtönzés hatására született, de nem minden esetben reflektált tényleges pogány hitet (Noble 2015:19).

Az, hogy Gardner csak téves információk hatására alapította meg a saját kultuszát, vagy valóban egy tudatosan megalkotott hamis kultuszról van szó, a mai napig vitatott a Wicca közösségekben. Azt érdemes kiemelni, hogy a Wicca születésének idején Murray tézisei igen népszerűek voltak, de a kritikák csak egy szűk szaktudósi réteg számára voltak elérhetőek. Így ha azt feltételezzük, hogy Gardner tudatosan építette be Murray teóriáját a saját vallásába, akkor azt azért tehetné, hogy ezáltal nyerjen validitást az egész vallás számára. Tehát ha úgy vélte, hogy ténylegesen léteztek a Murray által leírt csoportok, úgy a Wicca is elnyerte az eredetmítoszt azzal, hogy Gardner is állítólagosan egy ilyen kultuszba nyert beavatást.

Érdemes még szót ejteni Murray tézisének utóéletéről, a kortárs pogány vallásokban betöltött szerepköréről is. Ahogy már említettem, ma már nem lehet tudni, hogy Gardner tudatosan épített be egy téves hipotézist a saját vallásába, vagy valóban hitt Murray-nek, de ez nem befolyásolta, hogy a Wicca milyen eredetvallást örökített tovább.⁸ Elsőként felhívnom a figyelmet az *Istennő szavai* c. műre, amit a Wicca vallás szentnek tart. Ez a költemény központi szerepet játszik a gardneriánus (Gardner által alapított irányvonal) Wicca vallásgyakorlatban, ugyanis ennek segítségével idézik le az istennőt a főpapnő

8 Tehát a Wicca eredetmítosza szerint egy Murray által leírt kultuszról született, és a későbbi Wicca irányzatokban is ez a nézet jelenik meg.

testébe, ezáltal közvetlen kapcsolatot kialakítva a szenttel. Ennek így hangzik az első néhány sora:

„Főpap:

Most halljátok a Hatalmas Anya szavait, kit a régiek Artemis, Astarte, Athene, Dione, Melusine, Aphrodite, Cerridwen, Dana, Arianrhod, Isis, Bride, és sok más néven ismertek. Az ő oltárainál Lacedaemon ifjúsága méltó áldozatot mutatott be” (Tamás 2005:18).

Ez majdnem szó szerint megtalálható Leland *Aradia* c. művében is, Aradia istennő egyik kinyilatkoztatásaként. Ahogy fentebb láthattuk, Murray sokban támaszkodott Leland művére, mikor a saját teóriáját írta, de nem használta fel szó szerint, így nem lehet kizárni, hogy Gardner tisztában volt Murray forrásaival is.

Ezt a szöveget a későbbi évtizedekben Doreen Valiente, Gardner egyik tanítványa és követője is felhasználta a munkásságában. Ő azonban még Gardnernél jobban is az Istennő imádatára helyezi a hangsúlyt, míg Murray elsősorban a Szarvas Isten említette a boszorkányok fő isteneként.⁹ Valiente pedig nagy hatással volt az 1980-as években, elsősorban az Egyesült Államokban alakuló, feminizmuson alapuló Istennő-mozgalmakra (mint például Starhawk által alapított nőközpontú mozgalom).¹⁰

Murray munkásságát nem minden avatott Wicca fogadta el, mint például Margot Adler amerikai Wicca író sem, aki egy teljes kötetet szentelt a vallásnak. Bár szerinte sem zárható ki, hogy a pogányság valamilyen formában fennmaradt a középkorban is, ő úgy vélte, hogy a Wiccának ahhoz nem sok köze van. Murray-ról pedig azt írta, hogy jelentős szerepet játszott a pogányság modern újjáéledésében, de az általa leírt jelenség nem azonosítható egy olyan okkult misztériumvallással, mint a Wicca (Adler 1979:45-47).

Ettől függetlenül az a hit, mely szerint a modern pogányság egyenes ági leszármazottja a középkori boszorkányságnak (amely pedig az őskori termékenységkultuszokból ered), bevette magát az újpogány csoportok többségének tudatába.

9 Míg Gardner a Szarvas Istenről és az ő hitveséről ír, Valiente az Istennőt és az ő hitvesét említi – apró, de fontos különbség. In Valiente 1978:24.

10 Starhawk *Spiral Dance* c. 1979-es művében fejti ki a saját mozgalmának jellemzőit, melyre nagy hatással voltak a kor feminista törekvései, a környezetvédelem hangsúlyozása, valamint a hippí kultúra béke-aktivizmusa. A könyvben az Ősi Vallást emlegeti, ami szerinte az őskor óta létezik. Lásd Noble 2015:22-23.

1974-ben az Amerikai Boszorkányok Szövetsége egy nyilatkozatban kijelentette, hogy a mozgalmuk nem sátánimádó (a gyakori támadásokra válaszul), hanem egy modern természetimádó vallás, melyet a középkorban üldözött a kereszténység. A Szövetség a holokauszthoz hasonlítja a boszorkányhisztériát, és nem kevesebb, mint 9 millió áldozatot tart számon, olyan boszorkányokat, akiket vallásüldözés keretében végeztek ki (Noble 2015:22).

Zárógondolatok

Bár az utókor bebizonyította, hogy Murray teóriája szinte semmilyen szempontból sem állja meg a helyét, kifogásolható mind a tartalma, mind a metodikája, ettől függetlenül nem lehet tagadni a jelentőségét, melyet gyakorolt a későbbi korokra. Hatása ma is érezhető elsősorban az újpogány mozgalmakban és a populáris kultúrában,¹¹ bár a huszadik század végére már közülük sem fogadta el mindenki a nézeteit – de ez mára már nem sok jelentőséggel bír.¹² Ezenkívül Murray munkásságának hibái rávilágítottak az európai boszorkánysággal kapcsolatos hiányaira, ami színvonalasabb kutatómunkákra inspirálta a későbbi kutatókat.

Ami magát Murray-t illeti, az Egyiptomban végzett kutatómunkája a mai napig fontosnak számít az egyiptológusok körében (Sheppard 2013:239-240), és éppen ezért Noble úgy vélte, hogy Murray szimplán nem volt elég képzett, hogy átfogó és minőségi kutatást tudjon végezni egy számára addig ismeretlen szakterületen.¹³ Murray még megélte, hogy a művét beépítsék az újpogány hiedelmekbe, ám ő ezt sosem vette jó néven. Ironikus módon úgy vélte, hogy a modern boszorkányságnak nem sok köze van ahhoz, amit ő leírt a műveiben (Noble 2015:24-25), de ettől függetlenül élete végéig kitartott a nézetei mellett. Ezenkívül Murray munkásságának hibája rámutatott az európai boszorkánysággal kapcsolatos hiányára, mely színvonalasabb munkákra inspirálta a kutatókat.

11 Lásd például a 20. század közepén élt neves horror író, Phillip Lovecraft *Red Hook* c. művét, melyben szó szerint idézi Murray-t.

12 Eddigi kutatásom során azt tapasztaltam, hogy az újpogányságban nem játszik központi szerepet az eredet mítosza. Sokkal inkább a jelenre fókuszálnak, és a személyes vallásos élményekre.

13 Többek között Simpsonnal és Huttonnal ellentétben, akik szerint Murray pontosan tudta, mit csinál, és miért. In Noble 2015:12-13.

A végső kérdés maga Murray szándéka mindezzel. Murray lelkes feminista volt, mely azért számít különlegesnek, mert a mozgalom akkoriban még gyerekcipőben járt, kevés nő merete felvállalni nézeteit (Simpson 1994:89). Hutton szerint egyszerre volt romantikus érzelmű és pontos, racionális kutató. Ellene volt minden intézményesített valásnak, a népi vallásosságot tekintette eszményinek (Hutton 1999:200). Ezek alapján az a véleményem, hogy Murray tudatosan szeretett volna egy olyan kultuszt alapítani, melyet a nők magukénak mondhatnak (a patriarchális jellegű kereszténységgel szemben). Ehhez szolgált háttér-mitológiával és történelmi előzményekkel a *The Witch-Cult in Western Europe* c. könyve, s ez adta a pszeudo-validitását is.

Felhasznált irodalom

- Burr, George L. 1922 Review of Margaret Murray's *The Witch-Cult in Western Europe*. *American Historical Review* 27(4):780-783. DOI:10.2307/1837549. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Burr, George L. 1935 Review Of Margaret Murray's *The God Of The Witches*. *American Historical Review* 40(3):491-492. DOI: 10.2307/1838913. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Eliade, Mircea 1975 Some Observations on European Witchcraft. *History of Religions* 14(3):149-172. DOI: 10.1086/462721. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Frew, Donald 1998 Methodological Flaws in Recent Studies of Historical and Modern Witchcraft. *Ethnologies* 20(1):33-65. Academia, https://www.academia.edu/17142414/Methodological_Flaws_in_Recent_Studies_of_Historical_and_Modern_Witchcraft. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Ginzburg, Carlo 1983 *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. John and Anne C. Tedeschi ford. Baltimore, Johns Hopkins Press.
- Hutton, Ronald 1999 *The Triumph of the Moon: A History of Modern Pagan Witchcraft*. Oxford, Oxford University Press.
- Hutton, Ronald 2000 Paganism and Polemic: The Debate Over the Origins of Modern Pagan Witchcraft. *Folklore* 111(1):103-117. JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/1260981>. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Keith, Thomas 1971 *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London, Weidenfeld and Nicolson.
- Klaniczay, Gábor 1990 *The Uses of Supernatural Power: The Transformation of Popular Religion in Medieval and Early-Modern Europe*. Singerman, Susan ford. Princeton, Princeton University Press.
- LaMort, Osara 2005 Előszó a magyar kiadáshoz, avagy az itáliai boszorkányság és misztériumai. In Charles Leland *Aradia, avagy a Boszorkányok Evangéliuma*. Miskolc, Hermit Könyvkiadó, 5-33.
- Loeb, E. M. 1922 Review of the *Witch-Cult in Western Europe*. *American Anthropologist* 24(4):476-478. DOI:10.1525/aa.1922.24.4.02a00150. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Murray, Margaret Alice 1917 Organisations of Witches in Great Britain. *Folk-Lore*. London: *Folk-Lore Society* 28(3):228-258. DOI:10.1080/0015587X.1917.9718983. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Murray, Margaret Alice 1920 Witches and the Number Thirteen. *Folk-Lore*. London: *Folk-Lore Society* 31(3):204-209. Wikisource, https://en.wikisource.org/wiki/Folk-Lore/Volume_31/Witches_and_the_Number_Thirteen. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Murray, Margaret Alice 1954 *The Divine King of England: A Study in Anthropology*. London, Faber and Faber.
- Murray, Margaret Alice 1963 *My First Hundred Years*. London, William Kimber.
- Murray, Margaret Alice 1970 *The God of the Witches*. Oxford, Oxford University Press.
- Murray, Margaret Alice 1971 *The Witch-Cult in Western-Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Noble, Catherine 2005 From Fact to Fallacy: The Evolution of Margaret Alice Murray's Witch-Cult Theory. *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies* 7(1):5-26. DOI:10.1558/pome.v7i1.5. (Letöltés ideje: 2020.04.27.)
- Rose, Elliot 1962 *A Razor For A Goat: A Discussion of Certain Problems in Witchcraft and Diabolism*. Toronto, Toronto University Press.
- Runciman, Steven 1962 Foreword. In Margaret Murray *The Witch-Cult in Western Europe*. Oxford, Clarendon Press, 3-21.

- Sheppard, Kathleen L. 2013 *The Life of Margaret Alice Murray: A Woman's Work in Archaeology*. New York, Lexington Books.
- Simpson, Jacqueline 1994 Margaret Murray: Who Believed Her and Why? *Folklore* 105:89–96. DOI:10.1080/0015587x.1994.9715877. (Letöltés ideje: 2020.04.27).
- Simpson, Jacqueline 2000 Scholarship and Margaret Murray: A Response to Donald Frew. *Ethnologies* 22(2):281-288. FindArticles, http://findarticles.com/p/articles/mi_6914/is_2_22/ai_n28817809/. (Letöltés ideje: 2020.04.27).
- Tamás Csaba szerk. 2005 *A Gardneriánus Árnyak Könyve*. Miskolc, Hermit Könyvkiadó.
- Valiente, Doreen 1978 *Witchcraft for Tomorrow*. London, Robert Hale.
- Whitehouse, Ruth 2013 Margaret Murray (1863–1963): Pioneer Egyptologist, Feminist and First Female Archaeology Lecturer. *Archaeology International* 16:120-127. DOI:10.5334/ai.1608. (Letöltés ideje: 2020.04.27).
- Wood, Juliette 2001 Margaret Murray and The Rise of Wicca. *The Pomegranate: A New Journal of Neopagan Thought* 15:45-54. DOI:10.1558/pome.v13.i10.45. (Letöltés ideje: 2020.04.27).

Absztrakt

Az emberi közösségek régi idők óta vezéreik halála után azok testi maradványai részére díszes emlékhelyet alakítottak ki, ezek kifejezték azok eszmei maradandóságát, egyúttal ezek a személyek az adott nemzet identitásának meghatározó elemeivé váltak. A középkor királyainak hamvai, akik megteremtették Európa államait, keresztény templomok szarkofágjaiban mai napig meglátogathatók. Ázsiában hasonló tapasztalható. A társadalom az emberi kultúra nagyjainak, tudósoknak, művészi alkotóknak is díszes sírhelyekkel fejezte ki hálóját. Életemben sok jeles ember síremlékét volt alkalmam meglátogatni és tisztelegni emléküik előtt.

Abstract

Since ancient times human communities have created fancy memory places for mortal remains of their leaders. It expresses endurance of their ideology. These personalities have become substantial elements of a given nation's identity. In this way the ashes of the kings of middle ages who created the states of Europe have placed in the cathedrals of christian Church. Same memorizing can be observed in Asia. The society gave similar honour and accolade to the giants of human culture, to the scientific or artistic creators. In my life I had opportunities to visit shrines of illustrious persons and salute their memory.

Minden jelen valamiféle múlt eredménye. A jelen csak úgy magyarázható meg, ha tudjuk honnan jött és milyen úton. A prezentizmus a múltat is ennek az útnak az ellentétes irányú bejárása által tudja helyesen megközelíteni. A modern ember – nagyrészt tanultsága miatt – többet akar tudni a jelenbe torkolló múltból, az ide vezető emberi vonulatok fejlődéséről. Ebben – azt is tudja – kiemelkedő embereknek meghatározó szerepe volt és gyakran ezek társadalmi, szakmai, emberi életútja érdeklődésének középpontjába kerül. A modern hivatalos kultúra (tudásalapú társadalom) az ismeretterjesztést

fontosnak tartja, és ezzel elébe megy az átlagember ilyen irányú tudásfejlesztő igényének is. Így válik múzeumná jeles emberek szülőháza, lakhelye és így válik sírhelyük, síremlékük a haláluk után is élő, vagy éppen akkor születő kultusz helyeivé.

Életem folyamán a világ, főleg Európa több országában jártam. Mindenütt különös tisztelettel, van ahol áhítattal közelítettem meg az adott nép, ország jeles embereinek vagy az emberi kultúra nagyjainak síremlékeit. Végigjárom újból gondolatban ezeket a (külhoni) helyeket! Ha bizonyos szempont alapján hasonló tárgyakat, helyeket, személyeket felsorolunk, akkor ez önmagában egy sajátos belső esztétikai élményt vált ki, ezt nevezte Umberto Eco a lista mámorának.

A történelemből ismerjük az egyiptomi fáraók monumentális, még életükben elkészült, túlvilági életüket előkészítő kamrákat is tartalmazó piramisait (pl. Hufu/Kheopsz piramis). Ezeket személyesen nem láttam, de a téma indításánál feltétlenül ezzel kell kezdenem.

Az ókori világ 7 csodájának egyike volt Mauszolosz, a kisázsiai, perzsa uralom alatt álló Kária helytartójának halotti emlékműve, amelyet Kr. e. 353 és 350 között az ő parancsára építettek a fővárosban, Halikarnasszoszban. Halála után felesége ebben helyezte el. Nagyszerű, görög templom jellegű épület volt, tetején márvány négylovas kocsi. A mauzóleum kifejezés a hasonló célú építményekre innen származik. Sokáig állt, végül földrengés döntötte romba. Maradványait angolok próbálták kiásni (1852) és a British Museumba hozták. Itt láttam kiásott részleteket, pl. oroszlán szobra, görögök és amazonok harca domborművön.

Az európai síremlékeket Ravennával kell kezdenem: Galla Placidia (több római császár társa, †Kr. u. 450) színes és Theodorik (Itáliát meghódító osztrogót király, †Kr. u. 526) várszerű mauzóleumával.

Európa államai és nemzetei a középkor évszázadaiban alakultak ki, a feudalizmus társadalmi struktúrái és a kereszténység ideológiája alapján királyságok szerveződtek. Erős királyok tették le a máig létező államok alapköveit. Ezen időszakról a királyok által meghatározott történések a nemzeti tudatba beépültek és ma is, a globalizáció ellenére

megmaradt nemzeti identitás szerves részét képezik. Mivel kezdetben a vallás szerint a király az Isten kegyelméből („dei gratia”) uralkodott, testi maradványait, szarkofágját egy jelentős templomban helyezték el, sok esetben ráillesztették kőszobrukat.

Londonban a Westminster Apátság templomában 16 angol király és királynő síremléke van

elhelyezve, az első Hitvalló Edvárdé (†1066), aki felújította a 960-ban épült templomot. Érdeemes megemlíteni VIII. Henrik két lányának közös és a lefejezett skót Mária királynő síremlékét. Tíz király sírja a windsori Szent György kápolnában van, így VIII. Henrik (harmadik feleségével, Jane Seymore-ral), a lefejezett I. Károly és a számomra emléket jelentő VI. György (+1952) síremléke is.

Theodorik mauzóleuma, Ravenna (Fotó: Wikipedia - ThePhotografer)

I. Erzsébet szarkofágja, Westminster Abbey, London (Fotó: Wikipedia - Jacob Truedson Demitz)

A francia királyok szarkofágjai a Párizs melletti Saint Denis Székesegyházban találhatók meg Klodvigtól (†511) XVIII. Lajosig (†1824), köztük Kis

Pipin, szent Lajos, XIV. és XVI. Lajos (többnek csak kenotáfiuma, mivel a forradalmárok kihányták testüket innen).

Louis Braille szarkofágja, Pantheon, Párizs (Fotó: Wikipedia - Lucas Werkmeister)

A svéd királyok és családtagjaik a stockholmi Riddarholmen templomában, Magnus Ladislástól kezdve (†1290), Bernadotte francia tábornok, mint XIV. Károly és leszármazottai külön kápolnában.

A dán uralkodók az egykori főváros, Roskilde székesegyházában Kézfogú Haraldtól kezdve (†985) a jelenig (ott jártamkor éppen a jelenlegi királynő, Margit tett látogatást a templomban).

XIV. Károly szarkofágja a Riddarholmen kápolnájában (Fotó: Wikipedia - Håkan Lind)

A prágai Szent Vitold Székesegyházban (pl. IV. Károly, Pogyebrád György, Nepomuki szent János) és a krakkói Wawel Szent Szaniszló és Szent Vencel Székesegyházában (pl. Sobieski János, Báthory István királyok, Tadeusz Kosciuszko, Adam Mickiewicz) több király és jeles ember sírját találjuk.

Lisszabonban a szent Jeromos kolostor templomában van a királyi nekropolisz (pl. I. Manuel, Henrik), de itt van Vasco da Gama, a híres utazó-felfedező és Fernando Pessoa, a híres író is eltemetve.

A szentpétervári Péter-Pál Erőd templomában vannak elhelyezve I. Pétertől kezdve (1731) az orosz cárok szarkofágjai. 1998-ban egyik kápolnájában helyezték el a bolsevikok által kivégzett III. Miklós cárnak és családjának földi maradványait.

Bécsben a kapucinusok temploma alatt II. Mátyás császár és király avatta fel 400 éve a Habsburg-ház tagjainak kriptáját (Kapuzinergruft, 1622). Mi magyarok is érintve vagyunk ebben közös uralkodóink következtében. Impozáns szarkofágok rejtik Mária Terézia, Ferenc József testi maradványait, itt van utolsó királyunk, IV. Károly és fia, Ottó koporsója is (vele személyes találkozás emlékét is őrzöm).

A római Szent Péter Székesegyházban, nagyrészt az altemplomban, található több mint 90 pápa síremléke, beleértve szent Péter apostol feltételezett sírját is.

Párizsban a Dôm des Innocents-ben van Napóleon dísz-szarkofágja elhelyezve a templom föld alatti szintjén (1861), a földi szintről csak meghajtott fejjel lehet rátekinteni (!). Körben a falon a sokat emlegetett mondása: *„Óhajom, hogy hamvaim a Szajna partján nyugodjanak, azon francia emberek között, akiket annyira szerettem”*.

A 20. században diktátorok is kaptak haláluk után dísz-síremlékművet. Lenin, a Szovjetunió megteremtője számára Moszkva főterén, a Vörös téren hatalmas mauzóleumot építettek fel (†1924), amelyben balsamozott testét láthatják a látogatók (1965-ben láttam), szinte vallásos (ortodox) fenséggel mutatták be. Sztálin 1953-as halála után szintén ide került, de bűnei felfedését követően 1961-ben a Kreml falához helyezték át. Az ő emlékét detronizáló Hruscsovnak a novogyevicsi temetőben jutott hely. Sírján jellegzetes kopasz koponyáját láthatjuk, magyar diplomata segítségével sikerült bejutnom ide. Leninéhez hasonló mauzóleum épült Dimitrovnak Szófiában (†1949), Titónak más jellegű Belgrádban (†1980).

Franco, spanyol diktátor sírját az Eleettek Völgyében, az elesett katonák sírjait magába foglaló sziklabarlangban helyezték el (†1975), 2019-ben a szocialista kormány döntése értelmében hamvait a családi temetkezési helyre vitték át.

Európán kívüli királyok síremlékeit is volt lehetőségem megtekinteni. Bangkokban, Thaiföld fővárosában templomok oltárszerű szarkofágjai rejtik a királyi maradványokat. A Csakri-ház királyai 1782-től uralkodnak, I. Ráma király ekkor lépett trónra, 1809-ig élt. Arany Buddhát tartó síremléke a Királyi Palota melletti Wat Pho templomban van.

Dél-Koreában, Szöul közelében egy ottani ismerősöm vitt el (1999) az akkor még publikum számára nem megnyitott királyi temetőbe (15.–16 sz.), a Hongreung és Yureung sírokhoz. Háromemeletes sírdomb tartalmazta a királyi testeket, mellette egy állatszobrokkal szegélyezett kövezett út vezetett a rituális épülethez.

Hongreung és Yureung királyi sírhalom, Szöul mellett, Dél-Korea (Fotó: cha.go.kr)

Az „újkori világ” hét csodájának egyike, a Tádzs Mahal, Agrában, Indiában épült a 17. században (1632–1647). Sáh Dzsáhán mogul uralkodó építtette gyermekszülésben meghalt feleségének, Mumtáz Mahalnak emlékére. Különböző márványokból, speciális eljárásokkal épült fenséges

épületkomplexus lett az emlékhely, ahová a mogult is eltemették.

Indiában szintén, Új-Delhiben egy főút melletti szabad területen található egy nagy négyzet alakú, fekete márvány emlékmű, amelyet azon a helyen állítottak fel, ahol Gandhi testét elhamvasztották.

Raj Ghat, Gandhi emlékmű, Delhi, India (Fotó: Wikipedia - Humayunn Peerzaada)

Érzelmileg emlékek által érintve látogattam meg (2000) Washingtonban az arlingtoni temetőt, ahol egy kőkockák fedte sírra helyezett táblák és

mellettük egy égő örökmécses jelzik John Fitzgerald Kennedy, amerikai elnök és testvére, Robert hainvainak helyét.

John Fitzgerald Kennedy és Robert Kennedy sírja, Arlington, Washington (Fotó: Wikipedia - Wknight94)

A másik csoportját a jelentős embereknek, akiknek sírját a közösség, a társadalom különös becsben tartja, sőt díszes formában bemutatja, a tudományok és művészeti ágak jeles alkotói képviselik, ebbe természetesen beleértve, sőt kiemelve az irodalom nagyságait.

A jelentős tudósok művei már az élet részévé váltak, az egyedi alkotások is, olykor annyira, hogy az alkotók neve elhomályosult, esetleg ki is esett a közismeret keretéből. Számomra különös élmény volt az alkotók síremlékeivel találkozni. Legtöbbszörüknél ismertem azt a személyes utat, sokszor harcot, amelynek során alkotásuk, művük az emberiség, vagy legalább a tudományos világ értéke, kincse lett. Itt is Horatiust kell emlegetnem: Exegi monumentum, aere perennius („ércnél maradandóbb

emlékművet alkottam”). Valamiféle személyes kapcsolatot tettek teljesebbé ezek a látogatások.

Duns Scotus skót skolasztikus filozófus volt, Oxfordban, majd Párizsban tanult, működött, végül Kölnben telepedett le. Teológiai tételei skótizmus néven foglalhatók össze. Kölnben halt meg (1308), a testi maradványait tartalmazó faragott kő szarkofágra a Minorita templomban akadtam. Rajta a latin felirat: „Scotia me genuit. Anglia me suscepit. Gallia me docuit. Colonia me tenet” (Skócia szült. Anglia elfogadott. Gallia tanított. Köln megtart.).

Hollandiában, Delft város Oude Kerk (Öreg Templom) templomában található Anton van Leeuwenhoek díszes síremléke. Őt tartjuk a mikroszkóp feltalálójának, amellyel mikrobákat, emberi sejteket tett láthatóvá (1672).

Anton van Leeuwenhoek síremléke, Oude Kerk, Delft (Fotók: Richard Kaplan)

Duns Scotus szarkofágja, Minorita templom, Köln (Fotó: Wikipedia)

Wilhelm Konrad Röntgen földi maradványait Németországban Giessen egyetemi város polgári temetőjében egy közös családi sírban helyezték el, itt található ma is, ebben a városban volt a fizikai tanszék vezetője a híres felfedezése előtti évtizedben (1879–1889). A város főterén az áthatoló sugarakat szimbolizáló emlékszóbor áll.

A londoni Szent Pál Székesegyház tervezője és építésének vezetője (1675–1710) Christopher Wren polihisztor építész volt, aki több templom tűzvész utáni helyreállítása, újratervezése mellett több tudománnyal is foglalkozott (pl. orvosi kísérletekkel is). Fekete márvány koporsója a domban van, rajta a felírás: „Lector, si monumentum requiris, circumspice!”, „olvasó, ha emlékművet keresel, nézz körül!”

A székesegyház kriptájában több jelentős személy szarkofágját helyezték el. A kiváló hadvezérek (Nelson admirális, Wellington) mellett találjuk Alexander Flemingnek, a penicillin, az első antibiotikum felfedezőjének síremlékét, különösen jó érzés itt látni ezt: ő volt az egyik „admirális” az emberiségnek a fertőzések, járványok elleni háborúban. De nem feledkezhetünk meg Florence Nightingale-ről, a szakszerű nővéri ápolás megteremtőjéről sem. A nagy harcosok mellett a festők koporsói (Reynolds, Turner, Blake) már a szépség felé viszik tovább emlékező gondolatainkat.

A párizsi Pantheonban, amely eredetileg szent Genováva templomának épült (1758–1790), a francia forradalom után a nemzet nagyjainak temét magába fogadó emberi szent hely lett. Itt helyezték örök nyugalomra és én is itt láthattam

koporsóját – többek közt – a következő jeles embereknek: Voltaire, Rousseau, Victor Hugo, Zola, Dumas, Monet, Pasteur, Curie-házaspár, Braille.

Gerhard van Swieten kiváló németalföldi orvos Mária Terézia udvari orvosa és emellett a birodalom egészségügyi tanácsosa volt. Számunkra fő jelentősége abban állt, hogy javaslatára indította meg a királynő a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetemen az orvosi kart (1769), amely később Pestre költözött és így a mostani Semmelweis Egyetem elődje volt. Van Swieten sírját sikerült a bécsi Augustinerkirche Georgekapellájában (Györgykápolna) megtalálni. A kőpadlóba mélyített sírt a padlóból alig kiemelkedő tetőzet fedi.

A nagy művészek alkotásai a szellemi világ részévé váltak, magukban képviselik az értéket alkotójuk személyes sorsától függetlenül. Az alkotások önálló életet élnek, de alkotójuk bennük él tovább saját biológiai életük után is. Ez fejeződik ki a híres horatiusi sorban: „non omnis moriar” (nem fogok egészen meghalni). A nagy művészekre érvényes is ez a maxima, ahogy sokan idézik is (pl. Illyés Gyula). Van, amikor az alkotónak és művének fogalma, akár poszthumusz emléke szorosan kapcsolódik, mint például Shakespeare és Hamlet, vagy Dante és az Isteni színjáték neve. A szellemi alkotás már megszületésekor halhatatlan, „tartalmát tekintve kezdettől fogva az időtlen tartományában van” – írja Georg Simmel, a neves filozófus, tehát az alkotó szelleme ott lebeg műve körül. R. J. Lifton szerint minden ember a mások által észlelt és nem felejtett tette által elérheti a szimbolikus halhatatlanságot, jelentős embereknél ez még áthatóbb.

Shakespeare sírja, Stratford-upon-Avon, Holy Trinity Church (Fotó: Stuart Black)

Az angol mentalitás az írói tevékenységet a szakrális teremtés fogalmába sorolja. Az első angolul író költő, Geoffrey Chaucer (*The Canterbury Tales*) testét halálakor (1400) a londoni Benedictus kápolnában helyezték el, majd a Westminster Abbey felépülése után áthelyezték ide (1556) és ezt követően itt, a templomban az írók, költők emlékének egy külön részt alakítottak ki, ahol máig több mint 130 személy részben szoborral, domborművel díszített, emléktáblája szerepel. Ez a hely az ún. Poet's Corner. Több nagy író van itt eltemetve (pl. Dickens, Kipling, R. Browning), a többi emléket csak emléktábla őrzi. Tehát az írók azt a megtiszteltetést kapták, mint a királyok. Meg kell említeni, hogy az itt élő és működő Händel zeneszerző is itt lett eltemetve, sőt a templom más részén Newton és Darwin is.

Shakespeare-t halála után születésének és életének településén, Stratford-upon-Avon-ban a Szentháromság templomban temették el (†1616) egyszerű kőtömb alá. Bár vers átkozza meg a síron a sírrablókat („Blese be the man spares thes stones,

and curst be he moves my bones”), többször feldúlták a sírt, állítólag koponyáját is elrabolták. Itt állni – azonban – azt az érzést adta számomra, mintha az Olimposzon álltam volna.

Dante sírja Ravennában, a Szent Ferenc bazilika mellett egy 1780-ban épített mauzóleumban található. Szülővárosa, Firenze politikai okokból vád alá helyezte (1302), ezért száműzetésre kényszerült, Ravennában élt, itt is halt meg (1321). Halála után Firenze megbánva az előzményeket szeretne volna visszakapni fiát, de a szerzetesek elrejtették testi maradványait, 1865-ben kerültek be az addig üres mauzóleumba. Sírjánál érdemes végiggondolni hányatott életét és maradványai sorsát.

A nagy olasz, reneszánsz alkotók sírja és síremléke figyelemre érdemes helyeken található. Michelangelo impozáns síremlékét Giorgio Vasari alkotta (1570), a firenzei Santa Croce templomban találjuk. Raphael (†1520) sírja a római Pantheonban van, teljes alakú Madonna (kisdeddal) szobor uralja az emlékhelyet, tanítványa, Lorenzetto faragta.

Leonardo élete utolsó három évét Franciaországban töltötte (1516–19), I. Ferenc király hívta meg és ajándékozta neki Clos Lucé kis kastélyát. Halála után testét a közeli Amboise kastély területén levő Szent Hubertus kápolnában helyezték el és bár kétely merült fel, ma is ezt tartják sírhelyének. A Loire menti várak meglátogatásakor volt alkalom mindkét helyet látni.

Tizian gyönyörű síremléke Velencében, a Santa Maria Gloriosa dei Frari templomban található, ahol az oltáron van egyik fő műve: Mária mennybemenetele. A mester pestisben halt meg (1576), ezért itt nem lehetett volna eltemetni, de kifejezett kérésére vele kivételt tettek. Az emlékművet Canova tanítványai készítették. Canova és Monteverdi síremléke is ebben a templomban van.

Szentpéterváron a Tyihvini temetőben találtam a nagy orosz zeneszerzők dízsírjaira, így Csajkovszkij, Musszorgszkij, Glinka, Borodin sírjára, mindegyiken a zeneszerző mellszobra köré épült emlékmű, Csajkovszkijé egy álló és egy ülve kottát olvasó angyal szobra között. A temető másik részében a nagy orosz polihisztor, Lomonoszov sírja vonzza a látogatót.

Sajátos találkozások voltak ezek, szarkofágok, síremlékek előtt állni és átlépni visszafelé az idő határait, megidézni a személyeket és mindazt, ami ismereteim alapján hozzájuk köthető. Így talán a Birodalom tagjává válhat az ember.

Köteltáncos

TUDOMÁNYVITA, LEGITIMITÁS, SZERVEZETI VÁLASZOK Hozzászólás egy komplex kultúratudományi kérdésfelvetéshez

[DOI 10.35402/kek.2022.2.9](https://doi.org/10.35402/kek.2022.2.9)

Az alábbi írás amennyire „provokatív” szándékú, épp annyira kevésbé összegző tartalmú. Ürügye és vállalt tartalma nem több, mint amennyit egy szakmaközi és intézményes közlésmód megenged, de nem is kevesebb, mint részvétel a kultúrakutatás kortárs irányzatai között a néprajz és kulturális antropológia akadémiai szakbizottságának kialakítását, az ekörüli vitákat és perspektívákat jelző olvasatnál. Olvasat pedig annyiban, hogy két, az MTA Néprajzi Intézetében rendezett szakmai vita egyenként is négy-öt előadójának anyagára épül, ezeket azonban nem kivonatolni, bátran összefoglalni, inkább a lehetséges interpretációkat újrainterpretálni próbálja. Az írások, melyek felolvasása, összefoglalása a vitákon megtörtént, egyenként is kiadós előadások voltak, mindegyikben legalább négy-öt releváns szakmai alpmű interpretációja hangzott el, kiegészítve egyéni mondandóval, saját terepkutatási tapasztalattal, évek óta zajló kutatások kivonatos összegzésével, elméleti továbbépítésével és egymáshoz is kapcsolódó, társtudományi területeken további utakat kereső teoretikus konstrukciók rövid válaszásával. Mindezeket egyetlen szerzői „hallomás”, forrásmunkákra épülő „kivonatolás” alapján felmutatni messze bátrabb kísérlet lenne, mint reflexiókat csatolni melléjük és remélni a továbbolvasást. A teoretikus alapok azonban – láthatóan a résztvevő kutatók reflexiói szerint is – többfelé visznek-vezetnek, így az alábbiakban leginkább arra fókuszálok, amit a kultúrakutatás és kritikai elemzés szélesebb hatókörében lehetséges perspektíváknak látok. A résztvevők köre a néprajztudomány, folklorisztika, etnológia, kulturális antropológia és filozófia tudásterületéről jön, nem kevesen közülük az alkalmazott kutatások szférájából is, így az empiria és a kultúraelmélet szerencsés találkozója ígérkezik mindezek kompendiumát formálva. Írásom tehát nem „lezárás”, kibékítő olvasat, inkább egy lehetséges vita folytatását inspirálni szándékozó kísérlet, melyre szélesebb társadalomkutatási körben lehetséges vitapartnereket is érdemes lesz meghívni. Első lépés ugyanis afelé, hogy folytatható legyen egy, a komplex kultúrakutatás nyolcvanas évek végén megkezdődött újragondolása és a napjainkban fölerősödő kritikai kultúraelmélet új teóriáinak

megértése felé megindult vita. A tárgykörben számítottunk ezért a KéK hasábjain a szociológia, kommunikáció-elmélet, médiatudomány, filozófia, praxis-antropológia, alkalmazott antropológia, európai etnológia és rokon tudáságazataik képviselőinek hozzászólására, vitatkozó anyagára is.

Elmélet, ha önreflexív

A komplex kultúrakutatás (leginkább a Miskolci Egyetem akkoriban frissen létrejött, Kunt Ernő vezette kulturális és vizuális antropológia tanszékének szervezésében), s valamivel előbb az MTA (akkor még) Néprajzi Kutatócsoportjában Niedermüller Péter kezdeményezésével megindult szellemi „importja” ténylegesen az európai folklorisztika készítésére és a hagyományok mentését, feltárását és gyűjtését feladatának tekintő kortárs Volkskunde-kutatások nyomán kezdődött (talán). De előzményeihez tartozik az amerikai szimbolikus antropológia aktuális tézisei körül kialakult interpretációs vita (ki a „szerző”, szerzőtárs-e a megkérdezett bennszülött és saját interpretációját további interpretációk felé segítő „adatközlő”, avagy kié a textus végül is, szabadon érthető-e vagy forrásközlés terén is szuverén jogokhoz kötött, lehet-e textust értelmezni kontextusok nélküli mezőkben stb.), de a francia kutatáskritika is szárnyakat kapott a Lévi-Strauss művek körülötte más irányzatok értelmezési mezőiben, s a német történelmi kultúraelmélet ugyancsak új irányok keresésére szánta el magát, meg a brit antropológia egyes iskolái szintűgy önértelmezési és kortárs kritikai vitákba merevedtek egyidejűleg. Egyszóval az, hogy a magyar „néprajz vagy antropológia?” klasszifikáló vita nem előzmények nélküli, de fölerősödése kétségtelenül részben nemzedéki alapú, módszertani, szemléletirányok közül is újabbakat választó tónusú maradt, a nyolcvanas évek végétől már nem volt mellőzhető kérdéskör. A részletek gazdagon feltornyosultak tehát ekkor, főképp a miskolci *Komplex kultúrakutatás*

konferencia (1992) kapcsán,¹ majd a következő években az *Ethnographia*, a *BUKSZ* és a *Replika* oldalain is folytatódtak a szemlézések, vitaszempontok és definíciós kísérletek, a Néprajzi Múzeum is „BUKSZ-vitát” rendezett ekkor a felmerült vitaszempontok újragondolása érdekében.² A permanens vita semmiféle „lezárást” nem kezdeményezett, sőt, évtized múltán újrafeltöltött kérdésekkel ismét (ugyanott és ugyanúgy) újabb konferencia követte,³ majd sokak szakmai publikációi között ismételt visszatérések, reflexiók övezték a tárgykör elemző bemutatását és a megértési alakzatok képviseletének intézményes változatait. Ebben a néprajzi, antropológiai, szociológiai, kommunikációs, elméleti és empirikus szempontok kavalkádjá, vegyes megjelenése volt a természetes „újraértelmezési” mező, mégpedig eltérően az akadémiai, egyetemi, miskolci-pécsi-budapesti szférákban, idővel pedig már a legtöbb, a kulturális antropológiát szaktárgyként bevezető egyetemi és főiskolai miliőben is.

Ezt az egykori vitát a mostani újabb teoretizáló kérdésselvetések részint említették is, de több téren meghaladásukat kezdeményezték a releváns, mainál is maibb, konstruktív és gyakorlatias felhasználási metódusokat előnyben részesítő megoldásokkal.

A „kihívó” elsősorban Mészáros Csaba volt, aki a társadalomtudományok területén evidenciává

1 *A komplex kultúrákutató dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Társadalomtudományi helykereső konferencia a Miskolci Egyetem 1992. november 6-7., a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Kulturális Antropológia Programja, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Kommunikációs Tanszéke és a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke szervezésében. Szerk. Kunt Ernő, Szarvas Zsuzsa, Miskolci Egyetem, Miskolc, 1993. (A Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék füzetei), 1993., 147 oldal.

2 Több érdemi összefoglaló látott napvilágot a *Replika* 13-14. számában Niedermüller Péter, Biró A. Zoltán, Fejős Zoltán, Kuczi Tibor, László János, Mohay Tamás, Pléh Csaba, Voigt Vilmos, Vörös Miklós, Werner Oswald és Karády Viktor tollából is ugyanitt – lásd online: <http://www.replika.hu/replika/13-14>

3 A II. tematikus konferencián (2003) a magyar kultúrákutató neves képviselői hat szekcióban adnak elő, többek között Niedermüller Péter, Hofer Tamás, Fejős Zoltán, Sárkány Mihály, Kapitány Gábor, Gyáni Gábor, stb. A fő témák: ökológiai antropológia, feminista antropológia, asszimiláció, migráció, etnicitás, a kép antropológiája, alkalmazott antropológia. programja elérhető itt: <http://inka.kvat.uni-miskolc.hu/dilemma2.pdf>

vált Kuhn-i paradigmaváltás továbbgondolásával tett kezdő lépéseket egy komplexebb, a maga pragmatikus oldalán gyakorlat-orientált, és a hipotetikus bázist további elméleti dilemmákkal gazdagító tanulmányában, melynek rövidített és PPT-formában illusztrált változatát itt most biztosan nem fogom tudni érdemben megjeleníteni. Erre még ugyanabban a szakterületi eszmecsereben, az MTA Antropológiai Munkabizottság első szakmai vitanapja alkalmából 2021.XI.16.-án az MTA TK Bölcsészettudományi Központjában több felkészült hozzászóló tett hozzá további vitatkozó, pontosító, saját verziót megfogalmazó előadásokat, melyek „kivonatolása” nem lenne méltó eljárás itt, hiszen megmunkált teoretikus közelítésekről és áttekintésekről volt szó, melyek önálló szellemi alkotásként az *Ethnographia* hasábjain megjelenésre is számíthatnak. Alábbi soraim mindezekhez csupán adalékok, melyekre a helyszínen és online bekapcsolódott szakmai kör előtt már nem keríthettem sort. Közreadnom mégis érdemes, mert a vitatkozásnak és továbbgondolásnak akkor van esélye, ha szélesebb kör is érintettnek érzi magát és reflektál az elhangzottakra.

Persze, a hozzászóló joga szükségképpen kített egy kettős presszióknak. Egyfelől megvan a látszólagos szabadsága a témakör(ök) érintését, súlyozását illetően, de ezeket túl sem haladhatja, el sem érdemes térítenie. Másfelől az illendőségi keretek okán messze nincs annyi „tánctere”, mint az előadóknak. Ezeket magamra is érvényesnek tartom, ezért igyekszem rövid és „kivonatos” lenni. *Minden előadónak köszönöm egyetértésre és továbbgondolásra szánt szövegét*, s biztosra mondhatom, hogy ezek apró töredékére sem fogok tudni érdemben reflektálni. Minden előadóval egyetérttek számos kérdésben, s mind egyiktől különbözöm egy más nézőpont okán. S előre bocsátva hozzászólásom summázatát, igyekszem jelezni: eltelt egy idő, mire érdeme szerinti helyre raktam Sárkány Mihály vitaindító szavait a tudományos pályán valamikor elkövetkező összegzési-mérlegelési szempontból, a művelhető tudomány adott korszakáról, de meglehetősen igazát látom most már. Esetemben főként abban a rövidre fogható képletben, hogy vannak helyzetek, amikor a kérdésselvetések már nem szakmai életút-képletek rendezéséből állnak csupán, hanem az előadók megnevezte paradigmaváltás elfogadásából, s én ennek lényegét most egy generációváltás eljövételében látom. De az értelmezés örömeinek apró nüanszait tekintve megannyi más szempontot is érvényesnek/lehetségesnek tekintek, ezekről szólok alább néhány bekezdésnyit.

Elsőként a tárgyköréről. Nem lehet egyedi meg-látásom, s többen is mintha hangot adtak volna annak, hogy a néprajz/antropológia, etnológia/etnográfia, folklór és Völkerkunde, vagy európai etnológia és komplex kultúrakutatás (összehasonlító vagy öntörvényű) törekvéseinek európai (tágabban euro-amerikai és amúgy meg nemzetközi) trendjei a nevezékek, rangok, státuszok, elsőbbségek, identitások területén nemcsak évszázadosak, küzdelmesek és talányosak is sokszor, de mintegy fölöslegesen amúgy. A szaknyelv, a feladatok, kutatási trendek, módszerek, divatok és szertartások sokasága minden leegyszerűsítést lehetővé (és sokszor egyúttal fölöslegessé is) tesz, ám talán nem ez a kulcskérdés – ma már és itt/most. Irígyem Sárkány Mihályt, aki a maga rangjával és vitathatatlan pozíciójával nemcsak megengedheti magának, hogy utaljon a „minden kutatót élete bizonyos szakaszában belátásra készítető” állapotra, amikor már részint nem érdemes ilyesmin rágódni, részint Ő maga az egyik példája annak, hogyan lehet a köztes terekben (is) antropológiáért és néprajzért, kultúrakutatásért és rokon diszciplínák tudásterületeiért egyaránt értelmesen küzdeni, de aki ebben eredményes is lehetett – s nem csupán kötetivel és életművével, nemzetközi rangjával és többes intézményi kötődéseivel, hanem – a néprajz és antropológia akadémiai rangjának megteremtéséért elvégzett, Vargyas Gáborral közös, Hofer Tamást is követő kreatív munkájával együttesen. Viszont a kor- és státusz-elnökség ugyanakkor már nem ugyanaz számára, mint egykoron volt mások számára (lásd a néprajzon belüli irányzatos viták, az etnográfia, folklór és társadalomkutatás régóta tartó marakodásait, akadémiai elfogadottságukat, lehetséges tudományfejlesztési stratégiáik különbségeit és képviselőik ilyen-olyan rangját!), s nem egyképpen kínált érvényesülési terepet a legális akadémiai közalkalmazotti státuszú kutatónak és egyetemi oktatónak akkor, mint ma vagy holnap. A verseny tehát úgy és ott, akkor és régtől a kíméletlen harcban is folytatódik, nem csupán a szakkutatói identifikációkban, hanem a megszólalás jogában és érvényességében is.⁴ E belátással együtt is úgy vélem, Sárkány Mihály nem arra utalt indító szavaival, hogy tán nem lenne képes belátni az immár keserűen „paradigmatikus” talányok állapotát és lényegi kényszereit, hanem inkább arra, hogy a státuszharok főképpen a jövő nemzedékeire maradnak, s ebbe a kor vagy rang már egyre kevésbé szól bele. Viszont ami még beleszól, az a kutatók vállalt vagy szimbolikus közösségének válasza, ön-reflexiója, nyilvánosság előtti megmutatkozása, sőt

küldetés-vállalása és kényszerűen, kívülről szabályozottan pragmatikus tárgyterületek felé fordulása továbbra is. És emellett főleg a kutatásokkal hitelesített tudásterület méltó önmegjelenítése, aminek mostantól immár egyre több lehetősége van az MTA berkein belül is, hiszen az önálló Antropológiai Munkabizottság iránti bizalom ezt tételezi és követeli meg.⁴

Ennek a szakmai innovációnak újdonság erejét és formálójának innovatív szempontjait mindegyik előadó többszörösen is hangsúlyozta. Ez okból is az első, amit a prezentációk közös jegyeként értékelnék, az a tudásterületek határainak kérdése, mindenekelőtt az intézményesedés és a legitim megszólalás állapota. Mészáros Csaba alapkérdése is az intézmények felőli öndefiníció volt, s mindhárom hozzászóló ezt követte-kísérte is. Mi több, a nemrég magyarul is megjelent Eriksen–Nielsen antropológiatörténet talán legerősebb vonulata éppen

4 Ide illik talán egy utalás, nevezetesen az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének 2020. január 23.-án tartott (V.) szakmai vitanapjáról, melynek meghívójában ez állt: „A magyar néprajztudomány kibontakozásától kezdve szoros kapcsolatot ápolt számos más tudományszakkal. Így a hazai néprajzkutatás klasszikusai szinte mind (Jankó János, Herman Ottó, Török Aurél stb.) egy-egy másik tudományágban is maradandó örökséget hagytak maguk után. A jelen konferencia célja az, hogy áttekintse a kortárs néprajztudomány helyzetét és kapcsolatait azokkal a társtudományokkal, amelyekkel az utóbbi évtizedben számottevő mértékben együttműködött. A néprajztudomány tudományközi helyzete folyamatosan változik. Egyes tudományágakkal (mint például a fizikai antropológiával) szinte teljesen megszűntek a kapcsolatai, másokkal (pl. az ökológiával) lényegesen megerősödtek. Számos kérdést vet fel a hazai néprajztudomány pozíciójával kapcsolatban az is, hogy mára a kulturális antropológiától nehezen elválasztható módon létezik. A néprajztudományi műhelyek működése ma már elképzelhetetlen antropológiai ismeretek és antropológusok nélkül. Ez a kettősség nemcsak a néprajz és az antropológia viszonyának és együttműködésének folyamatos tisztázását követeli meg, hanem azt is, hogy a tudományközi diskurzusok hálózatában értelmezést nyerjenek az antropológia és a néprajztudomány közös és eltérő sajátosságai. A konferencia célja az, hogy valódi párbeszédet hozzon létre néprajzkutatók és olyan nem néprajzkutatók között, akik munkájuk során gyakran támaszkodtak a néprajzi/antropológiai szakirodalomra, és jelentős tapasztalatot halmoztak fel néprajzkutatókkal való együttműködésük során. Minden együttműködés – amellett, hogy kölcsönös haszonnal jár – egyúttal kérdéseket is vet fel. A közös kutatási tevékenységek tapasztalataira alapozva ezeket a kérdéseket kívánják mérlegre tenni a konferencia előadói”.

a szaktudomány történetében a térnyerés és intézményesülés ugyancsak. Ennek – a valahol és mindenkor a tudásterület részbeni történeti hangoltságát sem feledve – érdemes tudatában lennünk a kérdésfelvetéseink retrospektív jellegének felmutatásakor, amely a Lakatos-féle rendszerben ugyancsak a másság tudományának leíró szándékaival elegyes, részben persze szűkítő is. Sőt, ez nem csupán az akut kutatási programok (Mészáros említette) vagy az alkalmazott antropológiai státusz és pozíció (Lajos Veronika, Biczó Gábor, sőt Tuboly Ádám is érdemben érintette) kérdéseire érvényes, hanem úgy látom: a retrospekció szükségképpen átír, új nevet formálva is pragmatikus térfelre viszi a kutatói tájékozódás zónáit, sőt intézményeit is. Szerintem ezekben és a tudományág művelésében a cselekvések, a tettek eredményei a meghatározóbbak, s akkor is, ha mindvégig kérdés marad a vitában, hogy valaminő törvényt keresünk-e inkább, avagy példákat, melyeket azután a tudományművelés érdekében általánosítunk is.⁵ Lassan valóban alapvető igény lesz már, hogy a tudományterületek közötti (Mészáros, Lajos és Biczó által is kiemelten tárgyalt) interaktivitást, no meg a tudáshálózatok közötti versengő kapcsolatokat is megkíséreljük fölmérni (a Tuboly Ádám is javasolta, számos külföldi változatban már ismeretes) „az antropológusok antropológiája” körkép jegyében – és fejlesztő szándékú intézményesülés hasznával is. Valóban, ha a konvencionális terepre mint „mezítábas” kutatók gondolunk, ott nem okvetlenül kap szerepet, de a „nagy rendszer” egésze szempontjából bizony meghatározó lehet a „tudományműködés mint terep” megismerő feltárása – s ebben Mészáros Csaba elemző írása kulcsfontosságúvá lesz/lett. Ebben – itt hadd emeljem előre hozzászólásom egy lényegi pontját – a Lajos Veronika tanulmányaiban is több verzióban megjelenő „praxis-antropológia”, vagy Biczó Gábor kötetében (A „Mi” és a „Másik”, vagy akár a *Hasonló a hasonlónak...*) hangsúlyozott tudományközi kölcsönhatások egész bonyolult rendszere is szerephez jut – de leginkább az egyes tudáságazatok aktuális státusza szempontjából...! Ennyiben a Mészáros megidézte helyzet (a belülről nézve vetélkedés, kívülről látva szimpla futóverseny képlete, a magelmélet és a külső hatások viszonyrendje) releváns ugyan – de érdemes tudatában lennünk annak is,

hogy mindezeket Mi Magunk konstruáljuk! A tudományos „tények” konstruálásában a tudás mint episztemológiai és egyúttal névadó szereplehetőség azonban nemcsak közös konstrukció, hanem a „dolgok” és a kutatók mindenkori viszonyát is meghatározó kényszerhelyzet, melybe metodológiai törekvések, irányzatok és iskolák olykor egymást üldözik bele „külső hatásként” is. Magam ennek ha „résztvevő megfigyelője” vagyok is valamelyest, az ellenkező stratégiák fontosságát sem hagynám ki: a külső befolyás (itt értve akár az akadémiai szintek meghatározó-kényszerítő vagy pragmatikus-szorogató hatásegységét) – szerintem – csakis akkor fogadható el kutatói és személyes szinteken, ha a kutató hajlamos ezek tágítására, sajátos felhasználására, de akár megkerülésére is. A kutatói szerepfelfogásban én az egyedi, kreatív, „partizán” eljárásokat pártolom legszívesebben, melyek nem csupán alkalmazkodnak, hanem áthatják, sokszorozzák, olykor megkerülik vagy át is ugorják az intézményes kényszereket, s éppen ez adja túlélési esélyeiket is. Ha Mészáros igazát elfogadom (a hat pontjának logikus és áttekinthető igényével), akkor ebből számomra a határmegvonások játszmaínak várható eldurvulása, idővel pedig új struktúrákba illeszkedő változatai a beláthatónak tűnő verziók. Viszont a klasszifikált (Kuhn-i) paradigma mint keret nem „a tudomány” forradalma révén jön létre (vagyis nem kívülről, mert ez lenne a rosszabbik változat!), hanem a belső igény innovatív válasza révén – s ez az, amit Biczó Gábor, Lajos Veronika vagy Tuboly Ádám előadásai is intenzív javaslatként kihallok. A „virágzó” vagy „progresszív” problémaeltolással érvelő rendszerekben immár nem „a régi” és „az új” ismeretek megkülönböztetéséről szól a purparlé, hanem integrálásuk mikéntjéről és közös energiáik praktikus felhasználásáról is – egyszóval nem a „hanyatló” vagy „degeneráló” régi tudás progresszív kihajtásáról kéne gondolkodnunk, hanem ezek meglévő vagy kiküzdhető, harmonikus összhangjának új kompozícióiról, hibriditásáról.

Csupán formális és aprócska példa erre, melyre Lajos Veronika Kuhn 21 paradigma-fogalmának megidézése, az „operacionalizálás” szándékának olykor vészes tudományos közéleti eluralkodása készlet: ha a cselekvő közösség primátusából indulok ki (lett legyen ez etnikai vagy kulturális kisebbség, helyi társadalom, mérvadó családi kapcsolatháló, értékrendet előíró szokásnorma, stb.), akkor a tudósközösségnek is efféle kéne alkotnia, hiszen a szituatív és szintetizáló szerepek itt tudnának a legintenzívebben érvényesülni. (Látnivaló példa volt az ELTE

5 Izgalmas elméleti küzdelem megjelenítése olvasható Gyökér Róbert fordításában: Baba, Marietta L. – Carole E. Hill 2012 Globális összefüggések és a praxisantropológia a 21. században. *Replika*, 103 (2017/3. szám):143-156. Online: <http://www.replika.hu/replika/103-b4>

BTK-n belüli „folklore” és „kulturális antropológia” tanszékek párbeszédhiánya három évtizeden át, de akár a szegedi vallásnéprajz és valláskutatás megket-
tőződését, a debreceni vagy pécsi megosztottságot is példaként hozhatnám...). A kreatív megoldások viszont olykor a „diszciplináris inkoherencia” területére vezetnek, aminek éppen az MTA jelenlegi helyzete és az akadémiák látványos sokszorozódása is keretfeltételei – épp ezért hangsúlyoznám a Biczó által is kiemelt kutatói szereptudat, a közvetítő státusz és a (szerintem mindig lehetséges, mert emberi!) interakciók fontosságát, amely mintegy ki is használhatná a kívülállók szemléleti zűrzavarát arra, hogy a belülről köreit erősítse és „reflexív tudatosság” (Biczó) méltó szintjére emelje. Ez azonban nem (programos vagy aktuális) paradigmaváltások, hanem sokkal inkább kutatói, oktatói, tudásterületi kölcsönhatások kérdése lenne. Viszont Biczó szimplifikáló képletét – hogy a „mi/t” a néprajz tereuma lenne, a „hogyan” pedig az antropológiáé –, túlegyszerűsítésnek vélem, minthogy e kettő minden egyes kutatásban, elgondolásban, cselekvésben, tervezetben, életműben és tudásterületi kölcsönhatásban a visszahatások tömegével van körülveve (de hát ezt Biczó nálam pontosabban is leírta, illusztrálta nem egy esetben...!). Éppen így, talán kicsit látványos kérdésfelvetés tónusára emlékeztetőnek érzeltem Mészáros Csaba jelzését a néprajztudomány „utolsó órá” helyzetéről – én kezdetektől inkább a néprajz/etnográfia és antropológia/etnológia hatáskölcsonnőségéről gondolkodtam kitartóan, s teszem mindezidáig is. A néprajztudomány kétségtelen aktuális helykeresési stádiumban van (évek óta..., a fentebb jelzett V. helyzetértékelő konferencia is két évvel ezelőtti!), de a kutatók maguk a sokféle önkép és öndefiníció mellett és ellenére is elvégzik a maguk dolgát, csak hát a főirány (alapvető paradigmaváltás?) még a kutatás legfőbb tárgya egy idő óta...

Kicsit túlírtam... S ahelyett, hogy az egyes előadások, összegző problémafelvetések egyenkénti kérdéskörébe belekapnék (kevés itt a tér a kifejtéshez, csak „margináliákat” kockáztatok meg ehelyütt...!), röviden összefoglalom hozzászólásom lényegét az amúgy sem lezárható elmetorna néhány momentumáról.

- Az egyes „paradigmák” tegnapi vagy mai szakirodalmi kihívásai lehetnek megnyugtatóak és kihívóak is, arra azonban nem alkalmasak, hogy rendszerünkkel helyettesítsük vagy fölülírjuk a múltat, a metodológiákat,

az önértékelési szempontokat, a pragmatikus piaci részvétel kihívásait. Ezeket együtt látni éppoly előkelő gesztus, mint egyes kulcsszavaknak, tetszetős fogalmi képletnek vagy legfrissebb imponáló tanulmányok alárendelni mindazt, ami saját tudástörténeti előzménye az antropológiai-néprajztudományi ismereteknek.

- Az eltérő aspektusú megközelítések szerepét nem a karcos megkülönböztetés, hanem a lehetséges partnerség partfalai között kéne belátni törekednünk.
- A módszertani „viták” sokszor csak másságok ragozásai, holott ezek harmóniái sokkal izgalmasabbak lennének. A Csaba javasolta „tudományetudológiai szempontok ... genealógiájának vizsgálata” leginkább elidegenült úri passzióknak tűnik, mert a kívülről totálisan átható, impregnáló befolyásoknak dolgozik. Ehelyett a meghatározóbb hermeneutikai és empirikus körök tudományterületi kölcsönhatásainak cizelláltabb méréséről, megnevezéséről (ha úgy képletesebb: a társadalom- és bölcsészettudományok összhangjáról) kellene elszántabban gondolkodnunk, s valóban nekiállnunk egy „antropológusok antropológiája” áttekintés elvégzésének.
- Egyelőre még örülnünk kellene a létező plurális megközelítések esélyeinek, még mielőtt az egyenirányúsítás hatékonyabban életbe lép az akadémiai szféra önfenn-tartása felől. De nem érdemes feledni, hogy a szaktudomány túlélési kísérlete sem csak akkreditációs javaslatok hangzatosságán vagy praktikus alkalmazási területek birtokba vételén múlik, hanem emberbaráti szándékok még lehetséges érvényesítésén épp annyira. Ezekből egyre több van és egyre intenzívebben, ami alapérték kellene maradjon...!
- Végül (de inkább elharapva, mint lezárva): a jelen „vitát” vagy kreatív találkozót sem „elsőnek” kellene tekintenünk, hanem egy folyamat és idősor egyik állomásának, úton a társadalmi terek felé és a társadalmi tények újabb interpretációs lehetőségei felé.

Legvégül: köszönöm Mindenkinek a hozzászólás lehetőségét – de egyúttal arra is serkentenék, kezdjen vitába bocsátkozni, akinek pontosító szándéka, tisztázó célja, elgondolkodtató szempontja van...!

Melankólia

A MAGYARORSZÁGRA MENEKÜLT GÖRÖGÖK KÜLÖNBÖZŐ GENERÁCIÓINAK TRAUMÁI

DOI 10.35402/kek.2022.2.10

Az 1946–1949 közötti görögországi polgárháború következtében mintegy hétezer görög menekült Magyarországra. Részt képeztek annak a mintegy 55 ezer, főleg szovjet érdekszférába tartozó országokban elhelyezett menekültnek, történetük mégsem vált a szovjetizáció epizód-szerű eseménysorává, a magyarországi görögök azóta eltelt hetven éve sok szempontból tanulságos, és még ma is íródo fejezete a hazai menekült- és kisebbség-történetnek.

A 2015. évi menekültválság irányította a szélesebb közvélemény figyelmét arra, hogy egyes népcsoportok a történelem folyamán hányszor és milyen súlyosságban voltak kiteve annak, hogy elmeneküljenek szülőföldjükről, illetve országok hányszor váltak menekültek számára elhagyandó szülőföldnek, tranzitországnak, vagy éppen új otthonnak terévé. A 21. század elejének társadalmi problémái közül az egyik legfontosabb, hogy az otthonukat immár milliósámmra elhagyni kényszerülők (tehát háború, éhezés, politikai nézetek, vallási vagy etnikai kisebbséghez tartozás ténye stb. miatti fenyegetettség elől menekülő) valóban otthonuknak tudják-e tekinteni az országot, ahová megérkeznek, milyen a fogadtatásuk. A menekültek körében mutatkozó traumák nemcsak az egyén számára jelentenek különleges kihívást, feldolgozandó élményt, hanem a befogadó közeg számára is, és tekintettel a migrációs probléma nagyságrendjére, nyugodtan elmondható, hogy napjaink egyik legfontosabb pszichológiai, szociálpszichológiai elemzésének tárgya nem véletlenül lett a migrációs traumák kutatása (lásd pl. Abbot 2020; Seddio 2017). A migrációs krízis megközelítése Magyarországon is súlyosan átpolitizálódott, ennek során sokkal kevesebb figyelem jutott arra a kérdésre, hogy mit éltek át a menekültek, hogyan reagáltak a tranzit- és befogadó országok többségi társadalmi részéről érkező hatásokra, egyáltalán kik is voltak ők, és milyen motivációik mutathatók ki. A magyar sajtóban viszonylag ritkán láttak napvilágot ezzel kapcsolatos elemzések (pl. *origo.hu*, 2016. március 16.), pedig a menekülők élményeinek megismerése és megértése nemcsak a kirekesztés/befogadás attitűdjei miatt fontosak, hanem az esetleges visszatérés, általában a szülőföldhöz való, akár több generáción is átnyúló kapcsolatra való tekintettel is.

Magyarország történelme során gyakran vált migráció kiinduló-, cél- és tranzitországvá egyaránt (ld. *mult-kor.hu*, 2015). A 20. században több emigrációs hullám indult nyugatra a különböző politikai fordulatok, forradalmak, rendszerváltások következtében (1918–1919, 1944–45, 1948–49, 1956), és több alkalommal is előfordult, hogy a menekültkérdéssel kellett foglalkoznia a mindenkor magyar politikai vezetésnek, s ami annál is fontosabb: a magyar társadalomnak. A menekülthullámok gyakrabban a határokon túlra kerültek és szülőföldjéről elűzött magyar nemzetiségű menekülteket jelentettek, például a trianoni békeszerződés utáni években, a második világháború után, vagy éppen az 1989-es rendszerváltozást megelőzően az Erdélyből Magyarországra menekültek, az 1990-es években pedig a délszláv polgárháború elől menekülők esetében.

Ebben a népmozgásokkal teli, viharos 20. században ritkábban fordult elő, hogy nem magyar nemzetiségű menekültek viszonylag nagy számban érkeztek Magyarországra és telepedtek le. Ilyen volt például a második világháború idején a német megszállás elől Magyarországra menekült és befogadott lengyelek esete. A második világháborút követő görög polgárháború után a szovjet befolyás alatt álló országok az „internacionalista segítségnyújtás” jelszavával befogadták a polgárháborúban a baloldalon, főleg a Görög Kommunista Párt (és az általa irányított Görög Demokratikus Hadsereg) szervezésében harcolókat és családtagjaikat. A mintegy hétezer politikai menekültnek a jelentős része (mintegy háromezer fő) kiskorú gyermek volt. Utóbbiakat öt település (Fehérvárcsurgó, Dég, Almádi, Kenese, Hőgyész) gyermekotthonaiban helyezték el. A felnőttek mintegy fele Budapesten (Kőbányán), másik része a Fejér megyei Iváncsa külterületén egy önálló településen, az először Görögfalvának nevezett, majd az antifasiszta harcok mártírjáról Beloianiszra átkeresztelt községben nyert elhelyezést. A görög katonai diktatúra megszűnése után, a demokratikus Görögország több alkalommal is amnesztiában részesítette a polgárháború után elmenekülteket, így sokan hazatértek, azonban a második generációnak számos képviselője inkább a Magyarországon maradást választotta. A visszatelepülés elhúzódo

folyamatot jelentett, amelyben a nyugdíjak rendezése meghatározó szerepet játszott. Nem kevés példa volt arra is, hogy a második generáció tagjai előbb tértek haza, s az idős szülők őket követték.

A magyarországi görög menekültek sorsa több szempontból is érdekes, a nyilvánvaló kuriózumokon túlmutató tanulságot, társadalomtudományi elemzési lehetőséget kínál. Erre már a Kádár-rendszer időszakában felfigyeltek a kutatók, és a számos kisebbségtörténeti, illetve helytörténeti elemzés mellett a menekültek beilleszkedési problémáit hosszú időtartamban érintő kérdésekkel is foglalkoztak. (A község történetének legújabb összefoglalása: Vincze 2020).

Alábbiakban egy, a témában megjelent összefoglaló kötet bemutatásával, valamint egyes tanulmányokban és a sajtóban megjelent adatok ismertetésével szeretnék bepillantást nyújtani a magyarországi görög emigránsok körében tapasztalható, a menekült-lét több generáción átívelő jelenségeibe. A sajtó esetében szándékosan választottam régebbi, tehát még az államszocializmus idején készült, illetve újabb bemutatásokat a Beloiannisz valamiféle kuriózumként rendszeresen felkereső tudósításokból. Minderre néhány közelmúltbeli kutatás irányította rá újra a figyelmet, ennek tanulságait, valamint az előzményeket igyekszünk röviden bemutatni.

2019-ben jött létre korábbi tudományos, illetve kulturális egyesületek, szervezetek összevonásával a magyarországi görögség szellemi hagyományait ápoló Görög Intézet. Számos tudományos publikáció és rendezvény kötődik az intézethez, legutóbb 2021. június 11-én tartottak nemzetközi konferenciát *Trauma és megnyugvás* címmel a gyermekkorú menekültek beilleszkedéséről és sorsuk tanulságairól, gyűjtik és feldolgozzák a menekültek életút-interjúit. Korábbi interjú-publikációk (például két 2005-ben megjelent válogatás) után nagyobb interjú-füzér a Magyarországon maradtak életútját beszéltette el (Fokasz 2013.), a második rendkívül tartalmas válogatás az Athénba és Thesszalonikibe visszaköltözötték beszámolóiból áll (Fokasz 2018). Utóbbi előszavában a szerkesztő valóságos historiográfiai áttekintést is adott a magyarországi görög menekültekre és Beloiannisz történetére vonatkozó szakirodalomból.

A folytatás előtt a szakirodalom alapján szeretném összefoglalni személyes véleményemet, nézőpontomat a görög emigráció szociálpszichológiai kutatásai kapcsán. Először is, mint említettem, több szempontból különleges népcsoportot alkotnak a Magyarországra érkezett görög menekültek.

Nemcsak etnikailag és anyanyelv tekintetében különböztek a befogadó országtól, hanem abban is, hogy menekülésük oka sem görög nemzetiségükben, vagy társadalmi státusukban rejlett, hanem politikai hovatartozásukban. Az antifasiszta és kommunista ellenálló volt, vagy – gyermekek esetében – ilyen szülői háttér készítette őket otthonuk elhagyására. (A politikai háttér fel is értékelődhetett, például 1956-ban, amikor a magyar társadalomban sokan a görög emigránsokban elkötelezett, a rendszernek hálás kommunistákat, vagyis a forradalom – legalábbis potenciális – ellenfeleit, az államszocialista diktatúra kiszolgálóit gyanították, ennek tisztázásáról ld.: Szidiropulosz 1993. Ez természetesen nem jelentett egységes magatartást a menekültek részéről, illetve a többségi magyar társadalom részéről sem, amelyre a *Trauma és megnyugvás* kötet más példákat is hoz). Foglalkozási tekintetben is igen különbözőek voltak, értelmiségi és munkás származás egyaránt megfigyelhető volt köreikben, továbbá nem is Görögország valamely konkrétan körülhatárolható régiójából érkeztek. A többség Görögország mezőgazdasági vidékeiről származott, épp ezért is fontos, hogy sokukat a nagyiparban állítottak munkába, amely a menekült-léten túl is sajátos traumákat okozhatott. Az 1940-es évek végén gyermekkorú menekültek számára az elhagyott szülőföld sokkal kisebb és nehezebben megmagyarázható kötődést jelentett. Unikálisnak tekinthető továbbá az egy lakóhelyre, Beloianniszba költözés, ami nyilván – rövid távon legalábbis – erősítette az összetartozás érzését, ugyanakkor a befogadó országtól és lakosságától való fokozottabb elzárkózás tendenciáját is. A közösség kezdetben gettó-szerűen zárt volt, de az évek során a munkába állás, az iskola, illetve az együttlakás révén fokozatosan megnyílt a magyar társadalom felé. Az egymás közötti házasodásnak, párkapcsolatoknak is megvolt a befolyásoló szerepe, nem is beszélve például a fiatal, hajadon nők azon vágyakozásáról, hogy a „nemso-kára” bekövetkező hazatérés otthoni családalapítás reményével kecsegtet. A menekülés továbbá nem egy hosszabb időtávban bekövetkező, vagyis időben elnyúló folyamat volt, hanem nagyon is konkrétan körülhatárolható, egy esemény, a polgárháború közvetlen következménye. Az „egyszerre” érkezés élménye közösségen belül megkönnyítheti a traumák közös feldolgozását, az azonos élethelyzetek által keletkező beilleszkedési problémák kezelését, ugyanakkor gátolhatja az azokból kitörni, vagy kilépni akaró egyéni stratégiákat. Meg kell továbbá jegyezni, hogy napjainkra a „görög emigráció” legalább

háromféle, jól elkülöníthető generációs mintázatot is jelent (ld. erről pl.: Szidiropulosz 1990): 1. akik felnőttként érkeztek az 1940-es évek végén, 2. akik gyerekkorban érkeztek (még Görögországban születtek), 3. fentiek leszármazottai, akik már Magyarországon születtek, és nem volt közvetlen személyes élményük a szülőföldről. Az utóbbi csoportban fel erősödő görög anyanyelv-vesztés, vagy kétnyelvűség kialakulása, továbbá a származásra adott szélsőségesen eltérő reakciók (fokozott asszimilációs igény a magyarsághoz vagy ellenkezőleg, a gyökerek tudatos felderítése és elsajátítása) egyre inkább az egyéni döntéshelyzetek által befolyásolt stratégiákat, és kevésbé a származási csoporthoz való alkalmazkodás módszereit sejtetik.

A görög kisebbséggel kapcsolatos kutatások közül kiemelkedik egy három tanulmányt és három beszélgetést tartalmazó kötet (Fokasz–Görög 2020). Újabb részletek, újabb adatok és továbblépésre irányuló erőfeszítés a korábbi szakirodalomhoz képest, valamint annak egyfajta összegzési kísérlete is egyszerű. Az első tanulmányban Fokasz Nikosz *Érkezés és letelepedés* címmel (Fokasz–Görög 2020:12–43) átfogó képet rajzol a kelet-közép-európai országokba érkezett görög politikai menekültekről. A magyar mellett a külföldi szakirodalom legfontosabb tételeit is feldolgozva először nemzetközi kontextusba helyezi a görög polgárháború történetét, ami a későbbi menekültek sorsát is meghatározó módon befolyásolta. A második világháború németellenes szövetségének tagjai 1945 után „egymás ellen” harcoltak a görög polgárháború szembenálló hadseregei formájában. A háború végén, főleg 1949-től a közép-kelet-európai országok eltérő befogadói attitűdökkel jellemezhetők. Csehszlovákiában nem jött létre a magyar Beloianiszhoz hasonló központ, a több hullámban érkező, a helyi társadalom részéről jórészt elutasított görögök Cseh-Szilézia nagyvárosában, Ostravában, illetve Olomoucban kötöttek ki. (A nehéziparban való munkavállalás a menekültek részéről máshol is megfigyelhető). Romániában először sokkoló kinézetű barakk-táborban helyezték el a menekülteket, majd itt is megindult az ipari központokba való áttelepítésük. A Romániába került menekültek számára különleges körülménynek számított, hogy az emigráns Görög Kommunista Párt is itt alakította ki székhelyét. Bár Lengyelországba és a Szovjetunióba is tízezer főt meghaladó számú menekült érkezett, lakosságárányosan Románia, Csehszlovákia és Magyarország fogadta be a legtöbbet. Az NDK-ba csak gyermekeket, a Szovjetunióba csak felnőtteket vittek. A szerző külön foglalkozik

a gyermektranszportok befogadásával, a gyermekotthonok létesítésével a különböző országokban, az iskoláztatásuk megszervezésével. Fontos része a tanulmánynak a traumakutatás szempontjából, hogy a fiatalok között is megkülönbözteti a kisgyermeket a már politikai álláspontokat is felfogni és befogadni képes kamaszoktól, hiszen eleinte az emigráns gyermekkolóniákat a Görög Demokratikus Hadsereg potenciális utánpótlás-bázisaiként is szemlélték.

Mikes Hanna: *Görög menekültek narratívái gyermekkori traumatikus élményeikről és a Magyarországra való megérkezésükről* c. tanulmánya (Fokasz–Görög 2020:44–71) a gyermekként hazánkba érkezett menekültekkel, azok 70–80 éves korában készült visszaemlékezés-interjúkat elemzi. Tanulságos újításként „másfeledek generációnak” nevezte a még Görögországban született, Magyarországra gyermekfejjel érkezőket, akik számára a menekülés-traumák gyermekkori szocializációjuk folyamatával keverednek. Érdekes, hogy szinte egységesnek tekinthető álláspontjuk szerint kifejezetten befogadó, baráti közegként emlékeznek a megérkezésük utáni esztendőkre. Pedig a szülőföldtől, családjuktól való elszakadás, az idegen gyermekotthonban való kamaszkor komoly traumatikus élményeket takart. A szerző a pszichológiai szakirodalom traumákkal foglalkozó alapvető műveit, azok megállapításait alkalmazza a görög menekültekkel készült interjúkban elhangzottakra. Ezek alapján a legfontosabb alapkérdése az volt, hogy a görög menekült gyermekek esetén létrejött-e egy biztonságos közeg, majd az erre kapott igenlő válaszok nyomán az, hogy mi váltotta ki belőlük a biztonság-érzetet Magyarországon. Következtetése szerint a befogadó közeg elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a gyermekek, kamaszok lehetőséget kaptak a szülőföld emlékezetének megőrzése mellett a gyászra, az emlékezésre, az otthonról hozott háborús traumák (elveszített rokonok, barátok, felgyújtott házak stb.) begyógyulását pedig mind a görög, mind a magyar közegük elősegítette. A menekülés három fázisa (preliminális, liminális és posztliminális szakasz) eltérő tartalmú élményanyaggal telítődött.

A kötet harmadik tanulmányát Micsinai István jegyzi *Végyes házasságok a magyarországi görögök körében: a beházasodás kihívásai és örömei* címmel (Fokasz–Görög 2020:72–98). Minden „idegen”, például menekültként új otthon kereső számára az egyik legfontosabb stratégiai kérdés, hogy meddig kell maradni, milyenek a visszatérés esélyei, s amint ez az időpont távolodik, választja-e a letelepedés / beilleszkedés leginkább kézenfekvő módját,

a házasságkötést? A bizonytalan statisztikák elemzése mellett a szerző elsősorban a vonatkozó életút-interjúk elemzését választotta, össz-benyomása úgy foglалható össze, hogy a beházasodók (akár férfiak, akár nők részéről) inkább az elégedettségüket fogalmazták meg a vegyes házassággal. Az eltérő kulturális háttér inkább gazdagította a párkapcsolatokat, és kevésbé vált konfliktusok forrásává. A szülői háttér is befogadónak mondható, abban a kérdésben már inkább megoszlik a válaszadók véleménye, hogy a születendő gyermekek magyar, görög, vagy kettős identitást válasszanak, például nyelvtanulás kérdésében.

A kötetet három életút-interjú zárja, melyek újdonságát nemcsak abban jelölhetjük meg, hogy az interjúalanyok névvel-arccal vállalták élményeik megosztását a kérdezővel, hanem abban is, hogy mindenféle kötöttség nélkül beszéltek személyes sorsukról, életútjukról.

Későbbi kutatás kiindulópontja lehet, ezúttal csak néhány esetet vizsgáltam azzal kapcsolatban, hogy hogyan csapódtak le a görög menekültek traumatikus élményei, beilleszkedéssel kapcsolatos attitűdjei a különböző korok sajtó-nyilvánossága előtt. Mintegy természetesnek mondható, hogy az 1989-ig megjelent beszámolók a befogadás pozitív tendenciáit emelték ki, ez elmondható Beloiannis helyörténeti feldolgozásairól (pl. Hetényi 1982.), illetve az első szociológiai elemzésekről (pl. Szidiropulosz 1983) egyaránt. Később az egyik legfontosabb kérdést a nyelvhasználat, iskolázottság jelentette (Somogyvári 1993; Farkas 2012). Ugyanez mondható el az 1970-es években a gyermekek pozitív élményeit, a beloianniszi iskola kétnyelvűségét ismertető sajtóbeszámolókból (*Pajtás*, 1971.), és gyakran felbukkan a helyi újság tudósításaiban (*Fejér Megyei Hírlap*, 1982., utóbbi címe is tanulságos: „gyökeret eresztettek az akácok”). Az 1980-as évek repatriálási lehetőségei nyomán felmerült a görög emigráció végleges feloldódásának lehetősége is (*Magyarország*, 1984), a rendszerváltás utáni beszámolók azonban a beloianniszi közösség fogyatkozásának, a községben a magyar lakosság többséggé válásának megállapítása mellett a kulturális és etnikai örökség megőrzésének, ezzel párhuzamosan a már többgenerációs menekült-háttér emlékezetének megtartásáról is beszámolnak (*Magyar Hírlap*, 1995.; *Fejér Megyei Hírlap*, 2011.; *Magyar Nemzet*, 2011).

A 2000-es években a községbe látogató televíziós stábok gyakran megszólaltattak első- és második generációs görögöket, érdekes volt például, amikor a 99 éves asszony arról beszélt, hogy hosszabb itt-tartózkodása során kialakult benne a „már nem

érdemes visszamenni” gondolata, sok repatriáló honfitársával ellentétben. (*TVFejér* 2000. Ekkor a község mintegy 1260 lakója közül 300 volt görög). Részletesebb körképet kaptak a nézők a részben még 1990-es években forgatott, 2008-ban bemutatott *XX. századi Odüsszeia* c. dokumentumfilmben, amelyből megismerhette a néző, hogy a néhány hónapra tervezett magyarországi „kirándulásból” hogyan lett tartós menekült-lét, letelepedés és az új otthon élménye (*Magyar Televízió*, 2008).

Sok újságíró figyelmét felkeltette az a sokak számára egzotikus megnyilvánulás, ahogy a magyarországi görögök fiatalabb generációi is őrzik görög identitásukat, aminek szembetűnő megnyilvánulása a görög nemzeti csapatnak való szurkolás egy-egy nagyobb futballtornán, akár a magyar csapattal szemben is. (*BlikkTV* 2015; megjegyzem, hasonló volt a helyzet 2004-ben, amikor a görögök nyerték az Európa-bajnokságot). 2015 után a menekültkérdés központi politikai témává való előrelépése készített forgatócsoportokat arra, hogy felkeressék a görög közösséget, amely jó lehetőséget adott arra, hogy a még elsőgenerációs beköltözők is megosszák élményeiket a menekült-életéről és a letelepedés traumáiról (*444.hu* 2017). A beloianniszi idős riportalanyok elmondták például, hogy hiába emlegették a „jövőre már otthon” szlogenjét, egy idő után már nem volt vonzó a visszatérés gondolata, inkább a megmaradás, „meggyökerezés” stratégiáját választották. Nekik is át kellett élni olykor megkülönböztetést, például munkahelyi beszélésekben, „meddig eszed még a magyarok kenyerét?”, s az erről beszámoló idős görög férfi összefoglaló gondolatai általában megszívlelendőek voltak: „Csak az az ember nem tudja ezt megérteni, aki nem volt emigráns. De mi már tudjuk, mi átértük ezt a korszakot.” De gyakoriak a Beloiannisz békés, befogadó természetét felvontató, a különböző kultúrákat és hagyományörzési tendenciákat bemutató riportok is, például fiatalokkal (*Fejér Online* 2021).

Felhasznált szakirodalom

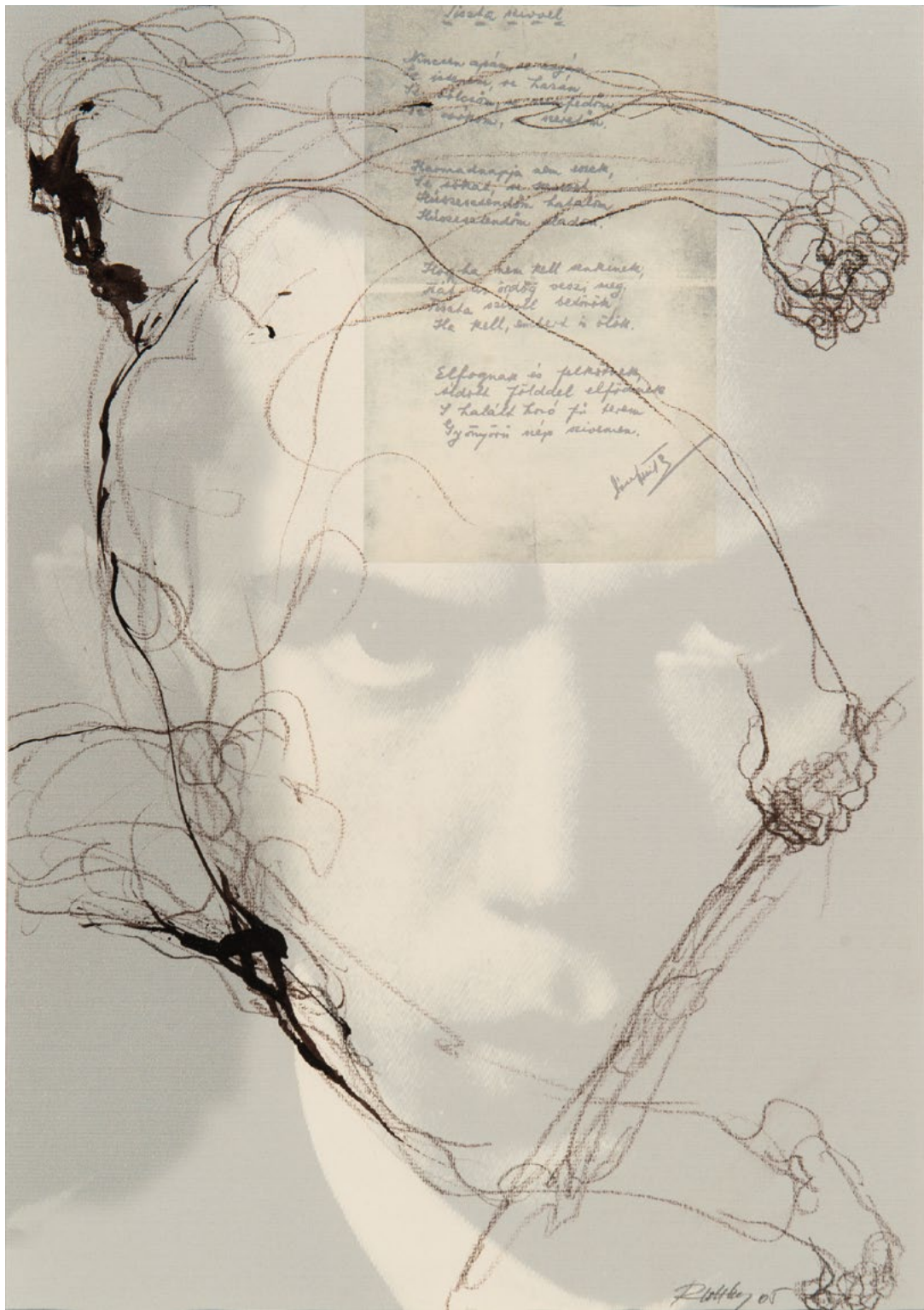
- Abbot, Alison 2020 How young refugees' traumatic pasts shape their mental health. *Nature*, 12 May 2020, <https://www.nature.com/articles/d41586-020-01408-3>
- Fokasz Nikosz 2013 *Identitások határán. Közösségi élet és beilleszkedési stratégiák a magyarországi görögök körében, 1949–2012.* Szerk. Fokasz Nikosz. ÚMK, Budapest. (Ellinika vivlia)
- Fokasz Nikosz 2018 *...és jövőre Görögországban.* Szerk. Fokasz Nikosz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Fokasz Nikosz – Görög Athéna 2020 *Trauma és megnyugvás.* Szerk. Fokasz Nikosz – Görög Athéna. Görög Intézet, Budapest.
- Farkas Anna 2012 A magyarországi görög nemzeti- ség oktatásáról a nyelvhasználat tükrében. *Pro Minoritate*, 22(1): 194–206.
- Hetényi István 1982 Beloianisz. Fejezetek egy magyarországi görög falu történetéből. *Honismeret*, 10(5): 28–31.
- Seddio, Kaylee 2017 Trauma, Psychopathology, and the Refugee Crisis: A Call to Action. *American Journal of Public Health*, 107(7): 1044–1045. DOI: 10.2105/AJPH.2017.303857
- Somogyvári Zoltán 1993 Beloianisz – görög falu és iskola. *Educatio*, 2(2):304–306.
- Szidiropulosz Archimédész 1983 „...hát megleltem hazámat”? A magyarországi görög emigrációról. *Iffúsági Szemle*, 3(4):79–97.
- Szidiropulosz Archimédész 1990 *Ithaka partjai. A kisebbségi lét dimenziói.* Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szidiropulosz Archimédész 1993 A görög emigráció a forradalomban. *Világosság*, 34(10):76–83.
- Vincze Xénia 2020 *Az első 70 év. Beloianisz falu története, 1950–2020.* Görög Intézet, Budapest.

Televíziós műsorok

- Beloianisz település 2000-ben. Szerk. Marics Ildikó. *TVFejér* 2000. Online: youtube.com
- Dokuzóna. XX. századi Odüsszeia. A hely, ahol élünk – Beloianisz. *Magyar Televízió*, 2008. Online: nava.hu
- Beloianisz a görögöknek szurkol. *Blikk TV* 2015. március 28. Online: youtube.com
- Magyarország épített egy falut a menekülteknek. *444.hu* 2017. december 9. Online: 444.hu
- Az én kedves kis falum – Beloianisz. *Fejér Online* 2021. Online: youtube.com

Nyomtatott sajtó, hírportálok

- Beloianisz – sziget a világban. *Pajtás*, 1971. 3. sz. Gyökeret eresztettek az akácok. *Fejér Megyei Hírlap*, 1982. augusztus 17. 7.
- Eladó egy falu. *Magyarország*, 1984. 16. sz. 21.
- Görög emigráció. *Magyarország*, 1984. 21. sz.
- Odüsszeusz gyökeret ver. *Magyar Hírlap*, 1995. május 12. 10.
- Görög képeslap. *Fejér Megyei Hírlap*, 2011. április 13. 7.
- Három gombóc. *Magyar Nemzet*, 2011. május 12., 24–25.
- Befogadás vagy kirekesztés – menekültek a magyar történelemben. *mult-kor.hu*, 2015. szeptember 11., online: <https://mult-kor.hu/befogadas-vagy-kirekesztes---menekultek-a-magyar-tortenelemben-20150911>
- Tátrai Péter: A menekültként átélt traumák marandandó lelki sérülést okoznak. *origo.hu*, 2016. március 16. online: origo.hu
- A Trauma és megnyugvás kötet on-line is elérhető: <https://elibrary.hu/document/c531d0e/trauma-%C3%A9s-megnyugv%C3%A1s-jadox/a szerk./>

József Attila illusztráció

Mit keres egy idős társadalomkutató egy huszonéves költő második kötetének¹ bemutatóján?

Az ifjúságát? Vagy a pályamódosítása miatt örök sóvárgása csábította a lírai közegbe? Mert amerre lát a Scolar kiadó által szervezett Mitzi étterem/kávézó második emeletén, lelkes fiatal írók, költők, esztéták, műfordítók beszélgetnek kisebb csoportokban, s közben bele-belelapoznak Vajna Ádám verseskötetébe.

Már a címe is meghökkentő: „Egyébként is, mit akarhatott itt az őrgróf?”

Valóban: mi járhat a fejében egy hajdani nemes leszármazottjának? Bár Vajna Ádám korábban elutasította, hogy őt alanyi költőként jellemezzék, most mégis rábukkanunk ezekre a jegyekre. Itt van mindjárt a mottó: „A játék nem játék többé, ha nincs más választásunk” (Jurij Mihajlovics Lotman).² Egy olyan karakteres műfordítónak, lírikusnak, mint Vajna Ádám, biztosan a vállalt feladat többé nem játék, hanem szakmai, emberi felelősség, jóllehet, ez nem nélkülözi az alkotás örömét.

A bemutatón a Költő beszélgetőtársa a szintén kortárs műfordító-esztéta Urbán Bálintot is megérintette a mottó, értelmezésére többször visszatért, erősítve Vajna választásának fontosságát. Ezt az olvasó akkor érzékeli még erőteljesebben, amikor a versek között válogatva felfedezi a kötet szerkezetének logikáját, a közelítések és távolítások jelentéstartalmát.

Több mint 300 év eseményeire reflektál Vajna, négy részre bontva mondanivalóját: kezdve a *magyar jakobinusokkal*, reformkori utalásokkal, majd egy váratlan fordulattal szembesülünk életünk tanulságával: „megfordul egyszer a sorsunk,/tedd a fazekat, tedd föl,/ahogy éltél, mit tettél, aszerint ítélnék meg” (Ezékiel és az izzó fazék).

Majd így szól a Verdikt egyik versszaka: „és az ajtórésben is ül éppen egy pók, / azon mereng, merre szöje hálóját, / mert ha rossz irányba szövi szerencsétlen, / nincs igazság, bűdös legyek szakítják át”.

1 Vajna Ádám 2022 *Egyébként is, mit akarhatott itt az őrgróf?* Budapest, Scolar Kiadó

2 Lotman, J. M. (1922–1993) a strukturalista-szemiotikai iskola megalapítója a Tartui Egyetemen, ahol 1960–1977 között az orosz irodalom tanszékét vezette. Kutatásainak kiindulópontja a művészet és a kultúra egésze, valamint a strukturalizmus sajátos értelmezése.

Olvashatunk és elmélkedhetünk arról, miként gondolja Vajna Ádám az eltávolodást, a nemzeti gyakorlatot, s végül a költészet lényegét: „kiút adódik a meneküléstől függetlenül is”.

Váratlan a következő alfejezet címe: „*Juhász a számaron*”. A lapozgató kedvet kap a kalandozásához, a személyes életterbe való bekukucskáláshoz (Konfliktus, Feloldás), és időt hagy az elmélázásra.

Itt olvasható a kötet egyik legerősebb verse, mely a bemutatón is elhangzott: „Nagyanyád a rivierán (1937, utólag színezt)” , melyben a látomás és múltidézés mára nyomasztó valóság: a háború jelenléte. Minden szakasza egy-egy sóhaj, egy pillantás a múltra, melyből alig tanultak a felnövekvő nemzedékek, s feltépik ismét a sebeket, az előítéleteket újra fogalmazzák, hamis illúziókat kergetnek a jövőről, s közben fizikailag és lelkileg pusztítják a környezetüket.

Az „*Óda*” részben a Költő életének időutazásait követve hol a XIX. század végi, hol a XX. századi hangulat ragad magával, örök emberi kérdések sokaságával, s végül a konklúzióval: „a szerelem mint ellenség legyőzve”. Bátor kijelentés ez egy stabil jellemű fiatal férfitől.

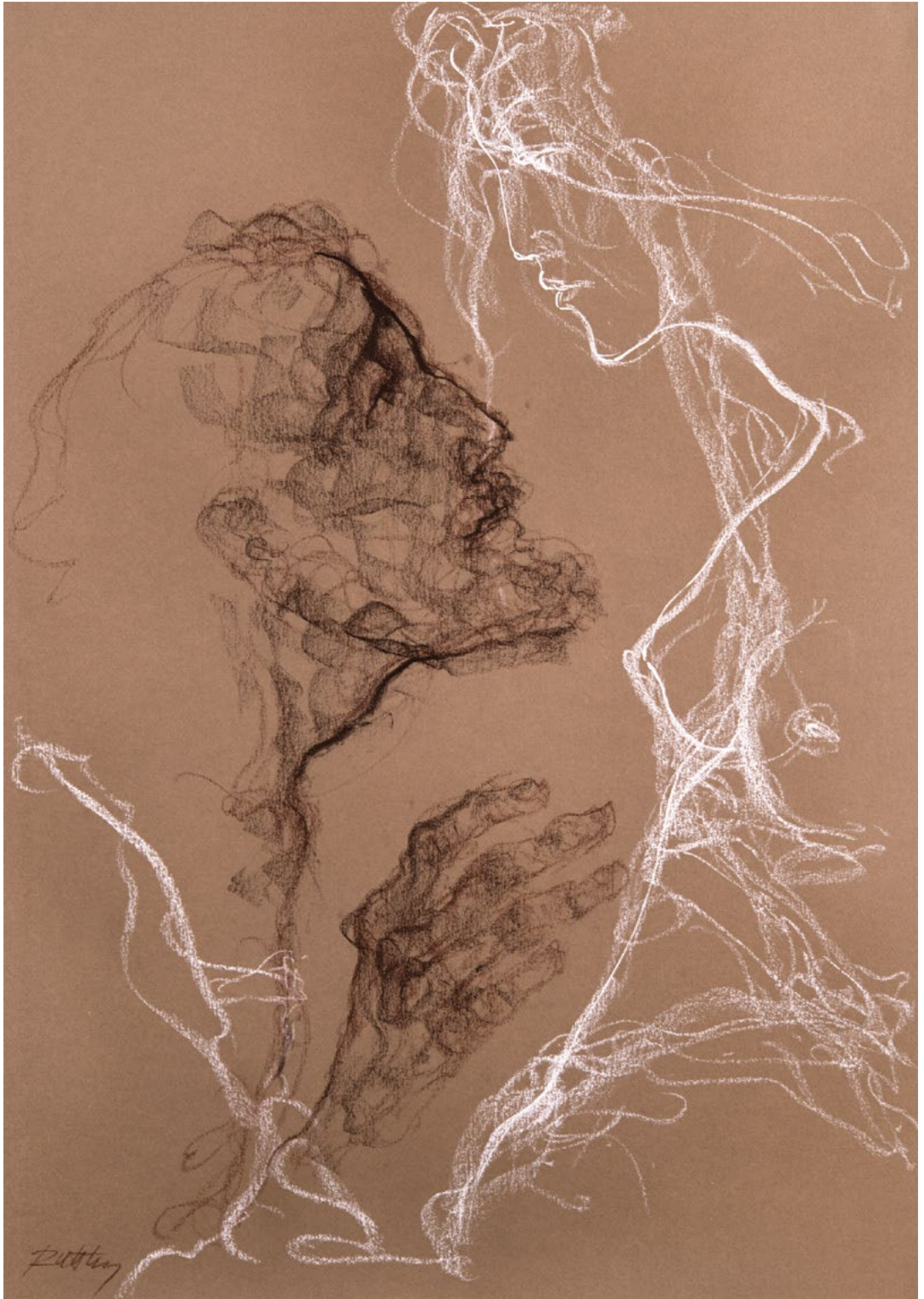
„*A költő epilógusában*” pedig ismét az alanyi költő írja: A vers azon gondolkodik, hogyan válhatna kultikussá, s mielőtt teljesen befeledkeznenék a felkínált lehetőségekbe, ott látjuk a felvetés iróniáját: „a vers úgy érzi magát, / mintha önmaga paródiája lenne, / bár nem tudja pontosan, / hogy ez mit is takar”.

És egyáltalán, kell nekünk mindig, mindent tudni, vagy tudni akarni? Vagy ez csak az őrgrófok sajátja?

Hasonlóképpen kérdéseket vet fel a matricán olvasható figyelmeztetés: „a forradalom rendezhetetlen: örökké ugyanaz a körbetopogás”. Azonnal visszakapcsolok a múlt század hatvanas éveinek izmus- és érték-vitáihoz, a történészek hős-csinálásához és politikai trónfosztásaihoz. Csapdát állít Vajna, vagy csak a valóságot akarja láttatni? Mindkettőnek megvan az esélye.

Recenzensként a versek kapcsán Goethe jutott eszembe: „A tökéletességhez rend vezet, a rend módszer követel, a módszer megkönnyíti az elképzelést”.

Okoskodás helyett inkább azt javaslom, olvassuk Vajna Ádám verseit!

Abitat

VALLÁS ÉS TUDOMÁNY – AMIKOR TALÁLKOZNAK
/avagy ezotéria vallástudományi olvasatban/

DOI 10.35402/kek.2022.2.12

Kísértő találkozás lehet az ilyen, s talán évszázadok óta az, noha magát a tudásterületet sokáig nem nevezték-tisztelték vallástudományként. A találkozó típus pedig sokféle lett immár, nem utolsósorban oktatási, kutatási, tudományterületi, intézmény- és emberközeli, szokás- és rítusközeli, értelmezés-horizontokat igénylő is. Áttekinteni még kötetnyi vállalás sem lehetne – ezúttal is meg kell elégednünk egy rövid szemlézéssel, helyszíni körütekintéssel, lassú bókklázzással...

Talán ébrednek az istenek

Amikor Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel kötete megjelent az *Alternatív vallás* címen,¹ a vallásdiskurzusok olyan „darázs-fészekbe” nyúlt bele (a kötet Előszavának, Módszereinek és Előítéleteinek többes szám első személyben megosztott aspektusából kiemelt tónusban is ott rejlik e fejlemény), melyben a vallási tanítások, a szervezeti tagság, maga a szervezet/intézmény, a sajtónyilvánosság, a történeti megközelítés mind-mind a részben igazolt hipotézisek, az üzleti élet és a tudásfelhalmozás templomai körüli metodika révén „kiábrándító” eredményt engedtek felmutatni. A kiábrándítás persze nem azoknak szólt, akiknek körvonalazott képe van már ez alternatív vallási szerveződésről vagy ilyenek sikerének lényegéről, hanem inkább olyan elvárásokkal élőknek, akik látványos leleplezést igényelnek (avagy titkon mégis valaminő rejtekező patás ördögöt sejdítenek) az új keresztény gyülekezeti világ mögött. A kötet akkor meglepetést keltett a szociometrikus áttekintés, a szervezeti integráció és a szcientológia öndefiníciója alapján összegzett kutatási tapasztalatokkal, a „teljes vallástalanságból” a névadó szertartásban elnyert megnevezés és a lelki státuszbiztonságot nyújtó új integratív hatások felé törekvők körének leíró bemutatásával. Lett azután folytatása ennek is, többféle. Alább ezek egy kisebb nyalábjáról lesz szó, egyelőre hadd ne jelezsem, mekkora kiterjedésről...

1 *Alternatív vallás. Szcientológia Magyarországon.* L'Harmattan – Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszék, Budapest, 2011., 184 oldal

Az alternatív valláskeresés mint perszonális stratégia (és ennek tömegesülése mint a kiábrándult vallástalanság okán hovátartozást keresők világa) nem kifejezetten hazai jelenség. A kötetben aprólékosan bemutatott nemzetközi szerveződés – talán a struktúra fogalma sem eltúlzott minősítés itt – nemcsak az emberi jogokért indítványozott ifjúsági értékrend, az Önkéntes Lelkészek sikere, a Narconon mozgalom drogmentes célrendszere, a Criminon bűnmegelőzés értéktartománya vagy az Út a Boldogsághoz Magyarország intézményeinek kiépülése esetében nyert szerepet (29-41. old.), hanem a társadalmi konfliktusvállalás oldalán a nemzetbiztonsági, pszichiátriai, személyes adatkezelési és felelősségvállalási szintéren is hangsúlyt kapott (43-75.), így nem véletlen, hogy a kötet elemző részeinek elfogadása körüli kihívások, viták, szakmai bírálatok is kiterjedtek a szcientológia hazai és nemzetközi megítélésére, „a szervezet veszélyes és ártalmas” mivoltának közvélekedés szerinti besorolására. A kötet szerzői ugyanakkor abban bíztak, hogy a „bizalmas közelség és kritikus távolságtartás” elegendő lesz a leíró megközelítéshez, amivel „vallástudomány a kívülálló nézőpontjával közelít a társadalom vallásinak nevezett dimenziójához. Arra törekszik, hogy a vallással kapcsolatos saját meggyőződésai és dilemmái ne torzítsák el azt, amit lát. Sokan ezt az igyekezetet az objektivitás igényének hangsúlyozásával fejezik ki, szembeállítva az elfogult szubjektivitással. A társadalomtudományban azonban nem létezik tiszta objektivitás, mert minden, ami emberi, magára a kutatóra, az emberre is vonatkozik. Számos társadalmi jelenség, még inkább a megkérdézett személyekkel való érdemi találkozás nem hagyja érintetlenül a vizsgálódó szakembert. Sőt téves feltételezni, hogy nem előzetes gondolatokkal, érzésekkel és felvetésekkel közelít tárgyhóhoz. A kutatási folyamatban egyszerre van jelen a tárgyszerűség igénye és az érintettség reflexiója. E kettő egyensúlyának kezelése alapvetően szükséges ahhoz, hogy az eredmények megbízhatóak és érvényesek legyenek” (13.). Ezt az „egyensúlyozó kutatást” azután a szervezet-bemutatásra és a hívek interjúk megszólaltatásának eszköztárával hitelesített kép megformálására szánták, jelezve

a kívülállóké képének, a belülállóké élményének és többféle vallástudományi elméleti megközelítés relevanciájának szándékát is, beleértve a kirekesztés és a befogadás megannyi dimenzióját, „a hasonlók közötti harmónia” igénye és „a különbözőek közötti” összhang adott lehetőségeit, az alternatív vallások „hit-kísérleti laboratóriumok” jellegének értelmezését, a vallásszabadság és az uniós irányelvek számos szempontját is (175-177.). A szabadság felelősséggel párban lehet a megértés (és egyben a valláskutatás) feladata, az átláthatóság igénye a belátás eszközeként is megmaradhat így.

Ez alapozó művel, ma már látva látszik, a Máté-Tóth András vezette vallástudományi műhelymunka a további kutatások vállalására serkentette magamagát. Ezt éppúgy tükrözte az is, hogy a *Vallás a társadalomban* könyvsorozat első kötete már nem csupán valamiféle vallásnéprajzot vagy hitéleti szociológiát formál a mindennapok hitvilágából vett példával, hanem a jellegében is nemzetközi érvényű „spirituális robbanás” hatvanas-hetvenes évektől kezdődő nekibuzdulásai, új szekták, mozgalmak, irányzatok, közösségek jelentkezésének ágazatai közül kiválaszthatta azt, amelynek a szakrális identitások megannyi változata közül meghatározóan jelentős a magyar vallási színtéren jelentkezése, sőt térnyerése is. Szilágyi Tamás és Szilárdi Réka *Istenek ébredése* címmel írt elemző kötetet a vallástudomány számára egy belátható időszakon belül mindenképpen izgalmas kutatási területről, az újpogányságról.² S ahogyan a valláskutatás sem független a világgépkutatások, a szakrális hagyományok, a vallási néprajz, a vallásszociológia és a vallási érzület-elemzések egy új korszakában megjelenő egyre több kiadványtól, szemléletmódtól és feltáró empirikus elemzéstől, úgy jött el az ezredforduló utáni évtizedekben, az identitáskutató közvélekedésben, vagy a New Age ideológiai-világnézeti kultuszvilágában sok tudatnyi addig sosemvolt hitvilág, egyház, életvezetési értéktörekvés, szakrális közösség feltárásának pillanata, minthogy ezek többségében a hívő ember keresett új teret, nevet és eszmét. A kelet-európai új vallások, a neopogány hitvilág, kisegyházak, szekták, bokorközösségek nyilvánossága (lehet, olykor csak nyilvánossá válása is) látványos évtizedeket hoz az elmúlt negyedszázadban – ami egyúttal a kutatóknak is nem kevés feladatot kínál immár, s amiről itt most csupán a legfelszínesebb mustrát

sem kínálhatjuk, de néhányat jelezniünk illik.³ S amiként a „közelítő” vagy pontosító könyvcímek, elemzések, korszakot áttekintő szemlézések is jelzik: a kelet-európai „átmenet” (értsd: Váltás, Változás, Rendszerváltás, stb.) nem csupán a politikai intézményrendszerben, hanem a világgépek világában is meghökkentő látképet eredményezett, mintegy „vallásnézetté” lett a világnézetek jelentős hányada, ami a régió, a térfelfogás, a mozgások dinamikája, a szekularizáció bekövetkezése, a társadalmi drámák rituális közegbe átkerülése formájában is tetten érhetővé lett. Máté-Tóth András könyve ezeket⁴ a „szekularizációs paradigmán túli” jellegzetességeket veszi sorra alapos és szisztematikus kötetben, ahogyan a „vallásnézet” egyben a közzvallás első és második hulláma révén mintegy valláspolitikai dimenzióvá erősödött és terebélyesedett (97-122.), majd megütközött a társadalmi értéknormák, viták,

3 Kiemelő-megkülönböztető szándék nélkül csupán egy laza „mustra” a kínálatból: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2014 *Alternatív életstratégiák*. Typotex, Budapest; Glózer Rita 2008 *Diskurzusok a civil társadalomról. Egy fogalom transzformációi a rendszerváltó évek értelmiségi közbeszédében*. L'Harmattan, Budapest; Szabó Tibor 2014 *Az instabilitás kora. Tanulmányok múlttól, jelenről, jövőről*. Belvedere Meridionale, Szeged; Hoppál Mihály 2006 *Hiedelem és hagyomány*. L'Harmattan, Budapest; Miklós Péter 2014 Egy „el nem ismert” ókatolikus pap az államszocializmus időszakában. Ambrus Ferenc (1904–1991). In Barna Gábor – Kerekes Ibolya szerk. *Vallás, egyén, társadalom*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Vallási néprajzi könyvtár 39. Szeged, 242-251; Povedák Kinga 2014 Az egyházi könnyűzene fogadtatása és megítélése a szocialista Magyarországon. In Barna Gábor – Kerekes Ibolya szerk. *Vallás, egyén, társadalom*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Vallási néprajzi könyvtár 39. Szeged, 111-122; Róth Endre 2000 *Nacionalizmus vagy demokratizmus?* Pro Európa Kiadó, Marosvásárhely; Rosta Gergely 2012 A szekularizáció fogalma és kritikája Tomka Miklós életművében. In Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel szerk. *Vallás a keresztény társadalom után. Tanulmányok Tomka Miklós emlékére*. Belvedere Meridionale, Szeged, 55-66; Földvári Mónika Az egyház mibenléte és társadalmi szerepe. In Földvári Mónika – Nagy Gábor Dániel szerk. *Vallás a keresztény társadalom után. Tanulmányok Tomka Miklós emlékére*. Belvedere Meridionale, Szeged, 67-79; Povedák Kinga 2019 *Gitáros apostolok. A keresztény könnyűzene vallástudományi vizsgálata*. MTA-SZTE Vallási Kulturakutató Csoport, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, A vallási kulturakutatás könyvei 46., 222 oldal.

4 Máté-Tóth András 2014 *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Korunk – KOMP-PRESS, Kolozsvár, 295 oldal.

2 *Istenek ébredése. Az újpogányság vallástudományi vizsgálata*. Religion in Society/Vallás a társadalomban 1. JATEPress, Szeged, 2007., 113 oldal

státuszképzetek és előnyhelyzetek „felvilágával”, hogy azután visszatérjen mint „civil vallás” (171-234.), mely a korábbi erős cenzúrázott nyilvánosság helyére az „elszabadult nyilvánosság” és a térségre tipológiai értelemben jellemző nyilvános diskurzusok mindennapjaiba telepedett. E folyamatban a regionális jellegzetességek (9-35, 265-276.), „a vallás mint történelmi és társadalmi tény”, „társadalmi és lelki funkció” értelmezése kiegészült egy „hegemóniaharc-elméletbe” írható (Ernesto Laclau diskurzus-elemzésének szótárával élve) életvilággal, melynek segítségével láthatóvá vált egy új „üresség” az istennevek között és a kulturális hegemóniák között, amely a szemiotikából kölcsönzött „üres jelölő” fogalmával közelíthető meg (235-276.). Máté-Tóth kötete négy nagyobb valláseméleti „iskolát”, irányt, felfogásmódot, rendszert is bemutat, célja pedig nemcsak a kelet-európai vallásteóriák „becsatornázása” a nyugati vallásemletek regionális felfogásai közé (amúgy a Szegedi Tudományegyetem, a CEU és a Bécsi Egyetem oktatójaként erre igen komoly esélye is van), de egyben a vallástudományi elemzések szinte új iskoláját nyitja meg az ilyen szintű, magvasságú, retorikai és szaktudományai narratívák között is. Nem véletlen tehát, hogy a „Vallás a társadalomban” sorozat kiteljesedése és horizontjának körülrajzolása rögtön az újpogányság feltáró értelmezésével indul, az Istenek ébredése kötet is ezt példázza.⁵

A kötet a „vallási kínálatban” helyezi el az újpogányság fogalmát, előfordulásait, általános jellemzőit, jelentősebb irányzatait (13-57.), önálló fejezetben a magyar neopogányság és az újpogány narratíva magyar verzióit (59-98.), „az eredet bővítésében”, „a Föld szívcsakrája”, a „Telepesek a Szíriuszról”, a „nemzeti hagyományok alapján szerveződő újpogány egyházak” változatos világait, etnikum és nemzet „etnicitás-dimenzióinak” vizsgálatával és dokumentum-elemzésekkel kiegészítve a magyar narratívákat – összegzésképpen megállapítva, hogy ha az újpogányságot „a transzcendencia eme árupiacán” akarjuk elhelyezni, akkor „egy archaikus köntösben megjelenő modern vallási formát” konstatalhatunk, melynek a posztmodernitás és a globalizáció kiváltotta válaszkényszerek között van megállapítható helye, „tradicionális lázadás” fogalmával megragadható funkciója, és amelyekben a „közösséghez

5 Tegyük hozzá: Szilárdy Réka önálló művel is reprezentálta áttekintő szándékát a vallásnézetek teljesebb rendszeréről: *Az istenek kapuja – A világ szent helyei*. Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., 2008, 159 oldal.

tartozás elsődlegességét” a fogyasztási az anyagi javak felülértékelésével él mint mozgósító szándékú törekvéssel, értékrenddel és az „ezotérikus piacon” elnyerhető spirituális értéktöbblettel (100-102.).

Teóriától a perspektíváig – reményteljes alkalmazott valláskutatás

A vallástudomány teológiai és a vallási néprajz szegedi műhelyét jellemző konvencionális kutatási aspektusai a Máté-Tóth András révén 1996-ban indult kutatócsoport hét kötetében jelentek meg. A további kiadványok (Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel: *Vallásosság-változatok. Vallási sokféleség Magyarországon*, 2008; Szilárdi Réka szerk. *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából*, 2018); Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel: *Scientologist in Germany, a sociological study*, 2015; Szilárdi Réka – Barcsa Krisztina: *A fikciótól a kultuszokig*, 2017; Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel: *Scientologen in Deutschland*, 2017), vagy a vallási közösségek írott sajtóban mutatkozó színesége (Máté-Tóth András – Juhász Valéria: *Vallási közösségek az írott sajtóban: kvantitatív és kvalitatív elemzések*, 2007) mindmennyi elemző kötetben láttak napvilágot,⁶ részint monografikus igényvel, részint a szaktudomány alapozásának meggyőző vállalásával, szaktanulmányokban és kutatási beszámolóokban összegezve. E sorozat minden köteté alaposabb szemlézésre tarthatna igényt, de legyen itt elég a szakrális terek illusztrálására, az „ágazati vallástudomány” körülírására szolgáló néhány apró jelzéssel élni. (Az írások tartalma sem, céljaik és módszereik átfogó bemutatása sem lehet célunk a részletezés merszével – de az Olvasó is önálló szemlélyiség lévén majd válogat...!). Kiemelni itt két kötetet fogok, melyek amúgy is érzékletesen jelzik az elágazások, kiterjedések, módszerek és szemléletmódok árnyalt sokféleségét.

A Máté-Tóth András szerkesztette sorozatban Szilárdi Réka és Szugyczki Zsuzsanna szerkesztésében adták közre a *Metszet és perspektíva. Tanulmányok az alkalmazott valláskutatás területéről* kötetet,⁷ melynek egyik „apropója” a 60. életévét betöltő

6 bővebben lásd itt: http://acta.bibl.u-szeged.hu/view/series_part/book=5Fsection/Vall=E1s_at=E1rsadalomban_=3D_Religion_in_society/ ; <http://acta.bibl.u-szeged.hu/72903/>

7 Vallás a társadalomban 5. Szeged, JATEPress, 2017., 268 oldal.

tanszékvezető, Máté-Tóth András „köszöntése”, viszont ezt az üdvözlő ömlengés helyett inkább a végzett hallgatók önálló dolgozataival látták bizonyító erejűnek. A rejtekező cél amúgy is „a szegedi vallástudományi szcena” szerteágazó, és új témakörökkel a szaktudományt gazdagító bemutatkozása lett, nagyjából a teológia és a vallástudomány 19. századi elválasztódását követő időszak tudománytörténeti narratívájával kiegészülve, melyre „a vallási entitás, vallásos emberek, vallási tárgyak és mozgalmak, vagy éppen vallási funkciók” változási hevessége kínál alkalmat (7-8. old.). Szilárdi Réka előszava a vallástudomány „már a kezdetektől fogva jellemző egyféle interdiszciplináris mozzanat” fontosságát hangsúlyozza, majd bevezető fejezetében a teológia és vallástudomány diszciplináris megkülönböztetésére fókuszál, minthogy a szovjet időkben és térségekben „a vallásról való beszéd meglehetősen alulreprezentált maradt”, de a nyugati térfélen is vannak dilemmák, tudományos diszkusziók az önmeghatározás és tudásterületi megkülönböztetések szempontjából. A „vallási érintettség, egzisztenciális involváltság, a vallási igazságtartalmak értékelése” (Máté-Tóth nyomán is) a belülnézeti kép megalkotását igényli, ami viszont legtöbbször szemben áll a vallás és ember kölcsönös, „belső viszonyát” tekintő, akár összehasonlító, akár mélyebben analitikus nézőpontokkal. Ezek olykor történetiek is, máskor csupán összefüggenek vallástörténeti, köztörténeti, antropológiai, kognitív vallástudományi érdeklődéssel, s mindezekben ugyanakkor nem az „emic/etic” elméleti leírások, hanem „egy adott vallás képviselője saját hitéről és vallási gyakorlatáról” elmondott szavai a meghatározóak (8-9. old.). „Ideális esetben az émikus nézőpont arról tud beszámolni, hogy mit gondolnak a hívők, miért gondolják azt, és miért tesznek dolgokat. Az étikus perspektívája ezeknek az információknak az interpretálásaként jön létre. Az értelmezés és elemzés során, a kutató saját elméleti keretén belül bepillantást nyer témájának belső logikájába, jóllehet saját elképzelése gyakran radikálisan különbözik a hívek elgondolásaitól. Ez azonban nem jelent nehézséget, amíg az olvasók képesek elkülöníteni a két megközelítési módot” (hivatkozva Hanegraff 1996-os kötetét a New Age nyugati befogadástörténeti elemzéséből, melynek értelmezésével az újpogány magyarországi vallások identitáskonstrukcióiról doktori értekezést is írt 2013-ban).

A kötet ezeknek a rezgő-mozgó, változékony, szűkülő és kitáguló, de mindenképpen térfoglaló vallási perspektíváknak érdekes és izgalmas

összefüggésrendjét tükrözi különböző, olykor igencsak eltérő terepek és „vallásnézetek” paradigmáit megidézve. Barcsa Krisztina például a gyász pszichológiai elméleti alapokon álló összehasonlító metszeteit adja a zsidóság és a keresztény konvenciók köztes terében, s persze nem a meghatározó különbségeket emeli ki, hanem az átélésben közös, hasonló, a feldolgozás és megküzdés terében érvényre jutó hatások változataival illusztrálja mindezt (13-62. old.). A kötet hét tanulmánya első látásra hasonlóképp az összehasonlíthatatlan összehasonlítását sugallja, s ezek egy része (látszólag) a rokon- vagy társtudományok felől tekintett helyzetekre épül, mások a módszertani sajátosságokkal élnek, történeti vagy rálátási perspektívákat cserélik egy másikra. Ilyen aspektus, másfajta perspektíva és lehetséges metszet Feleky Gábor Attila írása, aki a vallásszociológia közgazdaságtani alapjait (a vallásgazdaságtani elméletek nemegyszer a vallást mint emberi és társadalmi tevékenységet racionálisnak, és a közgazdaságtan elméleteivel-módszereivel vizsgálhatónak tartják) így vizsgálja a racionális döntések, tranzaktivitás, „korlátozott racionalitás” elméleti alapfeltevésein át a „vallási humántőke modell”, a „vallás piacok”, a „közgazdasági imperializmus” legkülönfélébb dimenziói és elméletei szerint, beleértve a vallási lényeg „terra incognita” állapotának fennmaradását (63-94.).

Ugyancsak határterületi és interdiszciplináris tanulmány Hegedüs Gabriella írása, aki ebben a vallás régészetének kutatástörténeti kérdéseit az írás nélküli népek vagy kultúrák körében megjelenő vallásosságra, vallási szimbolikára szűkítve fókuszál, e hitvilágokra tekint rekonstruálható univerzumként, s arról vall, mennyi mindenféle szemléleti előzmény, irányzat, racionalitás és megértő szempont tekinthető érvényesnek a vallástudományi aspektusok archeológiával kiegészülő értelmezéstörténetében (Wundt, McLennan, Weber, Durkheim, Malinowski, Radcliffe-Brown, White, Steward, Boas, Clarke stb.), a processurális, strukturalista, marxista, szimbolikus, kognitív irányzataiban, a pogány szertartásközösségek elemzésében (95-127.). „Sokak szerint még napjainkban sincsen valódi vallásrégészet, és az örök szkeptikusok rendíthetetlenül kitartanak eddigi álláspontjuk mellett, amelyben egy minimum szinten túl nincsen helye a vallástudománynak (és gyakran másnak sem). Ugyanakkor egyre több kutató használja fel a többi tudományág elméleti, módszertani kereteit, vagy épp eredményeit, és úgy tűnik, a hosszasan elhanyagolt vallásrégészet területén is változások zajlanak. Ezek az elméletek sok

helyen még kiforratlanok, vitákat generálnak, vagy tesztelésre várnak, és megeshet, némelyik idővel zsakutcának bizonyul majd. Ám nem fölösleges utak ezek. Az utóbbi évek dinamikusan fejlődő trendjei és megközelítései, a vallástudomány elméleteinek és eredményeinek felhasználása új utakat mutatott a régészettudomány számára, és véleményem szerint már mostanra is jelentősen bővítette az őskorról való ismereteinket” (123-124.). A kutatástörténetek azonban lehetnének akár szűk szakmai érdeklődési csoport „mániái”, tematikái, ugyanakkor az egyre szélesedő és átláthatóbb/bonyolultabb nyilvánosság színe előtt is megjelennek: Mikos Ákos a *Vallási rádiók és rádiózás Magyarországon* címen kutatásának összegzését adja. „Ezek az eszközök, ha helyesen alkalmazzák őket, az emberi nemnek nagy segítséget nyújtanak, mert nagyban hozzájárulnak a szellem pihenéséhez és kiműveléséhez, illetve Isten országának terjesztéséhez és megszilárdításához” (www.katolikus.hu – 1963). Ennek a gondolatnak a kicsúcsosodása volt a vallási- és egyházi rádiók szélesebb körben történő megjelenése, azoknak új irányba terelése, sőt az egyház részéről annak támogatása anyagiakban és szellemiekben egyaránt. Kétségtelen, hogy korábban is léteztek vallási- és egyházi rádiók, ám azok csak elszórva azokban az országokban, ahol felismerték ennek jelentőségét és hasznosságát a hívek, vagy lehetséges hívek felé történő kommunikációban. Ennek a tanulmánynak egyrészt feladata, hogy megismertesse annak történetét, hogy hogyan jelentek meg az első vallási tartalmak a kialakuló új tömegkommunikációs eszközön belül, mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban, mikor és hogyan jöttek létre az első csak tisztán vallási és/vagy egyházi adók; másrészt számot vet azzal kapcsolatban, hogy vajon milyen helyzetben van a rádiózás Magyarországon a 2020-as évek felé haladva és ezen belül a vallási tartalom megállja, vagy megállhatja-e a helyét. A munkában a magyarországi vallási tartalmat is szolgáltató rádiók vezetőivel készített interjúk alapján annak összegzésére is kísérletet tettem, hogy feltárjam a ma Magyarországon működő ilyen jellegű rádiók jellemzőit, annak lehetséges eltéréseit a mainstream rádiózási szokásoktól. Érdekes volt továbbá az is, hogy milyen célok motiválják a műsorkészítőket annak érdekében, hogy a lehető legtöbb embert elérjék” (129-130). E médiatörténet amerikai, európai, vatikáni, magyarországi megjelenését, közszolgálati, médiaszabályozási, műsorstrukturális és célzott hallgatói táborra elerő sugárzási sajátosságait tekinti át, nem kevésbé bizonyítva, mennyire hiányzik a célzott hallgatóság, a szakrális referenciák köre ebből a

kommunikációs szférából. Metszeteket nyújt, perspektívákat keres, a célközönségek elérhetését nyomonkövet, esélyeket és kilátásokat latolgat – ugyancsak új szempontból kapcsolódva a vallás társadalmi nyomatait követő kutatási főirányokhoz (129-171.).

Nem kevesebb invenciózussággal ered a hitek nyomába Jakab Viktória, aki a kortárs ateista-istenhívő vitáknak pragmatikai és informális logikai vizsgálatával installál új területet az alkalmazott vallásosság-kutatásba. Kiindulópontja lehetne akár bölcséleti, vagy teológiai, de a hivatalos szakmai viták helyett inkább a hétköznapi, élőszóban, vagy az élőszó és az írásbeliség kevert világhálós „nyelvén”, a „mindennapi emberek”, a világi hívők és nem hívők között zajló vitákra összpontosít, a vallásos jellegű vitát vizsgálja érveléstechnika és a pragmatika eszközeire összpontosítva. Főbb szempontjai szerint „a vallásos kérdésekben folytatott viták eltérést mutatnak a más tárgyban folytatott vitákkal összehasonlítva. Ez alatt nem csupán azt értem, hogy a tárgy különbözik, hanem azt is, hogy a vita szerkezete tér el a nem vallási kérdésekben folytatott vitáktól. Feltételezésem szerint ezért is alkalmasak arra, hogy a vallástudományi vizsgálatok tárgyai legyenek. Ez azért volna lehetséges – s ez a következő hipotézis – mivel lehetségesnek tartom bizonyos érvek, vagy akár érv-kapcsolatok rögzülését, 'bevetté' válását. Egy adott vallás alapítója, a vallási közösség évszázados-évezredes felgyülemlett hagyománya és története nyomot hagyhat a vallást követő más vallásúak, vagy más világnézetűek iránti hozzáállásán, azon, hogy miként teremtenek kapcsolatot velük, s így a velük folytatott vitán is. Tehát az adott vallás követői által folytatott viták magukon hordozva e vallás jellegzetességeit sajátosan vallásiak lehetnek – nem csak témájukban, hanem felépítésükben is. Ma Magyarországon a vallási jellegű viták nem annyira egyes vallások, hanem nem vallásos világnézetek képviselői (ateisták, agnosztikusok, humanisták és így tovább) és vallásos beállítottságúak között mutatkoznak meg a legszembetűnőbben. Az előző előfeltevésemet – miszerint léteznek sajátosan vallási jellegű viták – alkalmazhatónak tartom az ateista oldal esetében is. Tanulmányomban tehát a nem vallásos és a vallásos világnézetűek közötti vallási jellegű vitákat szeretném vizsgálni”. Ezt is teszi közel fél száz oldalon (173-218.), fölhasználva A Magyar Ateista Mémház Facebook-oldal fél évének főbb vitacsomópontjait, a szereplők viszály, vita, veszekedés közösségi kezelésének, „a hit objektivitása” problematikájának idézetekkel tarkított leírásával és elemzésével, a világhálón „közössé tett” szabálykövetések

bemutatásával, a vallásdiskurzusok lehetségeségének átfogó rendszerével kiegészítve problematikák és rendezések iránt érzékeny dolgozatát.

S ha lehet még „mélyebbre”, a közösségi élményközösség és az objektivizált szabálykövetések kérdéskörében részletekbe menően analizálni, erre vállalkozik Márki Krisztina, aki *Az igaz múlt – Történelemértelmezés a Lett Pravoszláv Egyház hivatalos dokumentumaiban* címen nyit a társadalmi választások, az események, ünnepek, traumák, történelmi sebek átélése és kezelése felé, ráadásul egy speciális orosz-lett dimenzióban közelítve a történelemmel kapcsolatos élményközösségi narratívák felé (219-245.). Konklúziója szerint „a múlt eseményeinek értelmezése nem csak napjaink társadalmi, politikai és gazdasági életét, de a hétköznapokat is meghatározni látszik. A sajátos történelmi tapasztalattal rendelkező kelet-közép-európai régióban a *vallás*, amely a társadalom szerves részét képezi, sokrétűsége alapján alkalmas a társadalmi és egyéni identitás helyreállítására. (Máté-Tóth 2014) Az emlékezés egy olyan interpretációs dimenzió, ami segítségével érthetővé válnak a társadalmi változásokra és kihívásokra adott válaszok” (243.).

A tanulmányok rövid kivonatát Utószóban összegző Szugyiczki Zsuzsanna szerkesztői áttekintése előtt még egy roppant izgalmas, a történelmi és társadalmi kölcsönhatásokat a valláshoz „kritikus objektivitással” közeledő álláspontok közötti kiemelt szempont kerül elő: Tóth Péter tanulmányában René Girard az emberi erőszak eredetére vonatkozó, elméleti megközelítését mutatja be, fő aspektusként emelve ide a mimézis fogalmát, az elsajátító és a konfliktusos mimézis közötti különbségeket, az áldozat és alapítógyilkosság problematikáját, melyekkel a valláskritikai látószöveget így gazdagítva, az ember eltérő mimézis-modelljeinek alapos bemutatásával járul hozzá a szakirodalmi szemlézés és az alkalmazott valláskutatás transzdiszciplináris jellegét igazoló szemléleti sokféleség átlátásához (247-266.).⁸

Pogányság, sámánság, térnyerés, kultuszközösségek

A spirituális dacolások historikuma a szövegvilágok és értékrendek olyan tartományába csábít, melynek akár határai, akár korlátai, kiteljesedései

8 Kivonatos ismertetőm részint kontrollálható is, részint a tanulmányok eredeti teljességükben is elérhetők on-line ezen a webcímen: <http://mek.oszk.hu/17700/17743/>

és kultikus építménnyé válásai az igazságkeresés specifikus történetéhez vezetnek legközelebb. „Vajon el lehet jutni (és ha igen, hogyan) a fikciótól a kultuszokig? Tekinthető-e a vallások fiktív természetűnek? Hogyan reprezentálódik a valóság egy vallási kontextusban? Miként jelenítődik meg a vallási kontextus a valóságban? Olyan sajátos kérdések ezek, amelyekre a diszciplináris korlátok miatt csak részben kaphatunk választ. Úgy tűnik, hogy az ezzel kapcsolatban fölmerülő dilemmák inkább érzékeltethetők irodalmi párhuzamokkal, semmint tudományos igényű válaszokkal. Jó példa lehet ennek artikulálására Umberto Eco *Foucault-inga* című nagyszabású, színes és lehangoló vallási palettát felvonultató regényének központi koncepciója, a *Hogyan találjunk rá az igazságra egy hamis szöveg pontos rekonstrukciója által?* (Eco 1996)”. Ezzel az ismeretelméleti és értelmezési-olvasati alapkérdéssel indítja szerkesztett kötetét Szilárdi Réka és Barcsa Krisztina, amely *A fikciótól a kultuszokig. Tanulmányok az alkalmazott vallástudomány területéről* címmel jelent meg, s egy második kötete a kutatók és hallgatók megformálta kortárs vallástudományi elemzésgyűjteménynek.⁹ Lévén már hatodik kötet a sorozatban, nem titkoltan azt a törekvést intézményesíti, amely a hitről egyszerre kíván közel-s-távolképet formálni, mégpedig anélkül, hogy ezzel értékmércét állítana, minősítene, hamisnak vagy valósak titulálna – miközben éppen e kulcspontra a legnehezebben föllelhető az ember-alkotta káoszról kozmoszt formáló ismeretlenségek határvidékei. Miközben a kultúrakutatók vehemens örömmel kajtatják a szociálpszichológia és a kommunikáció-történet által megjelenített kollektív társadalmi tényeket, rendre rálelnek a diskurzusok olyan halmazára, melyek „egy adott közösség szociális reprezentációjává válnak”. S minthogy nemegyszer éppen a világot a reprezentációk és értelmezéseik, az emberi természet sajátos jegyei, a „konszenzuális és dologiasított világ megkülönböztetése mellett” érvelés, jelképesen kifejezve (Mircea Eliade felosztása alapján) szent és profán osztottságra tagolódó, s szakrális dimenzió kiemelhetőségére fókuszáló szándékok befolyásolják (Szilárdi, 7. old.), ez a magyarázati lehetőség nem is lehet idegen a belátások kelléktárától. Ünnepek, ünnepkörök, teremtések és misztikus születések, „a rendetlenségéből rend, az ismeretlenből ismerős lesz”, a tárgyiasított vagy dologiasított világ és a konszenzuális tér az individualitásra és az identitás

9 Vallás a társadalomban sorozat 6. kötet. Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke, sorozatszerk. Máté-Tóth András. Szeged, 2017., 258 oldal

hiányára érzéketlen, merev entitások rendszerévé szimplifikálódik. Közben meg is teremődik a biztonságérzet és kegyeletesség-élmény számos interpretációja, melyek „a közösen birtokolt képzetek, ideák és a nyelv az ismeretlennel való megküzdés hathatós eszközeivé” lesznek. De mindig kollektív termékek, kialakításuk mindig a közösségek tagjai által képviselt diskurzusok eredménye, továbbá mivel „a különböző közösségek eltérő reprezentációkat hozhatnak létre, ennél fogva jelentőségük igen számottevő a csoport önazonosságának tekintetében” (Szilárdi, uo. 8.). Vagyis „a világteremtés módjainak” éppúgy szociális és diszkurzív közege, szereplői környezete van, mint egyén és csoport társadalmi (ideológiai vagy vallási) kontextusa, manifesztációja és diskurzusai közötti legtöbb összefüggésnek, az osztottan közös állapotnak, amelyben hitek hívői és szociális megjelenítői egyformán aktívak a valóságos világok többi szereplőinek társaságában. Ezért is van, hogy e tanulmánykötet „nem kisebb feladatot vállalt magára, mint hogy bemutassa a vallástudományon belül azokat a tanszéki kutatásokat, amelyek középponti kérdéseiket, a mainstream irányvonalban kevésbé ismert jelenségek vonatkozásait igyekeznek feltárni az olvasó számára. A különböző rituálék, ősi kultuszok, extrém csoportosulások színes és olykor nehezen átlátható világa, illetve sokszor a felszín alatt megbúvó, komplex motivációk és gyökerek első hangzásra távolinak tűnhetnek a legtöbb esetben, ha a kortárs figyelem központi kérdéseiről igyekszünk beszélni. Mégis, e tanulmányok jól példázzák azt, hogy mennyire aktuális és fontos tud lenni a jelenkor számára is ismerni a létszámban és befolyásban kevésbé jelentős irányzatokat vagy a valós motivációkat egy adott jelenség mögött. A kortárs érvényesség aspektusán keresztül áttekintve a fenti munkákat láthattuk azt, hogy egy napjainkban is erőteljesen jelen lévő szubkultúra egyik kiemelkedő szerzőjének művei hogyan képesek hivatkozási alapot szolgáltatni az okkult irányzatok számára, avagy hogyan képes a japán mizuko kuyō rítus választ adni egy olyan fontos és vitathatatlanul ma is aktuális bioetikai problémára, mint az abortusz és az annak következményeként fellépő posztabortusz-szindróma kérdése. Megjelent előtünk rituális és vallási vonatkozásban a gender és a nemi határátlépések témája, melyről talán nem túlzás kijelenteni, hogy napjainkban azon kérdések közé tartozik, amelyek virágkorukat élik. Továbbá meg kell említeni az iszlám szélsőséges irányzatokat és az azok számára ideológiai alapot szolgáló vallási fanatizmus gyökereit bemutató munkát,

amely korunk egyik legnagyobb, lassanként egyre több kontinenst érintő konfliktusának alapjait helyezi tudományosan letisztázott értelmező keretek közé. Végül pedig a görög világ héroszain keresztül nem kisebb témába, mint az embernek a világban elfoglalt helyével kapcsolatos kérdésekbe nyerhetünk betekintést, amely minden korban releváns és kikerülhetetlen témakör” (Barcsa, 257.).

A vallási világok, világképek, életfilozófiák és személeti keresztút-megállók ekkénti összegzése hallatlanul sokrétű társadalmi reprezentációk (hegemonikus, emancipált és polemikus felosztásban is izgalmas) eseteivel foglalkozik, melyekről a társadalom egy része osztja impresszióit, mások az egyéni szabadságfoknak meglehetősen korlátozott szerepét látják ugyanabban, míg az emancipált típusú válaszok olyan konstruktum részei, amelyek oka a más-más informáltság és konfliktuskezelés, a különbségek széles identitás-csoporton belüli kezelése vagy a társadalmi változások polemikus kezelésmódja, adott esetben „egy bizonyítottan fikciós eredetű vallási csoportot vallástudományilag értelmező” populáris elmélet új paradigmába ágyazott kérdésfeltevése (Szilárdi, 9.).

A hazai valláskutatásban értelmezés nélkül maradt kérdések megjelenítése, a „konstruált valóságok” léte (Takács Gábor), vagy akár a fanatizmus átmediatizált jelenségéről lehetséges nézetek (Fodor István), a bioetika területén belüli művi abortusz kérdésköre (egy Japánban népszerű buddhista rítus kapcsán, Nagy Attila elemzésében), épp így a nemek valláshagyomány szerinti relativitásának gender-elméleti szemlézése a vallási normateremtés és normaszegés jelenségével összefüggően (Szugyiczki Zsuzsanna tanulmányában), vagy a vallásfilológia eszközeivel az antik kultúrkör, a mükénéi görögök héroszkultuszának jelentősége és társadalmi kontextust, az irodalmi környezetet is érintő túlvilágképzetei (Szalay P. Csongor dolgozatában) egyaránt forrás, mítosz- és folklórkincsre támaszkodva élnek az ember, a (megistenült) halott és az antropomorf istenségek kulturális jelentéstartalmainak áttekintő elemzésével.¹⁰

A metszetek és perspektívák ekkénti szemléje, értelmező-közösségi megjelenítése árnyaltan tükrözi az alkalmazott valláskutatás (talán eddigi, talán ezután is új) útjait. S ha léteznek ezoterikus miliók,

10 A kötetekről bővebben itt: <http://arts.u-szeged.hu/vallastudomany/szcientologia> ; <http://arts.u-szeged.hu/vallastudomany/kiadvanyaink>

élnék és hisznek emberi csoportok, közösségek, vallások, egyházak mindama spirituális többletben, melyek felé a valláskutatások fordulnak, akkor a Máté-Tóth szerkesztette sorozat is eljut majd a megértő megismerés további új dimenzióig. Addig pedig, ha istenek ébrednek, vagy ha ateista-istenhívó viták pragmatikai és informális logikai vizsgálata elérhetővé lesz mémbázisok elemzésével, akkor ember-erőszak-vallás mimetikus struktúrái is közelebb kerülhetnek az átláthatóság felületeihez. Ehhez csupán az elszánt elemzések folytatására van szükség. A többit úgyis az istenek és híveik biztosítják...

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK, a PTE és az SZTE oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Babits Antal (Budapest, 1954), Dr., PhD, az OR-ZSE nyugalmazott tanára, Scheiber-díjas vallásbölcselet. Tizennyolc évig (1997–2015) oktatta a vallásbölcselet és a művelődéstörténet tárgyakat. A Logos Kiadó szerkesztője, lektora és ügyvezetője 1990 óta. Több tucat tudományos mű és tankönyv szerkesztője, valamint közel nyolcvan tanulmány szerzője. Zeneszerzőként és klarinét-művészként is ismert (pl. *Gólem, avagy a bálványok tündöklése és bukása* c. kamaraopera). Legjelentősebb műve: *Ószövetségi Szómutató Szótár*, nyolcezer digitális oldal kereső-programokkal, hat év munkája, amely mindenki számára ingyenesen elérhető a Magyar Bibliatársulat honlapján (2020).

Bodzásné Csényi-Nagy Krisztina (Győr, 1991). Jelenleg az ELTE BTK Magyar és összehasonlító folklorisztika doktori program doktorjelöltje, korábban szintén az ELTE Bölcsészkarán végzett anglisztika és vallástudomány szakokon. Tíz éve kutatja az újpogányságot a magyar közösségeken belül. Fő kutatási témák: újpogány vallásosság, New Age mozgalom Magyarországon, posztmodern vallási közösségek.

Boga Bálint Dr. (Budapest, 1938) belgyógyász, onkológus, geriatér főorvos, orvosíró; szociális gerontológiát, gerodukációt oktat a Milton Friedman Egyetemen és a Debreceni Egyetem nyíregyházi Egészségügyi Karán.

Fazekas Elek (Kecskemét, 1993) a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karán szociális munkás oklevelet szerzett, majd a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán szociológus diplomát kapott, média és kommunikáció, illetve kisebbség szakirányokon. Óvodai- és iskolai szociális segítőként praktizál Miskolcon és a miskolci járásban. Mellette a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet első évfolyamos PhD hallgatója. Kutatási területe az iskolán kívüli felzárkóztató programok működése és azok hatékonysága. Kecskeméten született, alsó középosztálybeli családból származik. Már középiskolai tanulmányai alatt közel kerültek hozzá a szociális és oktatási kérdések, pályáját ifjúsági önkéntesként kezdte.

Laczkó-Albert Elemér (Gyergyóremete, 1969) a Debreceni Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének PhD hallgatója. Szülőfalujában polgármester. Kutatási témája: paraszttalanodás – polgárosodás folyamata egy székel faluban.

Lánczi Viktória (Kárpátalja, Nagyberég, 1988) A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán tanítói diplomát szerzett, majd a Munkácsi Állami Egyetemen gyakorló pszichológusi szakon végzett, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem mentálhigiénés segítő szakember képzését fejezte be. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Szakgimnáziumában dolgozik oktatóként, emellett a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet első évfolyamos PhD hallgatója. Kutatási területe a felsőoktatás, azon belül a kisebbségben élő főiskolai hallgatók professzióképének, valamint szakmai szocializációjának alakulása a tanárképzés ideje alatt.

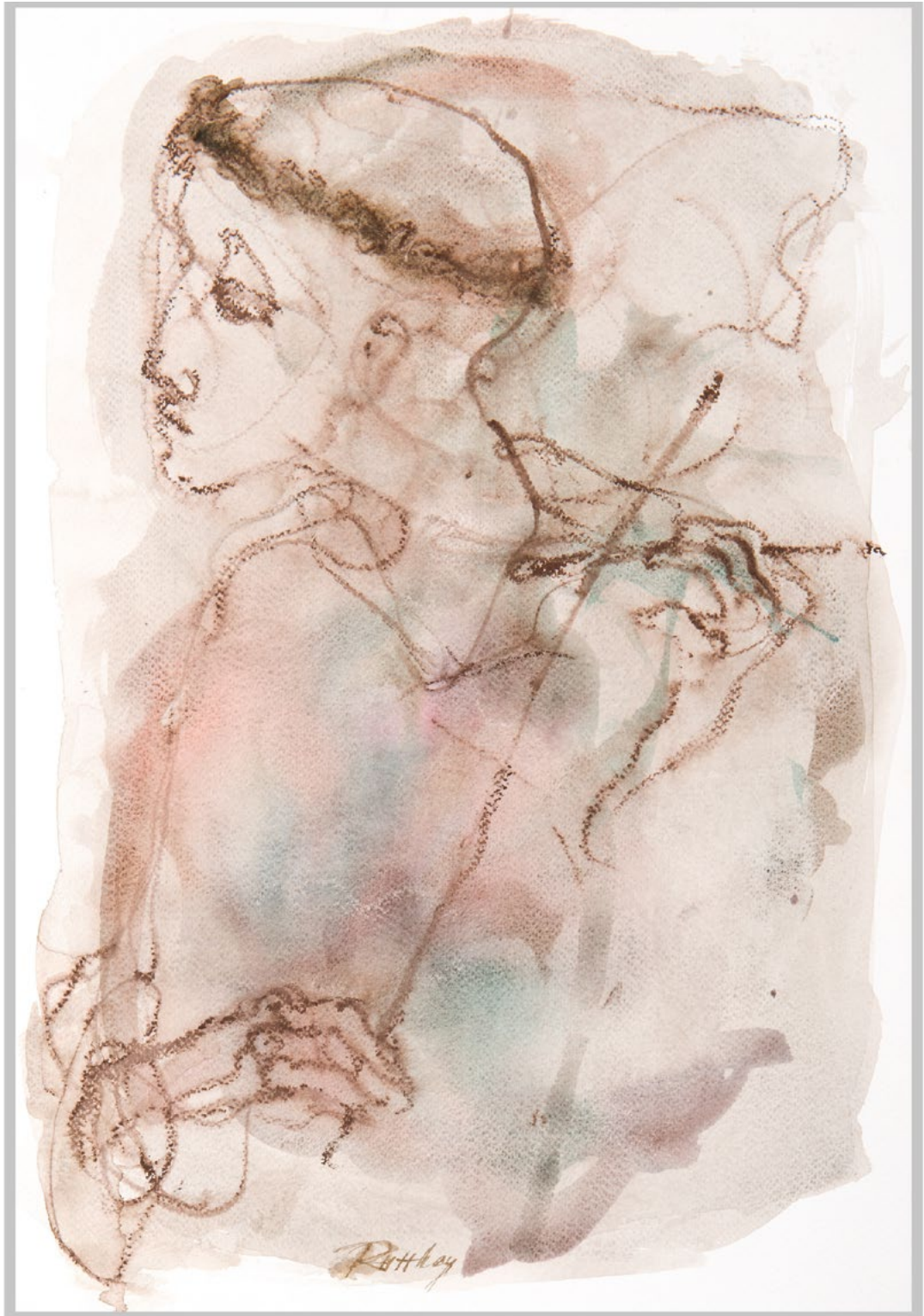
Ludmann Mihály (Debrecen 1959) művésztörténeti könyvek, cikkek szerzője. Gyakran publikál pl. Pestbuda, Magyar Szemle hasábjain. Művésztörténeti könyvei közül kiemelkedik: *A magyar építészet mesterei*, *Művészek a háborúban*, *A nagy háború hősi emlékezete*. Ez utóbbi olyan életművet dolgoz fel, amelyeket feledésre ítétek.

Mezőhegyi Gergő (Budapest, 1980) PhD tudományos fokozatát Katalóniában szerezte vegyész-mérnöki területen. Jelenleg úrkémiával, innovatív újtechnológiai fejlesztésekkel foglalkozik. Család-fakutató, a Magyar Családtörténet-kutató Egyesület tagja, több családtörténeti témájú közlése és tanulmánya jelent meg újságokban, ill. folyóiratokban.

Séra László (Naszód, 1943), Dr., pszichológus, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológiai Doktori Iskola, szakterülete a kognitív pszichológia, észlelés, téri megismerés.

Szobeczkiné Pócsi Orsolya Dr. (Debrecen, 1973) klinikai szakpszichológus, végzős doktorandusz, ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola.

Tibori Timea (Békéscsaba, 1950) szociológus, lapunk főszerkesztője.

Assisi szt. Ferenc

Szeretnéd fejleszteni a kultúraközi kommunikációs készségedet? Gyere, tarts velem!

Ahogy a tengerészek olvasni tudnak a szélirányból, a hullámok erejéből és a csillagok állásából, mi is megtanulhatunk olvasni mások kultúráiból - ha felismerjük azt, mi jellemez minket és másokat.
Ez az, amire téged is meg tudlak tanítani!

A Cross-Cultural Competence (CCC) tanfolyamrendszer az alapképzéstől a teljes képzésig, akár egyénileg, akár egy csapat vagy vállalat számára megrendelhető.

CCC Iránytű
1. modul
16 óra

CCC Világítótorony
2. modul
16 óra

CCC Sarkcsillag
3. modul
42 óra

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -

Miről tanulunk?

- Saját kultúránkról
- Kulturális identitásunkról
- Kulturális és kommunikációs modellekről
- A kommunikáció interkulturális aspektusairól
- A kulturális idegenség kezeléséről
- Az észlelésről a kultúrák közötti találkozásokban
- Stereotípiákról
- Kulturális dimenziókról
- Kultúrák közötti interakciók technikáiról
- Kultúrák közötti tanulás módszereiről

Kinek szól a képzés?

A CCC mindazoknak szól, akik gyakran dolgoznak- vagy működnek együtt más kultúrákból érkező emberekkel és akik ezeket a találkozásokat könnyeddé, élvezetessé és sikeressé szeretnék tenni:

- A vegyes kultúrájú családokban élőknek
- Külföldre készülő, vagy onnan érkezett diákoknak
- Nemzetközi résztvevőkkel dolgozó tanároknak, trénereknek és coachoknak
- Vállalati, vagy intézeti vezetőknek
- Egészségügyi, vagy adminisztrációs területen dolgozóknak

**„Kultúránk olyan, mint halak számára a víz.
Átala élünk és lélegzünk,, (Trompenaars)**

Mi lesz más számodra a képzés után?

- Tudni fogod, hogy miért gondolkoznak az eltérő kultúrákból származó emberek különbözőképpen.
- Érteni és érezni fogod, hogy milyen alapokon nyugszik a más kultúrából jött emberek döntéshozatala, motivációja, értékrendbeli különbségei.
- Rendelkezni fogsz számos olyan technikával, amelyeket a kultúrák közti találkozásakor használni tudsz.
- Át fogod tudni érezni, hogy mit tapasztal a másik kultúrából származó partnered, ha veled együtt dolgozik, beszélget, vagy alkot.
- Gördülékenyebben tudsz más kultúrából származó munkatársaidhoz, barátaidhoz, családtagjaidhoz kapcsolódni.

Denzin Klára
Révkalauz a kultúrák közötti sikerek eléréséhez - tisztánlátással, tapasztalattal, örömmel

- 30 év nemzetközi tapasztalat
- 25 év tanácsadói és oktatási gyakorlat
- Tudományos alapokon nyugvó, interkulturális problémákon túlmutató szakértelem

Képzéseim az Európa-szerte tanúsított Xpert CCS® tanfolyam rendszerén és a Nemzetközi Coach Szövetség (ICF) által akkreditált Global DISC™ modellen alapulnak.

**Érdekel? Van kérdésed? Írj az info@klaradenzin.eu címre!
Várom szeretettel tanfolyamaimra!**

KLARA DENZIN
cross culture consultant

Denzin Klára

Minősített szervezetfejlesztő és interkulturális tréner

Cross Culture Consulting
c/o COWO - Coworking
1075 Budapest Károly körút 5.
Tel.: 06 20 311 4662
info@klaradenzin.eu

SKENNELJ BE

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -